

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192682

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—552—7-7-66—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M 83 / C 46 H** Accession No **M 684**

Author **गुर्जर सीतादास**

Title **हीरक - वनश**

This book should be returned on or before the date last marked below

--	--	--	--

इंदुप्रकाशांतून क्रमशः प्रसिद्ध शाबेळी कादंबरी

हीरक-वल्लय.

किंमत ८ आणे.

इंदु प्रकाशान्न क्रमशः प्रसिद्ध शाबेली कादंबरी :

“हीरक-वल्लय

लेखक,

रा. विठ्ठल भीताराम गुर्जरा.

जीवनसंध्या, प्रेम-सयाग, प्रेमकहाणी, गौप्यगोपन, भ्रमभिरसन,
सं० प्रणयमुद्रा, वगैरे पुस्तकांचे कर्ते.

प्रकाशक,

दामोदर सांवळाराम आणि भंडारी.

सन १९१२.

हे ए. व्हा. रा. रा. विठ्ठल भीताराम गुर्जरा यांनी लिहिलें, व रा. रा. दामोदर
सावळाराम यांचे यांना, न. ४२० ठाडूरद्वार रोड, पुणे येथे
“इंदुप्रकाश” छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केलें.

प्रथम आवृत्ती

CHECKED. 1951

दोन शब्द.

कांही वर्षापूर्वी एका सुप्रसिद्ध बंगाली मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध झालेल्या एका ऐतिहासिक गोष्टीची अथुक्त रूपरेखा आधारभूत धरून प्रस्तुत कादंबरी लिहिली आहे.

या पुस्तकाची सर्वच प्रुफे माझ्या नजरेखालून न गेल्यामुळे यांत बरेच मुद्रणदोष राहून गेले आहेत परंतु त वाचकांच्या सहज ध्यानांत येण्यासारखे असल्यामुळे मुद्दाम निराळे शुद्धिपत्र दिले नाही.

मुंबई,
१५ जानेवारी १९१२.

पुस्तककर्ता.

Checked 1.30

अर्पणपत्रिका.

प्रेमभरानें हाती धरून ज्यानें मला
महाराष्ट्रवाङ्मयोद्यानात विहार करावयास आणिलें,

त्या

मासिक मनोरंजनास

ही कृति

प्रेमादरपुरःसर समर्पण करितों.

वि. सी. गुर्जर.

प्रेम-कथा.

—०*०—

[१]

हीरक-वलय.

प्रकरण पहिलें.

गृहत्याग

दृग्पक्षाची रात्र काळोख तर मी झणत होता ! दोन हातावरचा पदार्थ दिसण्याची देखील मारामार ! अशा वनघोर अवकाशगामीधून विशालकाय दामोदर नद एखाद्या उन्मादग्रस्त वेड्या मनुष्याप्रमाणे-कोंण जाणे कोणाकडे ते ? - सारखा धावत सुटला होता ! जणु काय प्रलयकालच्या पंचमहाभूताचा प्रचंड कळोल आणि भीषण उच्छ्वास याच्या- येणान तो अगदी बेफाम होऊन गेला होता ! दामोदराचे उत्तम तरंग जणु काय आकाशातील तारकापतीचे चुंबन घेण्या- करिता उमळत्या मार्गित होते ! तरंगाबरोबर उमळणाग शुभ्र फेण तारकाच्या वीण प्रकाशातही दामोदराची धुवता दाखवून सृष्टिमुदरील मेवडाविण्याचा प्रयत्न करीत असे जलकल्लाचा भीषण गर्जना आस- पासचा वऱ्याच अंतरापर्यंतचा भूमिभाग हलून माडात होती ती भयंकर गर्जना ऐकून आणि दामोदराची खवळलेली स्त्र मूर्ति पाहून सर्व जड प्रकृति अगदी निस्तब्ध व स्तब्धित होऊन गेली होती !

दामोदराचा जलप्रवाह ज्या वालुकामय भूमीचे चुंबन घेत वाहात जात होता, त्याच भूमीला लागून एक विस्तीर्ण पल्लव- मय घनदाट आमराई होती. सर्व जगात

होता नव्हता तेवढा सारा अवकाश, त्या आमराईत एकमेकांना दड आपल्या देऊन दडतेने उभे असलेल्या आस्रवृत्ता- वलीच्या पल्लवरागीच्या भोवती. शाखा- समूहाच्या अंतरालामधून आणि पृथाला लपेटून राहणाऱ्या दुर्भेद्य गुल्मराजांच्या आसपास जणु काय एक ठिकाणी गोळा होऊन राहिला होता ! अवकाशत मग्न मग्न ठिकांठिकाणी काजव्याच पुंजकेच्या पुंजके चमकत होते. त्याची शोभा पार विलक्षण दिसत होती आमराईच्या एका कोपऱ्यात एक पाढऱ्या रंगाची मध्य दमरत अवकाशत अगदी अचुकपणे दि- मत होती

यावेळी जिकडे तिकडे अगदी दान होत एन्टी विराट प्रकृति, पण पावळा अगदी शब्दशून्य होऊन गेली होती सर्व जगात जणु काय घोर मायेच्या पाजान मापडन गर्भीर निद्रित अगदी निमग्न होऊन गेले होते मग्न मग्न मोसाट्यान व मग्न मग्न मृत्पणाने वाहणाऱ्या निशाकालीन वायु वृक्षवर्षाच्या मस्तकावर पुजका करून राहणाऱ्या शकडो काजव, अवकाशत किंचित स्मित करणाऱ्या पुष्प- कलिका आणि विखाच्या प्रां मापासन सदा- सर्वदा निद्राविहीन अस्तरा विचित्र नील नमोमडलातील- बा- समूह एवढाच काय तो त्यावेळी जागृत होता !

दामोदराच्या विशाल वक्षःस्थलावर एकही नोका त्यावेळी दिसत नव्हती. एवढा

रात्री अशा वाऱ्याच्या सोसाऱ्यांत नदीच्या पलिकडे जाणारे उतारू विचाऱ्या नाविकाना कोठून मिळणार ? आणि नाविक तरी यावेळीं आपापल्या नावेत उगीच तिष्ठत कशाला राहणार आहेत ? मुशाफ-ग्वान्याचा प्रचंड दबावा यावेळीं अर्गला-वद्ध होता. गृहस्थाच्या घरात, गरीबाच्या झोपडीत आणि श्रीमताच्या वाड्यात यावेळीं एखाद दुसराच दिवा मधुन मधून मिणमिण करीत असलेला दिसून येई नग-गतील राजपथार एखादामुद्धा वाटसरू दिसत नव्हता फक्त ज्याना कोठेही आश्रय नाही अशी चार दोन कुत्री वेळाने वेळाने आपल्या कर्कश मुकण्याने चहू-कडे पसरलेल्या निस्तब्धतेचा भग करित असत.

अशा शांत निशीथकाली, जिचे आह्मी वर वर्णन केले आहे, त्या आमराईच्या शेवटी एका कांपण्यात असलेल्या शुभ इमारतीच्या वरच्या मजरावरील एका लहानशा खोलीत एक लहानसा दिवा अगदी मिणमिण जळत होता त्या मददीप प्रकाशात एक तरुण परिचारिका काही लहानभोठ्या बहुमूल्य वस्तु एकत्र करून त्याची प्रवासाकरता लहान गा-ठोडी बांधून ठेवित होती. तिच्या तयारीवरून ती बेणासाठी तरी प्रवासाची तयारी करित होती, हे उघड दिसत होते. गा-ठोडी बाधित असता ती दासी पुनः पुनः खोलीच्या दरवाजाकडे पहात होती.

त्या दासीने आपल्या मताप्रमाणे प्रवा-साला अवश्य आपल्या वस्तूची चागली चार पांजरी बांधली. आणि ती

एक उच्च, नाजूक बाध्याची, गौरवर्ण सुंदरी त्या खोलीत आली तिचे मुखमंडल अगदी म्लान होऊन गेले हाते; त्यावरून तिला कसली तरी दारुण चिंता लागून राहिली होती, हे उघड दिसत होते. खोलीत येताच, मकरुण दृष्टीने चौहोकडे दृष्टिनिक्षेप करून चितेचा एक दीर्घ निश्वास टाकून तिने खिन्न स्वरांने हलूच हाक मारली—“ मरजीना ! ”

दासी आपल्या धनीणीच्या म्लान मुखा-कडे पडत हात जोडून झगली “ काय विचिसाहेय ? काय आज आहे ? ”

“ तुझा साग काम आटोपल का ? रात्र किती झाली आहे ते तुझ्या आहे का लक्ष्यात ? उगाच उशीर करण्यात काय अर्थ ? अगवाई ! हे काय ? अजूनपर्यंत तू काय करित होनास मरजीना ? ”

“ हा मी गाठोडी बांधून घेतली आहेत. आतापर्यंत मी हाच बाधित होत्ये विचि-साहेय ! ”

मरजीनाने बांधलेल्या गाठोड्याकडे त्या अनिष्ट सुंदरीने एकवार तिरस्कार-दृष्टीने पहिले ती पाहून तिच्या शुभ प्रिंशाल कपाळाला गाठ्या पडल्या ! ती मरजीनाकडे पहात रागाने म्हणाली “ मर-जीना ! दिवस दिवस तुझी अकल अगदी जात चालली हो ! हीं तू कशाला बांधून घेतली आहेस ? ”

धनीणीच्या या टोमण्याचे मरजीना बरीच खिन्न झाली. आपली धनीण आज आपणावर इतकी का रागावली आहे, हे त्या विचारीच्या मुळीच ध्यानांत येईना ! ती खाली मान घातून झगली “ आपणा-बरोबर जे जे काही घेतले पाहिजे असं मला

वाटल, ते मी यात बाधून घेतल आहे विविसाहेब ! ”

“ एवढ्या पांच सात गाठोड्यात तू बाधून तरी काय काय घेतल आहेस ? ”

“ आणि काही नाहा विविसाहेब ! काही मोठमोठे हिऱ्याचे, माणकाचे आणि इतर रत्नाचे दागिने, सुट जवाहीर, मोत्याचे अलंकार, थोडेसे जडावाच काम केलेले उंची उंची कपडे, तो आपला आवडता मोत्याचा जाळीदार अगरखा अन् काही नक्षीची सोन्यारुप्याची लहान लहान भांडी—” मरजीना वनिर्णाच्या मुत्याकडे पहात हणाली.

हे ऐकून ती सुदरी मरजीनाच्या अगावर ओरडली— “ तुझ कपाळ अन् डोस्क मरजीना ! तुला मुळी हणता मुळा कशी ती अकल नाही ! या मौल्यवान जिनसाची मला विलकुल जरूरी नाही ! जा, हीं सारी गाठोडी दामोदराच्या डोहात एकदम फेकून दे ! या साऱ्या दागिन्याची, उंची पोपाकाची मला एक दिवस फार आवड होती. मला त्याच्यापासून अतिशय सुख वाटत असे—पण आता काय त्याच ? माझ सार सुख आटल—माझे आनंदाचे अन् नटण्यामुडण्याचे दिवस पार नाहीसे झाले ! आता हे दागिने अन् वस्त्र मला मातीमोल वाटतात ! मरजीना ! खरच तू अकलेची अगदी खदक आहेस ! मी हिंदु लोकांच्या मुलींप्रमाणे आज आपल्या सासरीं जाल्ये आहे अस का तुला वाटल ? मग हे सारे जिनस वरोवर कशाला घेतले आहेस तू ? ”

मरजीना हे ऐकून आश्चर्यचकितच होऊन गेली ! आपली यजमानीण

हणजे आपणाला अशी कडाडून बोलेल अशी त्या विचारीची कल्पना देखील नव्हती ! ती कापत कापत हणाली ‘ विवि-साहेब ! मला वाटल, की, या साऱ्या दागिन्याची अन् जिनसाची आगऱ्यात आपणाला फार जरूर लागेल याची जरूर लागणार नाही, अस जर मला वाटल असत, तर मग मी उगीच हे बाधून तरी कशाला घेतले असते ? ”

त्या सुदरीने आश्चर्यचकित होऊन विचारले “ हणजे ? तू हणते आहेस तरी काय मरजीना ? मी आगऱ्याला जाणार हणून तुला कुणी सांगितल ? मला आगऱ्याला जायच असतं तर इतक चोरून कशाला जायला हव होत ? हेमुडा का तुझ्या लथ्यात येऊ नये ? ”

“ तर मग आपण नदीवर नौका तयार ठेवायची तजर्वाज करायला मला कशाऱ्या आज्ञा केली ? ”

“ मला दामोदराच्या पलीकडे जायच आहे हणून ! नौकेंतून जायच तं केवळ आगऱ्यालाच वाटत ? ”

“ अगवार्द ! मला खरच वाटत हान की, आपण आगऱ्यालाच जाणार हणून ! दामोदराच्या पलीकडे गेल्यावर आपण कुणाकडे जाणार विविसाहेब ? ”

“ जिकडे मला माझे पाय नेतात तिकडे ! ”

सुदरीच्या मुखातून शब्द फुटेना ! तिचा कंठ भरून आला—उभय नेत्रात दोनचार अश्रुबिंदु चमकू लागले !

मरजीना ही त्या घरातील बरेच दिवस साची जुनी, पण स्वामिनीनिष्ठ दासी होती. त्यामुळे तिला तेथे एका प्रकारचा अधिका

आला होता. त्यानून ज्याच्या त्याच्यावर पगडा ठेवून बोलावयाची तिला एक वार्डंट खोड लागलेली होती. आपल्या धनिणीला मरजीना किंचित् वचकून असे हे खरे, परंतु प्रसंगी ती तिलासुद्धा गप्प बसविण्यास कमी करित नसे. मात्र धोरण पाहून वागण्याचे तिच्या अंगी मोठे कौशल्य असल्यामुळे ती कधी अतिप्रसंग होऊ न देण्याविषयी काळजी घेत असे.

आपली यजमानीण बरीच नरम आलेली पाहून मरजीना रागाचा अविर्भाव दाखवून त्या मुदरीला ह्मणाली “बिचिसादेव ! मला वेडीला आपला हेतुच काय तो मुळां रुळत नाही ! आपण आगऱ्याला जाणार नाही ह्मणता—अन् इथहि राहणार नाही ह्मणता ! मग आपण जाणार तरी कुठ वार्ड ! या जगात या दोन ठिकाणाशिवाय आपणाला रहायला स्थळ तरी आहे कुठ ? हा महाल आपण आज सोडलात, की, आपला सारा आश्रय सुटला अस आपण ममजा ! मग आपण जाणार कुठ अन् रुगणार काय ? वाटेत आपणाला खायला तर पाहिजे ! नुसता वाग खाऊन अन् पाणी पिऊन तर आपला निभाव लागायचा नाहीना ? ”

मरजीनाचे हे किंचित् कठोर भाषण ऐकून तिच्या यजमानीणीला फार वार्डंट वाटले असावे असे दिसले. ती विषादपूर्ण स्वराने अडखळत ह्मणाली “ज्याच्या विशाल राज्यात एक मुगीसुद्धा उपाशी मरत नाही, तो माझा योगक्षेम चालविल्या-रेरीज कधीही राहणार नाही मरजीना ! त्याच्या विशाल राज्यात कुठना कुठ तरी तो मला स्थान देईल ! तो दीनदयाळही जर

मज अभागिनीवर कोपला तन् निदान अन्नाशिवाय—उपास काढित—रस्त्यांत मरून जाण तर माझ्या हातातल आहेना ? ’

परंतु या आशावादाने व्यवहारपरायण मरजीनाचे कसे समाधान होणार ? तिला आपल्या धनिणीचा हा नीरस वेदान्त मुळीच रुचला नाही. ती रागारागाने त्या मुदरीला ह्मणाली, “आपल की नाही, सारच उलट बिचिसादेव ! या सुखान ह्मणा, किंवा दुःखान भरलेल्या ह्मणा—या दुनियेतच रहाव अन् परमेश्वरान दिलेल सुखदुःख भोगाव एवढच आमच्यासारख्या भोळ्या लोकाना वाटत—परंतु आपला हिशेब उलटाच ! आपणाला या जगाचाच मुळी कटाळा येऊन गेला आहे. आगऱ्यात हिरेमोत्यानी मदविलेल्या सोन्याच्या सिंहासनावर विराजमान होऊन मोठ्या वैभवात दिवस काटण्याच्या सुखकर कल्पनेपेक्षा रस्त्यात उपास काढित हाल अपेष्टात मरून जाणच आपणाला सुखाच वाटत ! खरच आपल्या सुखाच्या कल्पनाच काही विचित्र आहेत !

मरजीनाच्या पुराणाला तिची यजमानीण अगदी कटाळून गेली होती. ती कपाळाला आठ्ठा घालून त्रासाने ह्मणाली, “मरजीना ! माणसान मेल बडबडाव तरी किती ? तुला जर माझा विचार रुचत नसेल तर तू मजबरोबर येऊ नकोस ! तुला जर ऐश्वर्याची अन् संपत्तीची एवढी आवड असली, तर माझी ही सारी संपत्ति मी तुला देत्ये—तू ती सुखान भोग—मजबरोबर तू येऊ नकोस—मी जात्ये—”

मरजीनाला हा वाण बरोबर मर्मी लागला ! आपल्या धनिणीवर तिची अतिशय भक्ति होती. तिच्या सुखलवासाठी मरजीना

आपला प्राण देण्यास देलील तयार झाली असती. यजमानिणीने दाखविलेला हा तिरस्कार तिला बिलकुल सहन झाला नाही. मरजीना खरोखरच अतिशय कोमल हृदयाची होती. तिच्या डोळ्यातून सळकणू अश्रु वाहू लागले.

मरजीना बाष्पगद्गद कठाने झणाली “असं भलतचं काय बरं बोलव, बिबिसाहेब ? माझा स्वभाव आपणाला ठाऊक असता माझ्या हृदयाला असे घरे पाडण आपणाला शोभत तरी का ? मला ऐश्वर्य नको, संपत्ति नको, काही नको. माझ सर्वस्व काय ते आपण !”

त्या सुदरीलाही आता किंचित् वाईट वाटले. ती मृदुस्वराने मरजीनाला झणाली “तर मग तू माझ्या बरोबर येणार ना ?”

‘कुणाच ऐकायच झणून नाही, असाच जर आपला हट्ट असला, तर काय करायच ? परंतु माझ भविष्य ऐका-शेवटी आपणाला परत श्रयच याव लागेल. ’

“बर बर-लागू दे परत याव लागल तर !”

“चलाव तर बिबिसाहेब ! या जिना साची जरूर नाही ना ?

“मुळांच नाही-यायच असल तर चला मजबरोबर. आधीच ठरलेली वेळ होऊन गेली आहे. उगीच उशीर करण्यात काय अर्थ आहे ?”

असे झणून ती सुदरी प्रयाणास सिद्ध झाली. खोलीतला मिणमिण करणारा दिवा मालवून त्या अधकारपरिपूर्ण इमारतीतील कित्येक दालने व खोल्या उलटून, त्या दोघी सुवती सोपानपत्ति उतरून खाला आल्या व कांहीं न बोलता घराच्या बाहेर

पडल्या, बाहेर पडताना सजल नयनानी दोघीनाही त्या भव्य इमारतीकडे शेवटची दृष्टि फेकली.

वरती भोकळं नील आकाश त्याच्याकडे टवकारून पहात होते. आकाशकटाहात असख्य तारका असख्य हीरकखंडाप्रमाणे अधकारात चमचमत होत्या ! आपल्या लिक्लिक्णाऱ्या नेत्रांनी त्याही या दोघींचा जणु काय उपाहासच करित होत्या ! आसपासच्या वृक्षवेलींच्या अर्धविकसित कलिकावुदाच्या अत्यस्वप्न, परंतु अतिशय बहारीच्या सुगंधाने दरवळेली मृदु समीरण यावेळी इळु इळु वरात होता ! तोही आपल्या मृदु श्वासान याची अवहेलनाच करित होता ! वर खाला, उजवीकडे, डावीकडे-जिकडे तिकडे घोर अधकार यांना घ्रासावयास येत होता ! त्या घोर अधकाराशीला लवमात्र न जुमानता दोघीजणी एकावस्त्रानिशी नगरातून बाहेर पडल्या. एकच मर्मभेदी दीर्घ निश्वास-त्या व्याकुल हृदयाच्या आंतर भागातून निघून शून्यात मिसळून गेला ! हाय ! भाग्य !

यजमानाणी पुढ-परिचारिका मागाहून, याप्रमाणे त्या बराच वेळ चालत होत्या. दोघींच्याहि मुस्तातून एक चकार शब्दही येत नव्हता ! मधली एक मोठी बाग ओलाहून पलीकडले तीन चार रस्ते ओलाडले कीं नर्दातर ! दोघी रस्ता तोडीत होत्या

जाता जाता मध्येच कोणी वस्त्र ओढल्याचा सुदरीला भास झाला. तिने झटकन मागे वळून पाहिले. तत्क्षणो तिच्या लक्षात आले की, त्या भयाण स्थळी, घोर अधकार पाहून मरजीना अतिशय भ्याली आहे !

मरजीनाचा हात धरून ती मृदु स्वरांने ह्मणाली, “ मरजीना ! माझ्या जवळ ये ! पोरी, म्हालीस वाटत ! अजून किती दूर आहे ? ”

मरजीना कापत कापत अस्फुट स्वरांने ह्मणाली “ तो पलीकडील रस्ता उलटला कीं दामोदराचा तीर आलाच ! पण मला भारी भय वाटत हो—बिबिसाहेब ! काय वार्ह हा भयकर अधिकार अन् काय ही भयाण जागा ! अन् आताच सुकलेल्या पानावर कुणा तरी मनुष्याच्या पावलाचा शब्द मा खास ऐकला ! ”

“ तुझ डोळे मरजीना ! तू चाललीस ह्मणून शहरातल्या माजरानी अन् कुत्र्यानी दिखील का रस्त्यात फिरकू नये ? एवढ्या रात्री माणस कशाला मरायला येताहेत द्य ? चल—चात्र लाग झटकन्. ”

मधला रस्ता ओलाडून दोघीजणी थोड्याच वेळात त्या अधिकारातच नदीच्या वालुकामय तीरावर येऊन पोचल्या. जवळच नदीच्या पात्रात एक नौका नागरली असून तिच्यात एक मद दिवा पेटत होता.

आपल्या धनिणीचा हात धरून मरजीना मृदु स्वरात पुटपुटली “ बिबिसाहेब ! अजूनही विचार करावयाला जागा आहे. आपण दोघीही झिया—त्यातून आपल रक्षण करावयाला आपण कुणाही रक्षकाला बरोबर घेतला नाही. पहा—अजून नीट विचार करा—परत फिरायला अजून आपणाला वेळ आहे. आपल ह अस्फेप्रमाण सौंदर्यच रस्त्यात आपल शत्रु होईल, या गोष्टीचा आपण विचार केला आहे का बिबिसाहेब ! ”

“ होय—या गोष्टीचा मी नीट विचार केला आहे—अन् त्याचा उपायही मी तयार करून ठेविला आहे. दिवसा रस्त्यातून प्रवास करावयाचा नाही, रात्री करावयाचा अस मी ठरविल आहे, अन् त्यातूनही जर काही मजबूर सकट आल तर बरोबर मी जालीम विष घेऊन ठेविल आहे. आता तरी तुझ भय गेल की नाही मरजीना ? ”

मरजीना कांहीच बोलली नाही

अश्रपूर्ण नयनानी आपल्या चिरप्रिय निवासस्थानाकड सतृण दृष्टिपात करून त्या सुदरीने आपल्या गहाचा जन्माचा निरोप घेतल्या एक हृदयभेदी दीर्घ निःश्वास टाकून ती ह्मणाली “ चल मरजीना ! आपणाला गेल ह पाहिजेच. पाण्यातून जाऊन आपण नौकेत बस या—माझा दान धर ये ”

प्रकरण दुसरें.

—:३:—

‘ भविष्य खरं झाल !

मरजीनाचा हात धरून ती सुदरी किनाऱ्यापासून थोड्याच अंतरावर नागरून ठेविलेल्या नौकेकड निघाली. गुडघाभर पाण्यातून त्यांना थोडेस अंतर तोडावयाचे होते. ते तोडित तोडित त्या नौकेपासून पाच चार हातावर येऊन ठेपल्या. मरजीनाच्या यजमानिणीने फिरून एकदा मांग पाहून एक दीर्घ निःश्वास टाकला. तिच्या डोळ्यांतून खळकन् एक दोन अश्रुबिंदुही आले. वरच्या अनत तारकामंडित नील नभोमंडलाकडे तिने एकवार सजल नय-

नाना पाहिले व हात जोडून अस्फुट वाणीने काही पुटपुटून ती नौकेंकडे निघाली.

ती एक पाऊल पुढे सरते तो दोघेजण-सशस्त्र सैनिक नौकेंतून उतरून त्याच्या समोर उभे राहिले ! दोघांच्याही हातात नुकत्याच पेटविलेल्या मशाली होत्या. मशालांच्या क्षीण प्रकाशात त्या दोघी युवतींना निरखून ते दोघेही सैनिक एकदम ओरडले ‘ दिल्लीश्वराचा जयजयकार असो ! बेगम-साहेबाचा जय असो ! ’

‘ दिल्लीश्वराचा जय असो ! बेगमसाहेबाचा जय असो ! ’

दिल्लीश्वर ! बेगम ! आहे काय प्रकरण हे ? दिल्लीश्वराचा येथे काय सवध ? आणि ही बेगम तरी कोण ? दामोदराच्या तारावरील चिखलान भरलेले आणि प्रथम स्तम्भित होऊन गेलेले त्या सुदरीचे चरण हा अनपेक्षित प्रकार पाहून आणि त्याहिपेक्षा हे अनपेक्षित शब्द ऐकून भातीने आणि विस्मयाने एकदम मागे सरले ! दोन पावल मागे सरून सुदरी मेहेरउन्निसाने त्या दोघा सैनिकाकडे एकवार कठोर दृष्टिनिक्षेप केला. रस्त्याने स्वच्छदाने जाणाऱ्या पथिकाला त्याच्या अगदी पयाशांच एखादा लावल-चक्र आणि प्रचंड कृष्णसर्प दिसला असता तो जसा चमकून जाता, त्याप्रमाणेच त्या सैनिकाच्या दर्शनाने मेहेरउन्निसा चमकली ! विस्मयाने आणि भातीने तिचे हृदय धडधडू लागले !

परंतु मेहेरउन्निसा ही सामान्य स्त्री नव्हती. ती फार धोरणी आणि प्रसगावधानी होती. सकट प्रसंगी तिला दुष्पट धैर्य चढत असे ! तत्क्षणी सर्व खरा प्रकार तिने तेव्हांच ताडला, आपणाला आगऱ्याला

झनानखान्यात घेऊन जाण्याकरतां खुद्द बादशहाने थोडेंसे सैन्य पाठविले असावे आणि त्या बादशाही सैन्यापैकाच हे सैनिक असावे, हे मेहेरजानच्या ताबडतोब लक्षात आले. बादशहाचे लोक वर्धमानला अत्या-क्राशातच येऊन पोचतील ही बातमी मेहेरजानला अगोदरच लागली होती आणि तो येऊन पोचण्यापूर्वीच आपण येथून ‘ यः पलायते ’ करावे, असा हेतु धरूनच ती आज अशा भयाण मथ्यरात्रा आपल्या वाड्याबाहेर पडला हाता. परंतु मनुष्य चितितो एक आणि इश्वर करतो भलतेच ! असाच प्रकार या ठिकाणीही झाला ! मेहेरउन्निसाचा हेतु सिद्धास गेला नाही. तिने वर्धमान सांडण्यापूर्वीच बादशहाचे लोक तेथे येऊन पोचल हाते !

त्या दोन युवतींचा पथराध करणाऱ्या दोघा सैनिकांपैकी एकजण वृद्ध हाता. त्याचे केश पिक्तून पाढरे सफत झाल होते. तरा त्याच्या तांडावर वीरश्रीचे तज विराज-मान झाल होते. केशाच्या पत्रे निवाय त्या सैनिकात वृद्धपणाची इतर चिन्हे फारशी दृग्गोचर होत नव्हता त्याची मुद्रा सतेज, परंतु सौम्य दिसत होती. दुमरा सैनिक अगदीच तरुण हाता.

त्या वृद्ध सैनिकाकडे तुच्छतेने पहात कठोर स्वराने मेहेरजान ह्मणाली “ तुझी कोण अहा ? एवढया रात्री आम्हा अवलाना दरडावणारे शूर पुरुष तुझी अहा तरी कोण ? अन् आमच्या नौकेत तुझी का ? ”

दोघा सैनिकांच्या हातातील टेमे या-वेळा चागले जळत होते. त्याचा चंचल प्रकाश त्या अनिध सुदरीच्या सुदर मुख-कमलावर अस्थिरपणे पडला होता. त्या

प्रकाशात मेहेरजानचा उद्धत, पण अभिराम श्रीवाभग पाहून आणि तिचे ते तेजोमय शब्द ऐकून त्या तरुण सैनिकांच्या हृदयात काही विलक्षणच खळबळ सुरू झाली ! परंतु वृद्ध सैनिकावर मेहेरजानच्या त्या कठोर शब्दाचा काहीसुद्धा परिणाम झाल्याचे दिसले नाही ! ता दडतेने, परंतु नम्र स्वराने झणला “ आझी दिल्लीश्वराचे सेनापति आहो. आझीच आपली नौका आमच्या ताब्यात घेतली बेगमसाहेबाना या दामाच्या कसुरीची माफी करावी. आझी किती झाला तरी दिल्लीश्वराचे नोकर. प्रभूचा हुकूम इमाने इतवाराने पाळणे हेच आमच परम कर्तव्य होय. झणून बेगमसाहेबाना आमची विनंति आहे, की, त्यांना या दामावर कोप करू नये. ”

“ परंतु आमची नौका आपल्या ताब्यात थायच तुम्हाला कारण काय ? कुषाच्या हुकुमाने तुम्ही हे केले ? ”

“ दिल्लीश्वराच्या ! ”

मेहेरजान तिरस्कारपूर्वक हसत झणाली “ ठीक ठीक ! तुमचा दिल्लीश्वर तरी मोठा विलक्षणच प्राणी दिसतो आहे ! एखादी निःसहाय अनाथ अवला पाहून तिला त्रास द्यायला त्यान आपले नोकर पाठवोवत, हे त्याला योग्य दिसत का ? सम्य गृहस्थाच्या अत पुरात ढवळाढवळ करायच त्याला काय कारण ? अन् तुम्ही तरी मला वरेच दिसता ! बादशहाच नांव सांगून वाटेला तो गोधळ घालायला अन् गरीब निःसहाय स्त्रियांना त्रास द्यायला तुम्हाला लाज नाही वाटत ? आमची नौका आपल्या ताब्यात थायला तुम्हाला काही जरूर नव्हती ! ”

मुदरीने दर्शविलेला तिरस्कार फारच तीव्र होता ! मेहेरजानसारख्या अप्रतिम लावण्याशालिनी अप्सरेचा तिरस्कार सहन करावयालाहि निषङ्गता छातीचाच मनुष्य लागत असतो. रहमतखा—दिल्लीश्वराचा वृद्ध सेनापति—त्या प्रसंगी तेथे होता, म्हणूनच काही तरी बरे होते ! नाही तर दुसऱ्या एखाद्या लेख्यापेच्या माणवकाची मेहेरजानच्या विषयुक्त तीव्र कटाक्षपट्ट आणि तीव्र तिरस्कारापुढे गाळणच उडून गेली असती !

वृद्ध रहमतखा दडतेने आणि निश्चल दृष्टीने मेहेरजानकडे पहात तसाच उभा होता. रहमतकडे आपल्या भेदक नजरने पाहून किंचित् क्रोधाने मेहेर झणाली “ आपला हा वीरोचित पोपाक पाहून अन आपली ही लखलखणारी शस्त्र बघून आपण दिल्लीपतीच्या सेनापतीपैकी अगदी उच्च दर्जाचे सेनापति असाल अशी माझी कल्पना होते. ”

रहमत हात जोडून झणाला “ बेगमसाहेबाचा तर्क चुकला नाही. शहानशाहाचा मी प्रमुख सेनापति आहे ”

पुनः एक विषारी तीव्र कटाक्ष ! मेहेरजानने किंचित् दराडवणीच्या स्वराने पुनः रहमतला विचारिले “ तर मग एखाद्या भिऱ्या चोराप्रमाण माझ्या अतःपुरात आपण का शिरलात ? ”

“ दिल्लीश्वराच्या आज्ञेने ! ”

“ बद्दखत् बे-आदब ! तुम्ही दिल्लीपतीचे प्रमुख सेनापति असून काय भलतच बोलता हे ? तुम्हाला हृदयच नाही का ? दिल्लीश्वराचा हुकूम झाला झणून काय झाले ? असला दुष्ट आणि धडधडीत अन्यायाचा

हुक्रम पाळावला तुझाला लज्जा कशी नाही वाटली ! धिक्कार असो तुझाला अन् तुमच्या या पाढऱ्या केशाना ! ॥१७॥

सेनापति रहमतखा मेहेरजानचे हे तिरस्काराचे शब्द ऐकून अत्यंत खिन्न झाला तो हात जोडून स्थिर भावाने झणाला आपण जे जे काही वालाल ते मला मुकाट्याने सहन केलेच पाहिजे प्रभूला उलटून बोलणे किंवा त्याची यात्काचित्ही बेअदबी करणे हे मेवकाचे कर्तव्यच नव्हे ! त्रिविसाहेव ! दासाच्या अपरावाची माफी असावी मी दिल्लीमरणाच्या आशेने इकडे आलो, रात आपणांना माझा खरोखरच अपराव वाटतो का ? राहत असेल, तर वाटेल ती शिक्षा आपण मला फर्मावावी—ती आनदाने भोगण्यास मी तयार आहे ! ’

मेहेरजानला रहमाच्या त्या या सुक्तिवादाची सत्यता पटली नाही असे नाही, परंतु यावेळी माघार घेणे बरे नाही असा मनात विचार करून ती कठोर स्वराने त्या वृद्ध सेनापतीला म्हणते “ धन्याचा आणि त्यातून प्रत्यक्ष दिल्लीच्या बादशहाची आज्ञा झाली म्हणून काय झालं ? तिची पात्रता अपात्रता याचा विचार दरील सेवकाने करायला नको का ? न्यायान्याय बुढीला सेवकाने फाटाच दिला पाहिजे अस कोणीही मुज मनुष्य म्हणणार नाही. अन् तुम्ही तरी मला खर खर सागा—तुमचे केश पक्क झाले जाहेत हा विचार मनात आणून तरी मला खर सागा—खुद्द बादशहाने तरी तुझाला एखाद्या चोराप्रमाणे माझ्या अंतपुरात हलच प्रवेश करायचा हुक्रम दिला होता का ? तुझाला माहित आहे का सेनापति साहेब ? या नगरीत खा साहे-

बाचे शेंकडो सैनिक अन् पाहारेकरी या वेळी निद्रित आहेत माझ्या आरोळीचा एक शब्द त्यांनी ऐकला तर ते आपल्या शरीराचे तिळा एवढे तुकडे तुकडे करून टाकतील ह आपल्या पक्क लक्षात असू द्या ! ”

वृद्ध रहमतखा दडतेने तसाच उभा होता. मेहेरजानच्या भय प्रदर्शनाचा त्या बीरावर काही गुद्ग परिणाम झाला नाही. तो दृढ स्वर्गेन परंतु अत्यंत नम्रपणाने मेहेरजानला म्हणाला “ वेगमसाहेव ! आपल्या धमकाने मला काही सुद्धा भीति वाटली नाही. आम्हा बीर आहो—मरण्यासाठीच आमचा जन्म आहे—मरणाची आह्वाला मुळीच भीति वाटत नाही. त्रिविसाहेव ! या घनदाट अगारारत आमचे पाचशे शूर शिपाई सुलाने निद्रा घेत पडले आहेत—माझ्या या नुतारीच्या आवाजाबरोबर त सारे एकदम येथे धावून येतील, ही गोष्ट आपणाला टाऊक नसल्यामुळेच आपण ही मला धमकी दिली अमावी असे मला वाटते. आणि दिल्लीमरणाच्या कार्ये लवासाठी या पिकले पान झालेल्या रहमतखाचे तुकडे झाले म्हणून काय झाले ? प्रभूच्या कार्यसाधनासाठी आपला उपयोग झाला अस समजून माझ्या या शरीराचा प्रत्येक तुकडा आपल्या शत्रूचे हितचिंतनच करील, अशा माझी खात्री आहे. मी मरण पावलो, तर दुसरा कोणी तरी सेनापति नेमून शेर साहबाच्या सैनिकाचा माझे शूर शिपाई पक्का सूड घेतिल, हे आपण खास समजावे ! ”

दिल्लीपतीच्या वयोवृद्ध सेनापतीच्या भाषणाच्या प्रत्येक शब्दाबरोबर मेहेरजानच्या हृदयाचा थरकाप होऊ लागला ! परंतु त्या साहसी रमणीने आपल्या मुखा-

वर भीतीचे लवमात्रहि चिन्ह प्रगट केले नाही ! मेहेर उन्निसासारख्या शूर स्त्रियेला असत सकट क्षणजे कःपदार्थ होता ! काही वेळ शात चित्ताने विचार केल्यावर सभांवतालची सर्व परिस्थिति त्या रमणीच्या चांगली ध्यानात आली. याप्रसंगी काय केले पाहिजे, याबद्दलचा विचार तिने आपल्या मनाशी चालविला.

काही वेळाने रहमतखाने स्थिर दृष्टीने पहात मेहेरजानने विचारले “ आपल नाव काय सेनापतिसाहेब ? ”

‘ या बघाला रहमतखा क्षणतात. ’

“ आपणच दिल्लीश्राचे मुख्य सेनापति अहा वाटते ? ”

“ होय बेगमसाहेब ! मीच मुख्य सेनापतीच्या जागेवर आहे ’

मेहेरजान इतका वेळ काही विचार करित होती. रहमतखाला काही एक प्रश्न विचारण्याचे वाडस तिच्याने होत नव्हते. काही वेळाने तिने रहमतखाला कोमल स्वराने विचारिले—“ रहमतखा ! दिल्लीश्राचा आपणाला काय हुकूम आहे ? मला बदिवान करून आगन्याला न्यायची बादशहानी आपणाला आज्ञा केली आहे का ? ”

रहमतखा घाईने क्षणाला “ छे छे छे ! हे कवी तरी सभवनीय होईल का ? बेगम साहेबानी असे भलतेच काही मनात आणू नये. शहानशहानी एखाद्या साम्राज्ञीला शोभेल अशाच थाटाने व सन्मानाने आपणाला आगन्यास घेऊन यावयाचा मला हुकूम केला आहे मजबरोबरचे सम्राटाचे सैन्य आपणाला बदिवान करावयाकरिता आलल नवून साम्राज्ञी क्षणून आपणाला दिल्लीच्या तखतावर बसविण्याकरिता आले

आहे आमच्या प्रभूविषयी विविधाहेबानी आपला असा भलताच गैरसमज करून घेऊ नये ’

“ तर मग तुम्ही आमच्या या नगराला वेढा का दिला आहे ? ”

रहमतखा हात जोडून नम्रपणे क्षणाला “ आमचा खरोखर त्यात काही अपराध नाही येथून एक दोन मुक्कामाच्या अतरावर असता आमच्या हेराकडून आह्माला अशी बातमी कळली की, विविसाहेब वर्धमान सोडून आजच कोटेतरी बाहेर जाणार आहेत. आम्ही मजल दरमजल सारखा दौड करित आजच गेये येऊन पोचलो. खुदातालीची आमच्यावर मोठी कृपा क्षणूनच आपण आज आमच्या दृष्टांस पडला आम्ही येथे येऊन पांचण्यापूर्वीच जर वर्धमान सोडून आपल्या वेताप्रमाण आपण दुसऱ्या कोठे निघून गेला असता, तर मग आमची धडगत नव्हती शहानशहानी आमचे डोकेंच मारले असते ! ”

मेहेरउन्निसाचे रहमतखाच्या भाषणाकडे फारसे लक्ष नव्हते. ती स्थिर चित्ताने मनातल्या मनात वराच वेळ काही विचार करित होती काही वेळाने किंचित् स्मित करून त्या वृद्ध सेनापतीला उद्देशून ती क्षणाती “ रहमतखा ! जरा इकडे चला, मला तुमच्याशी काही बोलायचे आहे. ”

“ जशी बेगम साहेबाची आज्ञा ! ”

मेहेरजान पुढे निघाली रहमतखा काही न बोलता तिच्या मागोमाग निघाला. नौ-केपासन बऱ्याच अतरावर मेहेरउन्निसा उभी राहिली. तिच्या शेजारी काही अतरावर रहमतखा नम्रपणे उभा राहिला.

काही दृढनिश्चय करून मेहेरजानने बोलावयास प्रारंभ केला—“ रहमतखा ”

“ सेवेला दास तयार आहे. बेगम साहेबांनी बघाला हुकूम करावा. ”

“ मी जर तुमच्याबरोबर आले नाही तर ?—”

“ तर मग आमचा इलाज नाही. आझी या नगराला वेढा वाढून राहू कोणालाही नगराच्या बाहेर जाऊ देणार नाही सर्व हकीकतीचा खलिता लिहून शहानशहाकडे आगव्यास रवाना करू आणि त्याच्याकडून जसे हुकूम आझाला येतील तसे आझी पुढे करू त्याशिवाय आझाला गत्यतरच नाही थोड्याच दिवसांनी साम्राज्यपदावर ज्या आरूढ होणार त्याच्या मर्जीविरुद्ध आझाला काहीसुद्धा करता कामा नये ! ”

मेहेरउन्निसाच्या या डावाचा फारसा उपयोग झाला नाही वृद्ध रहमतखाचे केश उगीच पाढरे झालेले नाहीत असे तिच्या प्रत्ययास आले तरीहि मेहेरजानचा वीर खचला नाही ! रहमतखावर दुसरा डाव टाकण्याचा तिने निश्चय केला ती हमत हसत रहमतखाला झणाली “ सेनापतिसाहेब ! दिल्लीश्वराच्या प्रमुख सेनापतीच्या जागी आहा ना ? ”

‘ होय, बेगमसाहेब ! आपणाला हे मी पूर्वीच सांगितले आहे. ”

“ आपण किती हजारी अहा ? ”

“ वीस हजारी बेगमसाहेब ! ”

चतुर रहमतखापुढे आपली डाळ शिजत नाही, अशी मेहेरजानची खात्री झाली. पुनः तिने त्या वृद्ध सेनापतीला प्रश्न केला “ आपणाला बादशहाकडून तनखा किती मिळतो, सेनापतीसाहेब ? ”

“ बाराशे दिनार, बित्रिसाहेब ! ”

“ काय ? आपणासारख्या मुख्य सेनापतीला बाराशे दिनारच तनखा ? मला नाही हे खर वाटत, रहमतखासाहेब ! ”

“ या रहमतखाच्या मुखातून आजपर्यंत एकहि असत्य भाषण निघालेले नाही ! या पक्क केशावर देखील आपला भरवसा वम्र नये, हे माझे दुर्दैव होय असेच मी समजतो. ”

रहमतखाकडे आपल्या तीक्ष्ण नजरेने पहात मेहेरउन्निसा ताला गर्भीरपणाने झणाली ‘ माझी एक गोष्ट आपण ऐकाल रहमतखासाहेब ? मी तुझाला दहा हजार असरफी देत्ये,—’

“ काही बक्षिसाशिवाय देखील हा बंदग बेगमसाहेबाचे हुकूम पाळायला तयार आहे. प्रभूचा सतोप हेच सेवकाला मोठे वर्ध्नाम होय ”

“ आपण माझ्या मनातील भाव नीट समजला नाही अस दिसत. मी आपणाला दहा हजार असरफी देत्ये,—माझे बहुमुख्य हिन्यामाणकाचे अन् मोत्याचे दागिने आहेत तंवडे आपणाला देत्ये—एवढी विशाल संपत्ति मिळाल्यावर बादशहाची नोकरी करण्याच आपणाला कारण नाही एखाद्या अमीरासारख आपणाला ऐश्वर्याने आनंद काढता येईल—माझी सारी दौलत मी आपणाला देत्ये परंतु मला आपण सोडून या सेनापति साहेब ! ”

त्या सुरसुंदरीची ही करुणावाणीने केलेली प्रार्थना ऐकून वृद्ध रहमतखाचे हृदय द्रवले. त्याच्या डोळ्याला शटकन पाणां आले मेहेरजानकडे पाठ करून त्याने अश्रुबिंदु हळच पुसून काढले. रहमतखाचा व्यवसाय जरी युद्धाचा होता,

तरी त्याचे हृदय पुष्पाहूनही कोमल होते. त्याने अश्रुबिंदु पुसले, त धूर्त मेहेरजानच्या लक्षात आले की नाही, कोण जाणे ?

“ आपण बोलत का नाही, खासाहेब ? ”

रमणीचा अभिप्राय रहमतखाला केव्हाच कळला होता. मेहेरजानच्या तीक्ष्ण बुद्धीचे न्याला कौतुक वाटले तो हात जोडून ह्मणाला “ आपला अभिप्राय माझ्या लक्षात आला परंतु मी सर्वस्वी पराधीन आहे शहान-शहाना मी कोणत्या तोंडांना भेटू आणि त्यांना काय सांगू ? ”

मेहेरजानच्या करपलेल्या आशावृक्षाला किंचित् पालवी पुढे लागली ती उत्सुक तेने ह्मणाली “ आणखी काय - सागायच आहे त्याला ? त्याला सागा, की, आज्ञे-प्रमाण मेहेरउन्निसाठी आह्मी वरली साम्राज्ञीपदात्या योग्य अशा सन्मानान आह्मी तिला आगन्याकडे आणित असता तीन विप खाऊन प्राण त्याग केला आह्मी पुष्कळ यत्न केले. परंतु दुर्दैवान आमचे प्रयत्न मिठीस गेले नाहीत दामोदराच्या तीरी तिचे योग्य मानमरात-याने दफन करून आह्मी आगन्याला निघून आलो ! ”

मेहेर जानची ही युक्ति ऐकून रहमतखा हसला व मेहेरजानला ह्मणाला “ मा-साहेब ! आपल्या भोळेपणाच मला हसहि येते आणि आपल्या बुद्धीचे मला कौतुक वाटते. आपण दिल्लीश्वराला ओळखीत नाही ह्मणून अशी भोळसर पणाची युक्ति आपण मला सुचविली या गोष्टीवर बाद-शहाचा कधारि विश्वास बसावयाचा नाही ! सर्व भरतखंडाच्या साम्राज्याची सूत्रे ज्याच्या हाती वागत आहेत, तो अशा गोष्टींनी

फसेल अस आपणाला वाटते काय ? आप-णाला घेतल्याशिवाय जर मी आगन्याला गेलों तर मुकेंने कावलेल्या कुत्र्याकडून शहानशहा मला फाडफाडून खाववितील ! त्याचप्रमाणे आपणाला दुसरीहि एक गोष्ट सांगितली पाहिजे—ती गोष्ट आपण नेहमी न्यानात ठेवावी. दिल्लीश्वराचे सेनापति आपल्या प्रभूशी निमकहराम होण्यास अद्याप शिकले नाहीत आपणाला जर मला सोडा-वयाचेच असेल, तर वीराप्रमाणे—सेनापती प्रमाणे—मी आपली मुक्तता करीन आपणा-करिता मी प्राणहि देईन. परंतु प्रभूशी असा दगल्याज होणार नाही. शहानशहाना खरी हकीगत कळविल्याशिवाय मला आपली मुक्तता करता येणार नाही

मेहेरजान चमकली ! आपला अदाज चुकला, आपल्या सर्व युक्त्या फसल्या, अशी तिची पक्की खात्री झाली तिचे हृदय धडधडू लागले—निराशेने तिचा कंठ अगदी सुकून गेला आपले सर्व प्रयत्न तर विफल झालेच आहेत, तेव्हा शेवटचा रामबाण उपाय करून पहावा, असा विचार करून मेहेरउन्निसा रहमतखाला ह्मणाली “ असेल ! आपण ह्मणता तस असण्याचा बराच सभव आहे. शहानशहाच्या तुमच्या सागण्यावर कदाचित् नाही विश्वास बसणार. परंतु माझ्या बोलण्यावर तरी त्याचा विश्वास बसेल की नाही ! दिल्ली-श्वरासमोर उभी राहिल्यावर मी त्यांना सागेन—जहापनाह ! आपले सेनापति फारच विश्वासू यात शका नाही ! आपल्या विश्वासू सेनापतींना रस्त्यात माझी इज्जत नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला—मी ह्मणूनच आपली लज्जा रक्षण केली ! सेनापति साहेब ! आपण मग काय कराल ? ”

वृद्ध रहमतखाचे मुख सुकून गेले ।
 ‘ अगाध झीचरित्रा ’ च्या या मासल्याने
 तो थकच होऊन गेला । परंतु दिल्लीप-
 तीच्या सेनानायकाचे काम करूनच रहम-
 तखाचे केस पिकले होते मेहेरजानच्या याहि
 जाळ्यात तो धूर्त ह्यातारा सापडला नाही.
 दृढ स्वराने तो मेहेरजानला ह्मणाला “ बेग-
 मसाहेब ! या असत्यपूर्ण जगात सत्यनिष्ठ,
 नीतिमार्गाने चालणाऱ्या मनुष्यावर असेच
 प्रसंग येत असतात. आपल्या बोलण्यावर
 शहानशहाचा विश्राम बसल्याखेरीज रहाणार
 नाही आपणासारख्या थोर रात्रीच्या बोल-
 ण्यावर या जगात कोण विश्राम ठेवणार
 नाही ? शहानशहा तत्क्षणी मला प्राणद-
 डाचा हुकूम करतील. परंतु मी मरणाची
 अणोक्षणी अपेक्षाच करीत असतो आपण
 जाणून बुजून मिन्या कथा सांगून माझ्या
 या पक्ष केशाला भयकर कलक लावित्यावर
 मग या जगात जगून तरी काय करावयाचं
 आहे ? आपल्यासारख्या थोर बेगमसाहे-
 बाच्या सतोपासाठी मरावयास हा रहमतखा
 नेहमी एका पायावर तयार आहे परंतु
 या अलम दुनियेच्या बादशहाचाही बादशहा
 आहे त्याच्या दरबारात लहान थोर, राव
 ग्क सर्व सारखेच तो तरी माझा खास
 न्याय करील । ”

झाले ! मेहेरजानचे सर्व उपाय हरले !
 मैत्री, भय, करुणा—कोणताही उपाय त्या
 वृद्ध यूर्ताजवळ टिकला नाही । वृद्ध रहम-
 तखाजवळ तीक्ष्ण बुद्धीच्या मेहेरउन्निसाचा
 पूर्ण पराभव झाला ! हाय ! आता एकहि,
 उपाय राहिला नाही. पुढे काय होणार
 याची मेहेरजानला कल्पनाही होईना !

बराच वेळ विचार करून मेहेरउन्निसा
 प्रभुत्व सूचक अशा दृढ स्वराने ह्मणाली

“ सेनापतिसाहेब ! आपण मला अटक कर-
 णार कोण ? आपण दिल्लीपतीचे मुख्य
 सेनापति असाल, परंतु आपणाला बादश-
 हाचा हुकूम आहे, त्याला प्रमाण काय ?
 तसच, शहानशहाच्या झनान्यात हजर हो-
 ण्याविषयी त्याचा मला खलिता कुठ आहे ?
 एखादा सामान्य खंडवळ सुद्धा लेखी खलि-
 त्याशिवाय बादशहाच्या दरबारा हजर होत
 नाही. मग मी तर बादशहाचा अर्धांगी—
 भारत सम्राटाचा साम्राज्ञी होण्यासाठी
 जाणार—शहानशहानी मला उद्देशून अवश्य
 खलिता लिहिला असला पाहिजे. रहमतखा
 साहेब ! आहे का तो खलिता आपणापाशी ?
 असल्यास हजर करा नाहा तर तुमची
 अटक मी साफ मानित नाही. दिल्लीपतीच्या
 नावाने आपण मला फसवायलाच आला
 आहा असच मी समजेन । ”

बुद्धिमती मेहेरजानचा विजय होणार,
 असे या वेळी निव्द दिसू लागले.
 तिचे हे उद्दाम भाषण ऐतून रहमतखा इत-
 बुद्ध होऊन गेला. त्याच्या मुखमंडलावर
 चित्तेच्या रेपा विराजमान झाल्या. खरोखर
 गोष्ट अशी होती, का, जहागीर बादशहाने
 मेहेरउन्निसाच्या नावाने मुळाच खलिता
 दिलेला नव्हता. तसा खलिता लिहिण्याचे
 जहागीरला उघडपणे साहसच झाले नाही.

आता काय करणार ? वेळ तर आणी-
 वाणीची होती. पुढे जी बादशहाची अर्धांगी
 आणि अखिल भारतभूमीचा साम्राज्ञी होणार
 तिच्या उघडपणे विरुद्ध जाणे रहमतखाला
 साध्य नव्हते. बरे मेहेरजानला आगच्याला
 घेऊन न जावे तर तिच्या रूपाने अगदी
 पागल होऊन गेलेल्या जहागीराने त्याला
 खास प्राणदडाची शिक्षा दिली असती. मेहे-
 रजानला आगच्याला न्यावयाचे काम अति-

शय विकट झणून तर जहागीराने रहमतखा सारख्या चतुर व अनुभवी सेनापतीची या कामावर नेमणक केली होती. या मोहिमेवर आपणाला खास यश मिळेल, अशी या वेळपर्यंत त्या वृद्ध सेनापतीला आशा होती—परंतु मेहेरजानच्या या युक्तीने त्याजवर मोठा प्रसंग गुदरला ! बादशहाचा खलिता खुद्द रहमतखाच्या नावाने लिहिला होता. “ शेर अफगाणाच्या विधवा झीला मोठ्या सन्मानाने आगल्याला नेऊन यावे ” एवढाच मजकूर त्या खलित्यात होता. खलिता मेहेरजानला कसा दाखवावा याचा रहमतखाला मोठा विचार पडला.

शेवटी तोच खलिता मेहेरजानला दाखवावा असा रहमतखाने पुकळ विचार करून निश्चय केला आपल्या शिरस्त्राणातून एक लाल रंगाचा कागद काढून त्याने तिच्या हाती दिला त्याच्यावर बादशहाचे पजाचे शिक्षा मोर्तब होते

मेहेरजानने तो कागद आद्योपान्त शान्त चित्ताने वाचला, आणि वाचन झाल्यावर तिरस्काराने हसून तिने त्या कागदाचा चोळामोळा करून तो दूर भिरकावून दिला ! चंचल वायूच्या तरंगाने तो कागद दामोदराच्या तटावरील चिखलात पडून मलिन होऊन गेला.

रहमतखाकडे एक कोपकटाक्ष फेकून गंभीर स्वराने मेहेरजान झणाली “ सेनापतिसाहेब ! मी एक सामान्य स्त्री झाले झणून इतक्या सहजासहजी फसण्याइतकी मी भोळी आहे, अस का आपणाला वाटत ? तो खलिता तुमच्या नावाचा आहे—त्याच्याशी मला काही करायच नाही. तेवढ्यावरून एवढे मात्र मला समजल की, खुद्द शहान-शहानांचे तुझाला या कामगिरीवर पाठ-

विल आहे. परंतु जोपर्यंत त्याच्या हातचा मला उद्देशून लिहिलेला खलिता आपण मला दाखविणार नाही, तोपर्यंत मी येथून एक तसूभरहि हालणार नाही ! खुद्द दिल्लीश्वराच्या निमंत्रणाशिवाय त्याच्या राजधानीत जाण मला प्रशस्त दिसत नाही. रमतखा ! अशा खलित्याशिवाय मी आगल्यास कधीहि येणार नाही—तुझाला काय वाटेल ते करा ! ”

रहमतखा मोठ्या अडचणीत सापडला. काही तरी पोकळ सवब करून बेगमसाहेब वेळ काढित आहेत, हे रहमतखाच्या लक्षात आल्याखेरीज राहिले नाही परंतु त्याचा आता काहीच रोज चालण्यासारखा नव्हता. बेगमसाहेबाच्या या युक्तीवर त्याला काहीच तोंड मुचेना ! त्या तीक्ष्ण बुद्धि-शालिनी रमणीने आपल्या या युक्तीने यावेळी रहमतखाचा पूर्ण पराजय केला.

रहमतखा खिन्नस्वराने मेहेरजानला झणाला “ ठीक आहे. जशी बेगमसाहेबाची आज्ञा होईल त्याप्रमाणे व्यवस्था करावयास हा बदा तयार आहे. आपल्या नावाने खलिता नसल्यामुळे येथे मजवर काय सकट आल आहे. त्याविषयी सविस्तर हकीमतींचे पत्र देऊन आता रात्रीच्या रात्री आगल्याला शहानशहाकडे साडणीस्वार पाठवितो. त्याच्याकडून हुकूम येईल त्याचप्रमाणे पुढे मी व्यवस्था करीन. आपण आता आपल्या वाड्याकडे चलावे—”

“ ठीक आहे—सेनापति साहेब ! ”

“ या अधमाधम दासाच्या कसुरीची बेगम साहेबानी क्षमा करावी. आपल्या अतःपुरात गेल्यावर जे काही आपल्या दृष्टीस पडेल त्याने बेगमसाहेबानी आश्चर्य चकित

होऊन जाऊ नये. आपल्या महालाभोवती यावेळी स्त्रीसैनिकांचा पहारा चालू आहे ”

मेहेरउन्नीसा यावर काही न बोलता मरजीनासह आपल्या निवासस्थानाकडे परतली दिल्लीश्वराचा वृद्ध सेनापति अतिशय चतुर आहे असे तिच्या चांगले अनुभवास आले.

अन्तःपुरात पोचल्यावर आपल्या दासीला उद्देशून खिन्नपणाने हसून मेहेरजान ह्मणाली ‘ मरजीना ! अखेरीस तुझाच भविष्य खर झाले ! ’

प्रकरण तिसरें.

सेनापति रूतम.

आपल्या अंतःपुरात प्रवेश केल्यावर मेहेरजानच्या नजरेस तेथे जो देखावा पडला, त्याने तर ती हतबुद्धच होऊन गेली ! असा विलक्षण देखावा आपल्या अंतःपुरात आपल्या दृष्टीस पडेल अशी त्या विचारीची कल्पना देखील नव्हती ! आपल्या वर्णाने बुतलेल्या व निखाऱ्यासिंह त्वाजविणाऱ्या, लालबुद आठाच्या, आखूड कस असलेल्या तार्तार जातीच्या पहारेकर्णीचा आपल्या महालाभोवती कसून पहारा चालला आहे, असे मेहेरउन्नीसाच्या दृष्टीस पडले त्या तार्तारणीच्या हातातील पेटलेल्या मशालीचा उजेड त्याच्या त्या विद्रूप चेहऱ्यावर पडून त्याची भयकर ताटे अधिकच भयकर दिसत होती ! त्याच्या हातातील नागव्या तरवारी मशालीच्या प्रकाशात लखलखत होत्या. त्या तार्तार ‘ सुदरी ’ जरी जातीने स्त्रिया होत्या,

तरी कठोरतादि गुणात त्या पुरुषांनादि हार जाण्यासारख्या नव्हत्या ! अशा राक्षसिणींना आपल्या महालाभोवती पदारा करताना पाहून सुदरी मेहेरजान भयाने आणि विस्मयाने थक्क होऊन गेली, यात नवल काय ?

अंतःपुरात आल्यावर मेहेरजानने मरजीनाला निजावयास जाण्याचा हुकूम केला व ती आपणही शय्येवर पडली तिच्या सक्षुब्ध हृदयात नानातऱ्हेच्या विचार विकारांची तरंगमाला कळोळ करू लागली. दिल्लीश्वराच्या पाशातून सुटून जाण्यासाठी आपण कसकसे वेत केले, मरजीनाशो ऋटाक्याचा वादविवाद करून दामोदराच्या पार होण्यासाठी आपण मरजीनाकडून ठरवून ठेविलेल्या नौकेवर जावयास काळ्या-कभिन्न अधःकारातून वाऱ्याच्या सोसाट्यातून कसे सिद्ध झालो, परंतु दुर्दैवाने आयत्यावेळी आपला कसा घात केला, इत्यादि विचारांची तिच्या मस्तकात सारंगी आवर्तने होत होती. राहून राहून तिला दिल्लीश्वराच्या वृद्ध सेनापतीच्या चातुर्याचे व प्रसगावधानाचे फार आश्चर्य वाटे ! केवळ रहमतखाच्या प्रसगावधानानेच आपण दिल्लीश्वराच्या अटकेत सापडलो, अशी तिची खात्री झाली वादशहाने आपलं मन वश करून घेण्याच्या अगोदर त्याच्या चतुर सेनापतीने आपले शरीर गिरफदार केले, याचा मेहेरजानला पुन पुन खेद वाटे ! रहमतखाला आपण नाना तऱ्हेने राग, लोभ, भीति, दाखवून आपली मुक्तता करण्याविषयी विनवून पाहिले—परंतु त्या धूर्त हाताऱ्यापुढे शेवटी, आपणाला हात टेकावे लागले ! आपल्या विलक्षण बुद्धिमत्तेबद्दल आपण बाळगलेली

घमेंड रहिमतखापुढे व्यर्थ ठरली याचेहि मेहेरजानला फार दुःख होई !

त्यावेळीं तीन प्रहर रात्र होऊन गेली होती आकाशातील तारका समूह बराच म्लान होऊन गेला होता. रात्रीच्या प्रथमार्धात सृष्टि काहीशी खवळून गेली होती खरी, परंतु आता ती बरीच शांत झाल्यासारखी दिसत होती. काही प्रहरापूर्वी सोसाटयाने वहाणारा वायु आपले उग्ररूप टाकून यावेळीं मंद मद वाहू लागला होता पहाटेच्या या शीतल वायूने शांत होऊन सक्षुब्ध दामोदरानेहि रात्रीचे आपले विक्राळ स्वरूप टाकून बरीच मृदुलता धारण केली होती. आसपासच्या वनोपवनातील रजनीगंध, नागकेशर, चमेली, पारिजातक, इत्यादि नानाविध जातीच्या वृक्ष-वल्लींची पुष्पे अर्धस्फुटावस्थेत असताना देखील प्रभात कालाच्या शीतल मृदु वायूला आपल्या स्वर्गीय सुगंधाचा खजिना उदार अन्तःकरणाने समर्पण करित होती. पक्षी हळहळ जाग होऊ लागले होते. आपल्या मधुर स्वराने त्यांनी जगन्मयत्याची स्तुति करावयास आरंभ केला होता. तरीही मेहेरउन्निसाला झोप लागली नाही. या कुशीवरून त्या कुशीवर याप्रमाणे तिची सारखी तळमळ सुरू होती ! मधून मधून तिला निजेचा चुटका लागे—परंतु त्यातहि तिला रात्री घडलेल्या प्रकारासंबंधाने चमत्कारिक न्यून पडत—त्यामुळे धसक्याने ती मध्येच जागी होई !

शेवटी, एकदाची ती दीर्घ रात्र संपून उजाडले. मेहरजान कटाळून आपल्या शय्येवरून उठली. रात्री घडलेल्या एकदर प्रकाराने आणि निद्रेच्या अभावामुळे तिचे सुंदर मुखकमल निरुत्तेज होऊन गेले होते. सर्व प्रातःकृत्ये आगोपून पदियाने तिने

मरजीनाला हाक मारली. धनिणीने हाक मारल्याबरोबर ती लगवणीने येऊन तिच्यासमोर उभा राहिली.

बिचाऱ्या मरजीनालाहि चागलीशी झोप लागली नव्हती. पूर्वं रात्री घडून आलेला सर्व प्रकार तिला दुःस्वप्नाप्रमाणेच वाटत होता. मेहरउन्निसाच्या अंतःपुराभोवती लखलखणाऱ्या शस्त्रानिशी पहारा करणाऱ्या तातार्णीची ती भयंकर काळी कभीन्न शरीरे आणि विद्रूप चेहेरे बघून मरजीनाच्या हृदयाचा थरकापच उडाला होता. आपल्या यजमानिणीची व आपली पुढे काय स्थिति होणार, याविषयी चतुर मरजीनाची काहीच कल्पना होईना ! पूर्ण रात्री आपल्या धनिणीला वर्धमान सोडून न जाण्याबद्दल आपण जी सहा देत होतो ती अगदी चुकीची होती, हे आता मरजीनाच्या चांगले व्यानात आले. अन्तःपुरातल्या अन्तःपुरात बंदिवान होऊन रहाण्यापेक्षा मेहेरउन्निसा वर्धमान सोडून अगोदरच कोठे निघून गेली असती तर फार बरे झाले असते, असे तिला आता वाटू लागले.

मरजीना येताच मेहेरजानने तिला मृदु स्वराने हाक मारली “ मरजीना ! ”

मेहेरजानच्या या मृदु शब्दाने मरजीनाचा खिन्नपणा काहीसा कमी झाला. ती हात जोडून ह्याली “ काय आज्ञा आहे विविसाहेव ! आपणाला काल रात्री झोप तर चागली लागली ना ? आपली तब्येत तर ठीक आहे ना ? ”

“ झोप न लागायला मला काय धाड भरली आहे ?—पण तें झोपेच अन् माझ्या तब्येतीच प्रकरण तूर्त बाजूला राहू दे ! तुला एक माझं काम केल पाहिजे मरजीना ? ”

“काय ते विविसाहेव ?—दासीला
आज्ञा व्हावी.”

“बरोबर पालखी घेऊन तूं आज
काटवाला जा.”

“मोतिविविसाहेवाकडे वाटत? होय ना ?”

“होय तिच्याकडेच ”

“पण मोतिविविसाहेव अशा या
कडक पहाऱ्यांतून इथपर्यंत येणार कशा
हणते मी ? ”

‘तुला काय त्याची पचारित ! ती
सारी व्यवस्था मजकडे लागली. काय
वाटेल ते करून तू मोतिला इकडे आण-
त्यावाचून मात्र राहू नकोस ”

‘ठीक आहे विविसाहेव ! त्यांना
जाणायची माझ्याकडून मी शिकस्त
करीन ’

‘ह्या घे दहा असरफी ! तुझ्या
वाटेच्या खर्चाला, अन या वीस घे तुला
दर्यास हणून ”

मेहेरजानच्या हाताचे चुबन घेऊन तिच्या
आजेप्रमाणे मरजीना तेथून निघून गेली.

मोतिराणी ही राजा गजपतिसिहाची पत्नी.
राजा गजपतिसिंह हा काटवाचा ठाकूर होता.
अकराव्या शतकाच्या उत्तम राजनीतीने जी
अनेक राजपूत घराणी मोगल साम्राज्याचा आ-
धारस्तंभ बनली होती, त्या पैकी काटवाच्या
ठाकुराचे घराणे प्रमुख होते. त्यातूनही राजा
गजपतिसिंहाला मोगल साम्राज्याचा अत्यंत
अभिमान आणि दिल्लीश्वराचाही त्याजवर
तसाच विलक्षण विश्वास होता. मोतिराणी
ही मेहेरजानची अगदी जीवश्वकटश्च प्रिय
सखी. दोघीची शरीरे दोन पण आत्मा एक
भरी त्या दोघीत मैत्री होती. लहानपणी
याचा खेड-जडल्यापासून तो सारखा वृद्धि-

गत होत होता. एकमेकींच्या सहवासान
त्यांना अनुपमसुख वाटत असे, पुढे दोघी
मोठ्या झाल्यावर” जेव्हा त्यांच्यात सहजच
अंतर पडले, तेव्हाही त्यांचे प्रेम तिळमात्र
कमी झाले नाही. एकमेकींचा समाचार
एकमेकींना कळवित्याशिवाय त्यांचा एक
पंथरवडा देखील सुना गेला नसेल ! एकमे-
कीकडे त्यांचे जाणेयेणेही वारंवार होई
सकटप्रसंगी तर एक दुसरीच्या घरां वायु
वेगाने जावयाची ! मेहेरउन्निसावर आलेले हे
सकट मोतिविविला कळणे अत्यावश्यक होते.

मरजीना गेल्यावर मेहेर आपल्या महा-
लात विमनस्कपणाने इकडे तिकडे येरझारा
करू लागली. निरनिराळ्या विचारांनी तिच्या
मस्तकान काहूर करून सोडले होते. काही
वेळाने तिच्या मनाचा काही निश्चय होऊन
मेहेरजानने महालाचा दरवाजा आतून
खडखडावला.

तत्क्षणी एक कुणवर्ण तारतीणीने आत
येऊन अत्यंत मन्त्रतेने मेहेरला कुर्निसात
केला, व हात जोडून आपल्या योग्या
अवाजाने विचारिले, “ बेगम साहेबाचा
काय हुकूम आहे ? ”

त्या पहारेकरणीची ती कराल मूर्ति व
तिचे ते अडाणी हावभाव पाहून आणि
तिचा तो विलक्षण स्वर ऐकून त्या मन.
स्थितीतहि मेहेरजानला हसू कोसळल्यावाचून
राहिले नाही आपल्या या दुःखांत आपले
काही तरी समाधान व्हावे ह्मणून दैवाने
ही विलक्षण मूर्ति पाठवून दिली आहे, असे
मेहेरजानला वाटले असावे, असे तिच्या
किंचित् स्मितयुक्त चेहेऱ्यावरून दिसत होते.

किंचित् प्रभुत्वसूचक अशा स्वराने
मेहेरजान त्या तारतीणीला उद्देशून ह्मणाली,
“ तुला ठाऊक आहे का लवडी— ”

“ काय बेगमसाहेब ? ”

“ तुला एक दिवस दिल्लीत माझ्याच खिदमतीत रहावं लागेल झणून ? मी कोण आहे ते तुला कदाचित ठाऊक नसेल. ”

“ मला सगळ समजल आहे बेगमसाहेब ! आपल्या सेवेसाठीच तर आमचा जन्म आणि आमची नेमणूक आहे. ”

मेहेरजान पुनः किंचित हसली व झणाली “ तुला हे कळल आहे, हे एका अर्थी बरच झाल हाणावयाच ! बर तर, सरदार साहेब रहमतखा सेनापतीना मी इकडे ताबडतोब बोलावते आहे, झणून सांग जा पाहू. ”

तार्तारीण नम्रभावाने झणाली, “ जनाव ! सेनापतिमाहेब यावेळी इथ नाहीत. काल रात्रीच वर्धमान सोडून ते दुसरीकडे कुठ कसल्याशा महत्वाच्या कामाला गेले आहेत. त्याच्या हाताखाली रस्तमखा झणून दुय्यम सेनापति आहेत, तेच आज मुख्य सेनापतीचे काम पहात आहेत. आणखी दोन तीन दिवस रहमतखा साहेबानी वर्धमानला परत येता येणार नाही क्षणे ! ”

सेनापति रहमतखा वर्धमानात नाही हे ऐकून मेहर उन्निसा पुनः विचारत पडली, आपणाला दैव अनुकूल नाही हेच खरे, अशी तिची खात्री झाली. काही वेळाने ती त्या तार्तार पहारेकरणीला झणाली—“रहमतखा आजच वर्धमान सोडून बाहेर गेले हे बर नाही झाल—त्याची मला या प्रसंगी फार जरूरी होती, बर तर, रस्तमखाला इकडे पाठवून दे लवकर. ”

“ जो हूकूम, बेगम साहेब ” असे झणून पुनः कुर्निसात करून तार्तारीण निघून गेली.

बेगम साहेबाच्या आशेची बर्दी भिळतांच सेनापति रस्तम मेहरजानच्या महालात आला, व येतांक्षणाच त्याने तिला नम्रतेने प्रणाम केला. मेहेरकडे त्याची दृष्टि खिळून गेली !

रस्तमखाने यौवनाच्या सीमाप्रांतांत नुकताच प्रवेश केला होता. त्याच्या ओठावर यौवनाचे चिन्ह नुकतेच प्रगट होऊ लागले होते. रस्तम रूपाने फारच देखणा पुरुष होता. त्याचा तो उच्च धिण्याड बाधा, पिवळट गौर वर्ण, व उज्वल नयनयुगम लाल ओठ व सुंदर मुखेश्री पाहून निसर्ग-सुंदरीची त्याजवर फारच बहाल मर्जी असावी, असे कोणालाहि वाटण्यासारखे होते.

या वेळपर्यंत मेहेरजानची अशी कल्पना होती, की सेनापति रस्तम देखील रहमतखाप्रमाणेच एखादा पक्केश वृद्ध सैनिक असेल, परंतु रस्तमची ती उद्दाम यौवनवृत्तींनी परिपूर्ण भव्य मूर्ति पाहून मेहेरची ती कल्पना क्षणार्धात नाहीशी झाली. रस्तमला पाहिल्या क्षणापासून, काय असेल ते असो मेहरउन्निसाचा त्याच्याविषयी फारसा चांगला ग्रह झाला नाही हे खास ! खरे झटले तर रस्तमच्या गाडस चेहऱ्यात तिरस्कार वाटण्यासारखे काहीच नव्हते; उलट तो फारच उमदा होता. काही असो, त्याला पाहिल्यापासून मेहरला त्याच्याविषयी एक प्रकारचा तिरस्कार वाटू लागला हे खरे ! रस्तमसारख्या तरुण सुंदर पुरुषाशी एका-तांत भाषण करण्याचा हा प्रसंग तिला फारच अवघड वाटू लागला, परंतु यात विचाऱ्या रस्तमकडे तरी काय दोष ! मेहेरने आपण होऊन त्याला आपल्या महालाने बोलावून आणिले होते. आत कांही झाला

नव्हता. आला प्रसंग कसा तरी पार पाडला पाहिजे असा विचार करून, आपले सुदर मुखमंडल आपल्या क्षिरक्षिरित निळ्या ओढणीने अर्धवट झांकून मेहरने त्याला हळूच हाक मारली. “रस्तम अल्ली—”

अहाहा ! काय गोड स्वर ! जणू काय स्वर्गातील एखाद्या परीने आपल्या वाणेच्या अत्यंत सुस्वर तारा आपल्या मृदु अगुलीनी छेडल्यामुळे सगीतध्वनि उत्पन्न होत आहे ! तो मधुर सगीतध्वनि जणू काय रस्तमच्या कर्णरत्नद्वाराने त्याच्या अतरंगाच्याही अतरगात शिरून, त्याच्या पचप्राणाला पूर्णपणे व्यापून टाकून, तेथे एकसारखा घुमत होता ! सुदरीच्या मजु कंठध्वनीने विचारा रस्तम जटमूढच होऊन गेला ! आणि एवढ्याने कोठे सपत होते ? त्याच्या दुर्दैवाने दुसऱ्याही काही शस्त्रास्त्राचा त्या विचान्यावर सारखा भडिमार सुरू होता ! त्या सुदर अवगुठनवस्त्राच्या आतून दोन भयंकर धनुष्यातून रस्तमवर सारखा निकराचा शरवर्षाव होऊ लागला ! दिल्लीश्वराच्या वतीने त्याच्या अनेक प्रबल शस्त्रशी झुजत असता रस्तमवर आजपर्यंत किती तरी वेळ बाणाचा वर्षाव झाला असेल—तो वीर त्या शरवर्षावाने आजपर्यंत एकदा सुद्धा गडबडला नाही ! परंतु या बाणाच्या प्रहारानी त्याचे हृदय—कोण जाणे का ते—अत्यंत व्याकुळ होऊ लागले ! त्या क्षिरक्षिरित अवगुठन वस्त्रामधून अस्पष्टपणे दृग्गोचर होणारा मुखचंद्र पाहून वीर रस्तमखांचे मस्तक काही निराळ्याच वातावरणांत भ्रमण करू लागले ! पूर्वे रात्री दामोदराच्या बालकायम तीरावर मशालींच्या चचल प्रकाशांत स्पष्टपणे दृष्टीस पडलेलें त्या रमणीचे अतुलनीय सौंदर्य यावेळीं दिवसाच्या ढळढळीत प्रकाशांत जणू

काय पूर्णपणे स्वर्गीय तेजानें तळपत होते ! अहाहा ! काय हे परमेश्वराचे अगाध निर्माण चातुर्य ! या पृथ्वीवरील रमणी खरोखरच का इतक्या सुदर असू शकतात ? सेनापति रस्तमखांच्या हृदयात अनेक विचार तरंग येऊ लागले. त्या विचारमालिकेत तल्लीन होऊन मेहेरजानच्या हाकेला प्रत्युत्तर द्यावयाचेही त्या विचारांच्या बिलकूल मान राहिले नाही !

पुनः मेहेरजानने कोमल कठाने हाक मारिली—“रस्तम अल्ली !”

रस्तम विचार मालिकेतून खडबडून जागा झाला ! त्याने कपित स्वराने विचारले “वेगमसाहेबाचा काय हुकूम आहे ?”

“काल रात्री दामोदराच्या तीरावर सेनापति रहमतखांबरोबर तुझाच का होता ?”

“होय वेगमसाहेब !”

“रहमतखा सेनापतिसाहेब कुठ आहेत ?”

“काल रात्री आपणाला येथें आणल्यावर काही अत्यंत जरूरीच्या कामासाठी ते कोठे निघून गेले आहेत.”

“कुठ गेले आहेत ?”

“ते मला ठाऊक नाही वेगमसाहेब ! सेनापति साहेबाचे बेट आहोता कधीहि कळत नाहीत.”

“मग त्याच्या जागा आपणच आहा वाटत ?”

“होय, परंतु येईपर्यंत खासाहेबानां मला येथील बदोबस्त नाट ठेवण्याचा हुकूम दिला आहे.”

रस्तमच्या या भाषणाने मेहेरजानला तिच्या स्थितीचे स्मरण ताजे झाले. शेर अफगाणसारख्या बलाढ्य व वैभवशाली सरदाराची आपण धर्मपत्नी ! परंतु एक !

सामान्य सैनिकांची, बदिवान या नात्याने आपणाला त्याची विनवणी करण्याचा प्रसंग यावा, यापेक्षां मरण बरे असे तिला होऊन गेले !

रुस्तमकडे भेदक दृष्टीने पहात क्रोध-क्रीपित स्वराने मेहेर हणाली “होय, तुमची मी बदिवान आहे, हे मला चांगले कळते आहे ! माझे वैभव विसरून तूत तुमच्या बदो-वस्तात मला राहिले पाहिजे हेहि मला ठाऊक आहे तुमच्याच कपटान मला ही स्थिति आली आहे समजलां ?”

बिचारा रुस्तम जडमूढच होऊन गेला ! तो नम्रपणे हात जोडून मेहेरजानला ह्मणतो “वेगमसाहेबानी या बघाला क्षमा करावी. आझी शहानशाहाच्या हुकुमाने आपणाला साम्राज्ञीपदावर आरूढ करण्या-करतां येथे आलो आहो. याचे वेगमसाहेबाना विस्मरण झाले असावे असे वाटते. या दासाची यात काही कसूर नाही सरकार !”

“ठीक आहे, मी तुमची राजी होणार आहे हे नीट ध्यानात ठेवा तुमच्या या कडक बदोबस्तामुळे आझाला फार त्रास होतो आहे. माझ्या आसेष्टाना माझी गाठ घेण दिखील तुमच्या पहाण्यामुळ कठिण झाल आहे बड्या घराण्यातल्या गोपात असणाऱ्या माझ्या मैत्रिणीनी माझी भेट तरी कशी घ्यावी ? वर्षमान सोडून मी आता कायमची दिछील जाणार आहे. तिकडे जायच्या पूर्वी माझ्या साऱ्या आताना अन् मैत्रीणीना भेटल तर पाहिजे ? आल का तुमच्या लक्ष्यात हे, रुस्तम अल्ली ?”

पण रुस्तमच्या हे लक्ष्यांत यावयाला त्याचे लक्ष्य जागेवर होते कोठे ? ते सुदरी मेहेरउन्निसाच्या मनोहर स्वर्गीय

लावण्यपानात अगदीं दंग होऊन गेले होते ! त्याच्या हृदयाच्या अत्यंत गुप्त अशा स्थानी त्याच्या प्राणांत, त्याच्या नेत्रयुग्मात, मस्तकांत, जिकडे तिकडे मेहेरचे मोहक स्वरूप खिळून राहिले होते ! तिच्या सौंदर्यमीदरेचे पान करून रुस्तम बेहोष होऊन गेला होता—त्याचे मस्तक भडकून गेले होते ! त्याला जिकडे तिकडे, समस्त विश्वाच्या प्रतिकेद्रात, हृदयाच्या निभृतकदरांत मेहेरचे निरूपम लावण्य शतगुणित होऊन भरून गेलेले दिसत होते. स्वर तरी किती गोड ! आपणाला तिने हाक किती मिठास स्वरात मारली—“रुस्तमअल्ली !” मेहेरजानच्या या हाकेने रुस्तम जडमूढ झाला—त्याचा आत्मा स्वर्गसुखात पोहू लागला ! त्याला इहजग-ताचे भानच नाहीसे झाले—केवळ त्याच्या कर्णरध्रांत “रुस्तम अल्ली, रुस्तम अल्ली !” एवढीच मेहेरची हाक सारखी घुमत होती !”

आपल्या प्रश्नाला रुस्तमकडून काहीच उत्तर येत नाही, असे पाहून मेहेरने पुनः त्याला हाक मारली “रुस्तम अल्ली !”

“काय वेगमसाहेब ?”

‘इतका वेळ मी तुझाला काय बोलले, तिकडे लक्ष्यच नव्हत वाटत ? तुमचा हा फडक पहारा मला फार त्रासदायक होतो आहे.”

मेहेरजानच्या अर्धप्रकाशित मुखकमलाकडे नजर लावून रुस्तम जड स्वराने अडखळत हणाला, “तर मग वेगमसाहेबानी काय तो हुकूम द्यावा.”

“माझ्या महालाकडे येणाऱ्या पालख्या पदारेकरणीनी न तपासता तशाच मजकडे येऊ द्याव्या, अशी व्यवस्था तुझी माझ्या-साठीं करा.”

“अशक्य !—अगदी अशक्य !”

मेहेर आश्चर्याने थकच होऊन गेली !

प्रकरण चवथें.

—:~:—

रुस्तम बंदिवान् !

आपल्या विनंतीला रुस्तमकडून नकार मिळेल असे मेहेरजानला मुळीच वाटले नव्हते. स्वामिभक्त रहमतखाप्रमाणे रुस्तमहि आपल्या बेताला अडथळा घालील अशी तिची कल्पनाच नव्हती ! रुस्तमला किती झाले तरी अगदी तरुण होता. रहमतखा दतका जगाचा विशाल अनुभव त्याला असणेच शक्य नव्हते. धूर्त रहमतखा जसा आपल्या प्रत्येक डावातून पार पडला, तसा रुस्तम पडणार नाही अशी मेहेरजानची पक्की खात्री होती. आपल्या अवगुठित मुखाकडे त्याची सारखी दृष्टी लागून राहिली आहे, आपला मुखचंद्र हृष्टीस पडण्याकरिता तो चकोराप्रमाणे अत्यंत उत्सुक होऊन राहिला आहे, हे त्या चतुर रमणीच्या ताबडतोब लक्षात आल्यावाचून राहिले नाही ! व या गोष्टीचा पूर्ण फायदा घेण्याचा तिने निश्चय केला.

काही वेळाने मृदु स्वरांने मेहेरजानने रुस्तमला विचारले, “काय झणता सेनापति साहेब ? मजकडे येणाऱ्या पडदानशीन मानकरणीच्या पालख्या तपासल्याशिवाय आत येऊ देण्याची तुम्ही व्यवस्था नाही करीत ?”

रुस्तमची दृष्टि मेहेरच्या मुखमंडलावरून एक क्षणभरहि इकडे तिकडे हालत नव्हती.

तो कंपित कंठाने पुनः झणाला, “तशी व्यवस्था होणे बिलकुल अशक्य आहे.”

हे ऐकतांच मेहेरउन्निसाने आपल्या चेहऱ्यावरील बुरखा एकदम दूर केला ! तत्क्षणी रुस्तम चमकून दोन पावले मागे सरला. कृष्णमेघाच्या पटलातून पौर्णिमेचा पूर्णचंद्र एकदम प्रगट होताच ज्या प्रमाणे जगसृष्टीवर अपूर्व तेज विलसू लागते, त्या प्रमाणे मेहेरजानचा मुखचंद्र अवगुठनवस्त्रातून एकाएकी बाहेर पडतांच तिचे अंतःपुर जणु काय स्वर्गीय तेजाने प्रकाशमान झाले ! मात्र पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणे मेहेरउन्निसाचा मुखचंद्र यावेळीं शांत व सुप्रमन्न दिसत नव्हता ! त्याच्यावर क्रोधाची किंचित् रक्तछाया पसरली होती. स्त्रीमुलभ लज्जा व विनय याचा यावेळीं मेहेरने मुद्दामच आपल्या कार्यसाधनार्थ त्याग केला होता.

रुस्तमकडे कठोर दृष्टिपात करीत मेहेर क्रोधाने त्याला झणाला, “काय ? अशक्य ? खुद्द दिल्लीपतीचा तुम्हाला असा हुकूम आहे वाटते ? माझ्या अतःपुरावर कडक पहारा ठेवून मजकडे येणाऱ्या माझ्या आतेष्टाना अन् माझ्या मैत्रिणीला तुम्ही अडथळा करावा, अशी का दिल्लीच्या बादशहाची तुम्हाला आज्ञा आहे. ?”

रुस्तम अडखळत झणाला, “नाही बेगमसाहेब ! शहानशहानी असा हुकूम आम्हाला दिलेला नाही. थोड्याच अवधीत दिल्लीच्या उच्च राजपदावर विराजमान होणाऱ्या साम्राज्याला लवमात्रहि त्रास पोचू नये, अशीच त्याची इच्छा असणार.”

“तर मग तुमचाच का हा हुकूम ?”

“होय बेगमसाहेब !”

“असा हुकूम तुम्ही का करतां ?”

“ दासाच्या कसुरीची माझी असावी, बेगमसाहेब ! आम्हाला आमचे कर्तव्य केवळ रीतीने बजावलेच पाहिजे. सेनापति रहमतखां येथून जातांना आपल्या अतःपुरावर कडक पहारा करण्याविषयी मला बजावून गेले आहेत, आणि त्यांचा हुकूम हाणजे प्रत्यक्ष दिल्लीश्वराचाच हुकूम आम्हाला वाटतो ! ”

स्तम एवढे कसे तरी अडखळत अडखळत बोलला. पुढे त्याला काही बोलताच येईना. मेहेरजानच्या अतुल रूपराशीकडे तो अचल दृष्टीने सारखा पहात उभा राहिला होता. त्याच्या हृदयात काही विलक्षणच विकार कळोळ करू लागले. त्याच्या शरीराच्या प्रतिशिरेत जणु काय विद्युत्प्रगाचे झटकें बसू लागले. एका मेहेरउन्निसाच्या स्वर्गीय सौंदर्याने रस्तम अगदीच पागल वनून गेला ! या प्रचंड विश्वाच्या अणुरेणूत त्याला त्या मनोमोहिनीचे दिव्य मुख-भंडलच दिसू लागले. एका अर्धघटकेत आपली अशी अवर्णनीय स्थिति का व्हावी हे त्याचे त्यालाच समजेना !

रस्तमची ही वेड्यासारखी स्थिति मेहेरच्या चटकन ध्यानात आली. त्याच्या हृदयात चाललेल्या विकाराची खळबळ जणु काय त्या सुदरीला स्पष्टपणे ऐकू येत होती ! आपल्या रूपाच्या अभिप्राया वश होऊन हा मासा आपल्या जाळ्यात पुर्णपणे अडकणार अशी तत्क्षणी मेहेर उन्निसाची खात्री होऊन चुकली.

तिने आपल्या विधारी नयनधनूतून एक तीव्र कटाक्षबाण रस्तमवर सोडला व विनयाने ओढणी ओढून आपला मुखचंद्र पुनः अर्धवट झांकून घेतला. हे पाहून रस्तम अधिकच वेडा बनला ! वक्र दृष्टीने रस्तम-

कडे पहात अत्यंत कोमल स्वराने मेहेरजान हाणाली, “ रस्तमअल्ली ! माझी एक विनंति तुम्हाला मान्य केलीच पाहिजे ! ”

“ धन्याने सेवकाला विनंति करावयाची नसते—बेगम साहेबांनी बंधाला वाटेल तो हुकूम करावा, तो शिरसा मान्य करायला सेवक तयार आहे. ”

“ सेनापतीसाहेब ! काटवाहून माझी प्रियसखी मोतीराणी वर्धमानला मला भेटायला येणार आहे. ”

“ ठीक आहे, खुशाल येऊद्या. बेगमसाहेबाना आपल्या मैत्रिणींना भेटावयाला कोणाचीहि अटक नाही. ”

“ तिची पालखी न तपासता तिला पहाण्यातून आत यऊ देण्याची तजवीज तुम्हाला केली पाहिजे. ”

रस्तम पुनः सकटात पडला. स्वामि-मक्ति व रूपलालसा या दोघात तुंबळ युद्ध सुरू झाले. मेहेरजानला स्पष्टपणे पुनः नकारात्मक जबाब देणे त्याच्या अगदी जिवावर आले. इकडे रहमतखाचा हुकूम अमान्य करण्याचे धाडसहि त्याच्या अंगां नव्हते. ! बराच वेळपर्यंत तो विचारात निमग्न होऊन गेला होता. मेहेरला काय उत्तर द्यावे, याचा त्याला काहीच ठाम निश्चय करता येईना.

आपल्या विनंतीला रस्तमकडून काहीच जबाब येत नाही, असे पाहून मेहेरउन्निसाने त्याला पुनः विचारले “ रस्तमअल्ली साहेब ! मग आपला विचार काय ठरला ? माझ्या मैत्रिणीची शिबिका तपासल्या शिवाय आपण पहाण्यातून आंत येऊ देणार कीं नाही ? ”

रुस्तम अडखळत अडखळत झगळायला होता. त्याने म्हणजे “ मला क्षमा करा विविसाहेब ! या संवधाने मी आतांच काहीं निश्चित सांगू शकत नाही. अन आतांच या गोष्टीचा जबाब आपणाला दिला पाहिजे असे मला वाटत नाही. राणीसाहेब काटबाहून उद्यां येथे येऊन पोचतील. आज सायंकाळपर्यंत नीट विचार करून आपणास कायतें मी उत्तर देईन. प्रश्न फार विकट आहे—यामुळे मजवर मोठी जबाबदारी येणार आहे, तेव्हा आतांच उत्तर न मिळाल्यामुळे विविसाहेबाना मजवर रागाऊ नये अशी विनंति आहे. कदाचित तोपर्यंत सेनापती साहेबही येऊन पोचण्याचा संभव आहे. ”

“ काहीं हरकत नाही. रुस्तमअल्ली ! आपण जा आता—मात्र सायंकाळ पर्यंत मला काय ते जरूर कळवा. ” रुस्तमकडे स्निग्ध दृष्टीने पहात ती रमणी हंसत हसत झगळाली.

रुस्तम मेहेरजानला नम्रपण प्रणाम करून हळुहळु तेथून निघून गेला. त्या सुदरीच्या मधुर सहवासात आणखीही काल काढण्याचे त्याच्या मनात होते—परंतु अतिप्रसंग करणे बरे नव्हे, पहिल्याच भेटीला आपल्या वर्तमानाचे मेहेरजानचे मन आपणाविषयी कलुषित होऊ देता उपयोगी नाही, असा विचार करून मेहेरने निरोप देताच तो नाइलाजाने तेथून निघून गेला.

परंतु सेनापती रुस्तम मेहेरजानच्या महाळात आला, त्यापेक्षा अगदीं भिन्न मनःस्थितीत तो तेथून निघून गेला. त्याचे हृदय सर्वस्वी मेहेरजानरूप बनून गेले होते ! शेवटीं निरोप देतांना सुदरी मेहेरजानच्या ओठांवर जे मोठ्ठम हास्य विलसत

होतें, त्याने रुस्तमला अगदींच वेडे झालेला सोडले ! त्या मद स्मितानें त्याच्या हृदयात अनेक आशा उत्तेजित झाल्या ! त्याला चोहोकडे त्या देवरमणीची मोहिनी मूर्तिच दिसू लागली. शेरा अफगाणच्या वाड्यासमोर असलेल्या उद्यानातील नानाविध पुष्पवाटिकातील मल्लिकादि मनोहर पुष्पांनी मेहेरच्या सुंदर मुखाची कोमलता चोरून घेतली आहे, असाच पागल रुस्तमला भास होऊ लागला ! वर आकाशमंडळात मेघाला अलिंगन देणाऱ्या पापिण्यांन जणु काय मेहेरजानचा कोमल व उच्च कठस्वर हरण केला आहे, असे त्याला वाटले ! नील गगनाच्या विचित्र वर्णछटेत त्या सुदरीच्या सुंदर अवगुठन वस्त्राची छटाच प्रतिबिंबित झाली आहे, असा रुस्तमला भ्रम होऊ लागला ! ज्या नयनधनूतून त्याजवर कटाक्षसाराचा वर्षाव होत होता, ती धनुष्ये तरी किती ! मनोहर ! त्या सुदरीचा स्वर तरी किती मजल आणि भिष्ट ! निने रागाने मान वळन कित्येक वेळा आपणाकडे पाहिले, ते तरी किती सुंदर ! त्या क्रोध दृष्टीतहि एका प्रकारचे माधुर्य होते ! जे पहावे किंवा ज्याचे स्मरण करावे तें ते सुंदरच ! ‘ किमिवहि मधुराणामडन नाव्ही-नाम् ’ असाच प्रश्न रुस्तमपुढे त्या वेळी उभा राहिला ! परमेश्वराने असे अलौकिक सुंदर रूप आपल्या दृष्टीस पाडून आपणाला ही जन्माची तळमळ का लावली ? हे दुदैव की सुदैव, ते रुस्तमला कळना ! दिल्लीश्वराचा नूतन सेनापति याप्रमाणें रूपमोहात पूर्णपणें सापडला ! त्याच्या सर्वनाशास हे लावण्यरूपी जहाल जहरच कारण झाले ! आपण कोण, आपले कर्तव्य काय, आपणावर आपल्या प्रभूने ठेविलेल्या विश्वासाचा आपण

समूळ नाश कसा करतो आहे, या सर्वांचा रस्तमला अजिबात विसर पडला !

त्याला नरकमार्गाशिवाय समोर काहीच दिसेना ! त्याच मार्गाने तो सारखा बेधडक जाऊ लागला. सैतानाची रस्तमवर पूर्ण मोहिनी पडली—त्याचा तो विकृत घेतलेला बदा गुलाम बनला !

मेहेर उन्निसाच्या महालातून निघून गेल्यापासून त्या लावण्यलतिकेचे आपणास पुनः दर्शन कधी होईल, याच गोष्टीचा रस्तमला सारखा व्यास लागून राहिला. तिचे दर्शन ध्यावयाचे ह्मणजे पुनः कोणत्यातरी निमित्ताने त्याला तिच्या महालात जाणे भाग होतें. असे काही निमित्त रस्तमला शोधूनहि सापडेना. मेहेरजानने केलेल्या विनंतीचा जबाब देण्यासाठी सध्याकाळी तिच्या महालात जाण्याचीच कायती संधि त्याला मिळणार होती. अर्थात् सायकाळ होईपर्यंत मेहेरच्या दिव्यरूपाचे कल्पना चक्षूंनी निरीक्षण करित त्याला तसेच थावावे लागले. अत्यंत आतुर हृदयाने तो सायकालाची मार्गप्रतीक्षा करित होता. काही केल्या त्याचा वेळ जाता जाईना ! एक एक पळ ह्मणजे रस्तमला युगाप्रमाणे दीर्घ मास लागले ! 'प्रणयी पुरुष, वेडा आणि कवि, हे एकाच मालिकेतील मणि आहेत' असे एका पाश्चात्य कवीने हटले आहे, ते अगदी अक्षरशः खरे आहे. एखाद्या उन्मादग्रस्त वेड्या मनुष्याप्रमाणे रस्तमच्या कल्पना मलतीकडेसच भरकटू लागल्या. एक एक असंभवनीय विचारांची व कल्पनांची मालिका त्याच्या रस्तकात सारखी भ्रमण करू लागली ! दिवसाच्या दीर्घपणाच्या विचारांत रस्तमला किती तरी वेळ असे वाटले की, सूर्यनारायण

आपल्या स्थानावरून आज खास कोठे तरी भरकटला आहे ! नाही तर अजून संध्याकाळ का होऊ नये ?

रस्तम दुराशेने उन्मत्त होऊन गेला होता. मेहेरजानच्या नुसत्या स्मरणाने त्याच्या हृदयाला अनेक वृश्चिकदशाप्रमाणे भयंकर यातना होऊ लागल्या ! आपल्या एखाद्या जिवलग मित्रापाशी आपल्या दारुण यातनांचा पाढा वाचून हृदय शांत करावे तर अशी निर्लज्जपणाची गोष्ट कोणापाशी काढावयाला त्याला धार होईना ! आणि होणार तरी कसा ? जी सुदरी अल्पावधीतच समग्र भरतखंडाच्या सम्राटाची पत्नी—भारतेश्वरी होणार—तिच्याविषयी आपणा सारख्या एका क्षुद्र शिपुरड्याने पापलालसा बाळगून तिचा कोणापाशी आपल्या तोंडांन उच्चार करावयाचे धाडस रस्तमसारख्या सनापतीला कसे व्हावे ? मनात चाललेल्या काहुराविषयी रस्तमच्या मुखातून चकारशब्द बाहेर पडताच तत्क्षणी त्याला प्राणदडच्च झाला असता ! बरे हृदयातील या यातना एखाद्या मित्राशी ओकून न टाकाव्या तर धडधड जळणाऱ्या हृदयाची शांति व्हावी कशी ? हाय दुर्भाग्य ! याला उपाय काय ? हतभाग्य रस्तम प्रतिक्षणी वाढणाऱ्या दारुण ज्वालात नखशिखात जळू लागला !

रस्तम अर्लीच्या वेड्या कल्पनांला विल-कूल न जुमानता मगवान् सूर्यनारायण दररोजच्या प्रमाणेच आपला गमनमार्ग शांतपणे हळु हळु आक्रमण करित होता. नियमित काली तो आपला दीर्घ प्रवास संपवून अस्तगिरीवर येऊन ठेपला. शेवटी, रस्तम ज्या सायकालाची इतक्या आतुर हृदयाने वाट पहात होता, तो सायकाल आला !

रात्रीच्या आगमनाबरोबर रुस्तमची आशाहि सरसावू लागली. प्रतिक्षणी मेहेरजानच्या निरोपाची तो चातकाप्रमाणे वाट पहात होता.

रुस्तमला फार वेळ वाट पहावी लागली नाही. सायकाल होऊन काळोख पडण्याच्या सुमारास आपल्या कृष्ण वर्णाने अधिकारासहि लाजविणारी अंशी एक विक्राळ स्वरूपाची तार्ताग पहारेकरीण त्याच्या तबूत येऊन ठेपली रुस्तमचा आनंद हृदयात मावेना! 'आपणाला बेगमसाहेबानी आताच्या आता बोलाविले आहे' हे त्या तार्तागणीचे शोगच्या आवाजाने उच्चारलेले शब्द त्यावेळी रुस्तमला अमृतापेक्षाहि मधुर लागले.

तत्क्षणी रुस्तम वियुद्धेगाने उठला. आपला ऐटदार जामानिमा करून, आपले सुंदर रूप पोपाखाच्या टापाटिपीने अधिकच सुंदर करून रुस्तम त्या पहारेकरीणबरोबर मेहेरजानच्या अंतःपुराकडे निघाला तिच्या महालाच्या एका एकीकडच्या निर्रजन खोलीत एका सुंदर पलगावर मेहेर उबिसा चिंतेत निमग्न होऊन बसली आहे असे त्याच्या दृष्टीस पडले. त्या सुंदरीचे आळित्याच्या रंगाने लाल केलेले सुंदर चरणयुगल पलंगाच्या खाली अथरलेल्या एका चित्रबिचित्र रंगाच्या उंची गालिच्यावर स्थिरपणाने विराजमान झाले होते तिचे मुखकमल एका पिरोजी रंगाच्या तक्तकर्त रेशमी ओढणीने अर्धवट झाकून गेले होते. अवगुठन वस्त्राच्या आत देव मन्मथाचे ते अमोघ विषमय धनुर्बाण सज्ज होते. भ्रमराप्रमाणे काळेभोर असणारे तिचे मोकळे केश त्या सुंदर मुखचंद्राच्या समोवार मेघखंडाप्रमाणे पसरले होते. दामोदराच्या बाजूने मद मद बहाणाच्या मृदु वायुच्या तरंगाने ते चचल-

पणाने मधून मधून हलत होते. रुस्तमला तेथे पोचवून तार्तागिण तेथून निघून गेली.

रुस्तम खोलीत येताच मेहेरजान आपल्या विचार मालिकेतून जागी झाली. तिने एकवार त्याच्याकडे हसून पाहिले. तिचे ते स्मित रुस्तमला स्वर्गमुखापेक्षाही अधिक वाटले. त्याने तिला लवून तीनदा कुर्निसात केला.

रुस्तमच्या प्रणामाला आपल्या मनोरम ग्रीवाभगाने उसुर देऊन मेहेरजानने त्याला मृदु स्वरांने विचारले " मग काय रुस्तम-अल्ली ? आपला काय विचार ठरला ? मी सकाळी केलेली विनंति आपण मान्य केली असच मी समजू ना ? "

मेहेरच्या या प्रश्नाला रुस्तमने काही उत्तर दिले नाही. त्या पापिष्ठाच्या मनात त्या वेळी काही निराळेच विचार चालले होते. काही विचार स्थिर करून रुस्तमन चोहोंकडे बारीक नजरेने पाहिले. त्याच्या मनावर सैतानाचा पगडा बसला होता., हे त्याच्या काबच्या वाबच्या चेहेऱ्यावरून उघड दिसत होते. खोलीत चिटपाखरूहि नव्हते ! रुस्तमची ही चलबिचल मेहेरजानच्या लक्ष्यात आली नाही असे नाही. परंतु त्याच्या मनात त्यावेळी मनुष्यत्वाला लाजविणार राक्षसी विचार घोळत असतील अशी त्या विचारीची मुळी कल्पना देखील नव्हती !

मेहेरने किंचित् कोपदर्शक स्वरांने विचारले, " रुस्तम अल्ली ? मला तुझी उत्तर का देत नाही ? तुमचा काय विचार ठरला ? "

तरीहि रुस्तमकडून चकार शब्द नाही. मनातील भाव त्या सुंदरीपुढे बोलून दाखविण्याचे त्या पापिष्ठाला धाडसच होईना.

प्रतिक्षणां मनातोल गोष्ट तिला सांगून
मोकळे व्हावे असे त्याला वाटे, परंतु
तोडातून शब्दच फुटेना ! जितके वेळ ते
शब्द त्याच्या जिह्वाप्रावर येत तितके वेळ
रुस्तमचे हृदय आणि जिह्वा दोन्हीहि
हीनशक्ति होऊन ते तसेच परत जात !

मेहेरजानला त्याच्या या वर्तनाचा काहीं
अर्थच कळेना ! रुस्तमकडे एकवार
क्रोधाने पाहून ती तिरस्कारपूर्ण स्वराने
ओरडली. “रुस्तम अह्मी ! तुझी दिह्मीच्या
बादशाहाचे बटे सेनापती ! तुमचा अधिकार
केवढा ! अन् असल्या क्षुल्लक गोष्टीला हो की
नाहीं जबाब तुझाला इतक्या अवकाशाने
सुद्धा देता देऊ नये ही मोठ्या
शरमेची गोष्ट आहे ! असल्या क्षुद्र गो-
ष्टीच्या मीमासेलाच, जर तुझाला इतका
वेळ लागू लागला, तर तुमच्या हातून
कोणतेहि कार्य कधीहि पार पडायचे नाही !
विचार असो तुमच्या सेनापतिपणाला !”

इतक्या थरावर गोष्ट गेल्यानंतर रुस्त-
मला आता स्तब्ध वसणे शक्यच नव्हते.
आता कसा तरी धीर केलाच पाहिजे असा
विचार करून तो अडखळत झणाला,
तसे नव्हे बेगमसाहेब ! ‘मीमासा’ ठरवून
मी प्रत्यक्ष कार्याला हातहि घातला आहे.
सकाळपासून मी त्याच गोष्टीच्या विचा-
रात आणि उद्योगात आहे. पालख्याच्या
तपासणीसबर्धी तर राहोच—मी त्याच्याहि
पुढच्या गोष्टींचा विचार करून ठेवला
आहे—”

“काय तो ?”

“माझ्या कर्तव्यगारीविषयी आपणाला
जी शका आता आली आहे ती माझ्या
या धाडशी विचाराने नाहीशी होईल अशी
माझी खात्री आहे ”

“तुमच झणण अजून नाही माझ्या
लक्ष्यात आलं !”

“आपणाला आजच्या आज—सेनापति
रहमतखा येथं नाहीत तो—येथून मुक्त कर-
ण्याचा मी विचार केला आहे विचिसाहेब !”

“अगवाई ! खर की काय ?” मेहेर
आश्चर्याने एकदम उदरली !

“काल मध्यरात्री दामोदराच्या तीरावर
सेनापती रहमतखाशी आपल्या ज्या गोष्टी
झाल्या, त्या सर्व मी ऐकल्या. दिह्मपतिचिं
प्रमुख सेनापति असताहि रहमतखानाला काल
जी गोष्ट करण्याचे धाडस होईना, ती गोष्ट
मी एक क्षुद्र सैनिक असताहि करून दाख-
विणार आहे. आता तरी माझ्या कर्तव्यगारी-
विषयी बेगम साहेबाना खात्री पटते की
नाही ?”

रुस्तमच्या भाषणावर मेहेरउन्निमाचा
एकाएकी विश्वासच पटेना ! पटणार तर
कसा ? आपण नाना तऱ्हांनी विनण्या करून
किंवा राग लोभ दाखवूनहि जी गोष्ट रह-
मतखाकडून झाली नाही, ती गोष्ट हा तऱ्हा
सेनापती करीन झणतो, ही गोष्ट त्या विचा-
रीला खरी कशी वाटावी ? रुस्तमच्या या
आश्वासनाने मेहेर खरोखरीच फार गोधळून
गेली.

रुस्तमकडे भेदक दृष्टीने पहात मेहेरउन्निमा
त्याला झणाली, “सेनापतीसाहेब ! मला अ-
जूनहि तुझी झणता ते खरे वाटत नाही. ”

“का बरे बेगमसाहेब ? मजवर आपल्या
विश्वास नाही का ?”

“तुझी कोणाच्या हुकुमान माझी मु-
क्तता करणार ?”

रुस्तम धीर गंभीर स्वराने झणाला,
“माझ्या स्वतःच्या हुकुमाने ! माझ्या

स्वतःच्या शक्तीच्या, हिमतीच्या आणि इच्छेच्या बलावर मी आपली मुक्तता करीन असे मी आपणाला वचन देतो. ”

मेहेर आश्चर्याने ह्मणाली, “ काय ह्मणतां सेनापती साहेब ? तुमच्या स्वतःच्या हिमतीवर तुम्ही माझी मुक्तता करणार ? तर मग माझ्या मुक्तेबद्दल तुम्हाला मजकडून मोबदला तरी काय पाहिजे आहे ? ”

मेहेरच्या या प्रश्नाने रुस्तम किंचित् हसला—परंतु त्या हास्यात खिन्नपणाची विशेष झाक मारीत होती. तो मनात ह्मणाला, “ मुदरी ! तुजपाशी मी मोबदला तरी काय मागू ? जो मोबदला मी मागेन त्याच्याशी समग्र विश्वाच्या दानाची देखील कधी तुलना होणार नाही ! ”

‘ रुस्तमअल्ली ! आपले मजवर फार उपकार आहेत आपणाला यात फार धोका. ”

“ होय वेगमसाहेब ! आपणाला कल्पना नाही अशी मकटे आपल्या मुक्तेमुळे मजवर कोसळणार आहेत. आपल्या मुक्तेसाठी मग प्राणत्यागहि करावा लागेल ! ”

मेहेर कृतज्ञतादर्शक स्वराने ह्मणाली, “ केवढे तुमचे उपकार हे ! माझ्यासाठी आपण मरायलाहि का बर सिद्ध झाला अहा ? ”

रुस्तमच्या आशा पुनः उत्तेजित होऊ लागल्या ! तो आवेगपूर्ण गद्गदकठाने ह्मणाला, “ आपणाला काय सांगू वेगमसाहेब ! आपणाकरता जीवनाविस्मर्जन करावयाचा माझा दृढनिश्चय होऊन चुकला आहे. तो काल-त्रयीहि आता फिरावयाचा नाही. आपली जी स्थिति तीच माझा ! आपल्या जीविताशी माझे जीवित, आपल्या आत्म्याशी माझा आत्मा दृढपाशाने बद्ध करण्याची मी प्रतिज्ञा केली आहे ! आपल्या अनुग्रहावर केवळ

आत माझ्या जीविताचे सुखसर्वस्व अवलंबून आहे ! विविसाहेब ! आपणापाशी आता हृदय उघडे करून दाखविल्या-शिवाय गत्यंतर नाही. आपण आणि आपल्या या भुवनमनोहर लावण्यानेच माझा सर्व नाश केला आहे. कालची रात्र ह्मणजे माझ्या आयुष्यातील दुर्दैवाची सीमा होय. काल जर आपण माझ्या दृष्टीस पडलां नसता, तर प्रभद्रोही होऊन मला अशा दारुण यातनात जन्म कठावा लागला नसता ! आपणाशी एकजीव झाल्याशिवाय आता मला जिवत राहताच येणार नाही ! ”

रुस्तमच्या मुखातून यापैकी एक एक वाक्य बाहेर पडत असता मेहेरची चमत्कारिकच स्थिति होऊ लागली ! रुस्तमचे प्रत्येक अक्षर तिच्या हृदयाला भयंकर मर्मयातना देऊ लागले ! त्या पाण्याच्या पापी हृदयाची तिला आता चागली ओळख पटली. तिच्या नखशिखात सर्व शरीराचा क्रोधाने भडका उडाला—मुखमंडल क्रोधाने लालबुद होऊन गेले. तिचे शरीर थरथरा कापू लागले त्वेपाने वेफाम झालेल्या वाधिणीप्रमाणे उग्र रूप धारण करून मेहेरजान कपित स्वराने ओरडली, “ नीचा—पापिष्ठा—सैताना ! कोणापुढे काय बोलतोस हे ? तुझ्या पापी हृदयातील पापीलालसा मजपाशी उच्चारून दाखविताना तुझ्या त्या नष्ट जिव्हेचे शतशः तुकडे कसे झाले नाहीत ! काबळ्याने हसीचे पाणिग्रहण करण्याची इच्छा कझाला घरावी ? जा येथून काळे कर ! कोण आहे ग तिकडे मरजीना !—”

असे ह्मणून मेहेर खोलीच्या दरवाजापर्यंत त्वेशाने गेली.

रुस्तमवर आकाशच कोसळल ! कामा-
धपणाच्या भरात आपण भलतेच करून
बसलो हे आता त्याच्या चांगले यानात
आले. आता या धाडसाचा परिणाम काय
होणार ? कैद-शृंखली, कारागृह, उपास,
मरण ही त्याच्या डोळ्यासमोर स्पष्टपणे
दिसू लागली. मृत्यूच्या कल्पनेने हृदयाला
थक्का बसला !

क्षणार्धात मेहेरच्या मागोमाग धावत
जाऊन तिच्यापुढे पडून त्याने. तिचे पाय
धरले व करुणावाणीने तो बोलू लागला
“अगा करा, वेगम साहेब ! या अधम
चाडाळाला क्षमा करा. या पाण्याच्या
हातून भयंकर अपराव बडला आहे
माझा भ्रम पाग नाहीसा झाला !
कृपा करून ही हकीगत आणि माझा नीच-
पणा कोणाच्याहि कानावर न जाईल असे
करा. जाईल तर त्यात दोधाच्याहि नावाला
कलक आहे आपण मला क्षमेचे वचन
द्याल तर मी येथून जन्माचे काळे करून
जातो. माझी पापमूर्ति आपल्या पुनः
कर्धीहि दृष्टीस पडणार नाही. वेडाच्या लह-
रीत मी भलते सल्ले बरळलो, ते मारे वि-
सरून जा आणि मला क्षमेची भिक्षा द्या
मी हे उन्मादाच्या भरात नीच कुल्य केले.
नाहीतर हा लहान तोडी मोठा घास मी का
घेतला असता ? वेगम साहेब ! माझ्या-
सारख्या हतदैवी क्षुद्र मनुष्याला मरण-
दंड देण्यात आपल्यासारख्या उच्च दर्जाच्या
स्त्रीला काय लाभ ? ”

मेहेरचे हृदय या शब्दांनी द्रवले नाही.
ती ओरडून हाणाली. ‘ पिशाचा ! आपल्या
पापी भाषणाने माझे कान अपवित्र करू
नकोस—जा—चालता हो—पुन. माझ्या दृष्टीस
पडू नकोस—”

पडत्या फळाची आशा घेऊन रुस्तम
द्रुत पदाने तेथून निघून गेला. जाताना
त्याने मेहेरजानला प्रणाम देखील केला
नाही. प्राणभयाने आणि अपमानभयाने
बिचारा भावावून गेल्याने किर्कतव्यूढ
होऊन गेला होता. शेर अफगाणच्या
वाड्याबोहेर पडताच त्याने तडक सिबिराची
वाट वरली.

या वेळी रात्र बराच सरसावली होती.
अधिकाराने आपले साम्राज्य अर्वावतपणे
चट्टकडे विस्तारले होते रुस्तमच्या तोंडा-
वरही कृष्णतेने आपली छवि पसरली होती.
एखाद्या प्रेताप्रमाणे मलिन मुखाने तो
शिबिरात पोचला तो—काय दुदैव ! स्वतः
सेनापति रहमतखा आपलीच वाट पहात
नेये बसला आहे असे रुस्तमच्या नजरेस
पडले

रुस्तम आलेला दृष्टीस पडताच रहमतन
कठोर स्वराने त्याला विचारले. “ रुस्तम !
तू या वेळी कोठे गेला होतास ? ”

रहमतखाच्या त्या घनगभीर स्वरांने
रुस्तमच्या पापहृदयात एकदम धस्स झाले.
कापत कापत त्याने उत्तर दिले, “ वेगम
साहेबांनी मला बोलावणे पाठींब्यामुळे
मी त्यांना सलाम करावयास गेलो होतो.

“ कशाला त्यांनी बोलावले होते ? ”

“ अतःपुरात त्यांना भेटायला येणाऱ्या
आतमित्राच्या पालख्या पदारेकरणींनी न
तपासता तशाच सोडाव्या ह्मणून वेगम
साहेबांनी मला विनंति केली. ”

“ मग तू त्यांना काय उत्तर दिलेस ? ”

“ काही नाही ”

रुस्तमच्या मुखातून हे शब्द बाहेर
पडतात न पडतात. तोच वृद्ध रहमतखा

एकदम आपल्या जागेवरून उठून त्याच्या जवळ आला. त्या ह्याताऱ्याचे सर्व शरीर क्रोधाने कापू लागले. त्याच्या अंगी या वेळी तरणाची शक्ति सचरली ! तो क्रोध स्वराने ओरडला “हरामखोरा ! विश्वास धातक्या ! तू दिल्लीश्वराचा सेनापति ! काय तुझी स्वामिनिष्ठा ही ? निमकहराम ! सैतान ! तुझा नीचपणाची भाषणे मी सारी ऐकली आहेत समजलास ? आजपासून तू पदच्युत झाला आहेस. शाहानशाहाचा तू कैदी आहेस ! कोण आहेरे ? बाधा या हराम-जाद्याच्या मुस्क्या ! ”

रुस्तम काय बोलणार ? विचारा स्तब्धपणे सर्व सकटास तोड देत होता त्याचा निस्तब्धपणाच त्याच्या अपरावाचे स्पष्ट प्रमाण होते.

मुख्य सेनापति रहमतखाच्या हुकुमाने अणार्वात रुस्तमअल्ली चतुर्भुज बनला ! तत्क्षणा त्याच्या हातापायात विड्या पडत्या. पापवासनेने त्याचा पूर्ण अधःपान झाला. त्याला आत घेण्यासाठी नरकद्वार प्रचंड गळ होऊन उघडले !

प्रकरण पांचवें.

दोघी मैत्रिणी

दुसऱ्या दिवशी सायंकाळा आपल्या महालातील एका उघड्या खिडकीशी उभी राहून मेहेरउन्निसा सायंकालीन गगनाची शोभा पहात होती. सृष्टिमुदरीने त्यावेळी अपूर्व सौंदर्य धारण केले होते. सूर्यनारायण नुक्ताच अस्ताचलावर येऊन ठेपला होता.

त्याचे सोनेरी रंगाचे शात किरण वृशावल्ग्याच्या पत्रपल्लवावर पडून सूर्यरूपी जादूगाराच्या अपूर्व किमयेचा प्रभाव जगाला दर्शवित होते. नकली सुवर्णाचा रंग हळू हळू जसा नाहीसा होत जातो, तसा कनक किरणानी भूषित झालेल्या वस्तूचा सुवर्ण-हि हळू हळू तेजाहीन होत चालला होता. लोहपात्राप्रमाणे सर्व जगत् कृष्णवर्ण बनत होते कान्तसमागमाने प्रमुदित होऊन रात्रीने पश्चिम दिशेकडे आरक्तवर्ण धारण केला होता, व सर्व जगताला आपणाबरोबर प्रणय-मय व्हावयाचा ती उपदेश करित होती. नानाविधी जातीचे लहान मोठे पक्षी नील आकाशाच्या खांदून द्रुतगतीने दकडून तिकडे स्वच्छदान उडत होते व इतक्या उंच आकाशात आह्लाप्रमाणे ज्याना विहार करता येत नाही, ते या जगतातील खरोखर अति क्षुद्र जंतु होत, असेच जणु काय आपल्या नानातऱ्हेच्या चीत्काराने सुचवीत होते. मेघाच्या विलाससमुद्रात पुनःपुन बुड्या मारमारून ते पक्षी मनुष्याप्राण्यापेक्षा निराळ्याच सुखात दग होऊन गेले होते ही सर्व शोभा पाहण्यात मेहेरउन्निसा अगदी रगून गेली होती. तिच्या उद्विग्न मनाला या सृष्टि-सौंदर्य निरीक्षणापासून बराच आनंद वाटत असावा असे स्पष्ट दिसत होते. सभावतालच्या शात व प्रसन्न सृष्टिमुदरीचे प्रतिबिंब मेहेरच्या मुखरूपी दर्पणात बहुतेक उमटले होते. असे ह्याणावयास हरकत नाही.

मेहेर सृष्टिसौंदर्य पाहण्यात याप्रमाणे अगदी गढून गेली आहे, इतक्यात मागून हळच कोणी मृदु स्वरात हाक मारली. “मेहेरजान ! ”

‘मेहरजान’ हाक ऐकताच एकदम चमकली! पुनः त्या अदृष्ट व्यक्तीने मृदु स्वराने हांक मारली—“प्यारी मेहेर !”

मेहेरजान ! प्यारी मेहेर ! कोणाची ही गोड हाक ? मेहेर उन्निसाला या शब्दांनी सबोधणारे प्रेमाचे मनुष्य कोणीच नव्हते. ‘बिबिसाहेब !’ ‘बेगमसाहेब !’ वगैरे शब्दांना तिला सबोधणारी मनुष्ये बरीच होती.—परंतु या शब्दांत मनाची व उच्च दर्जाची जितकी कल्पना होती, तितकीच त्यात खऱ्या निहंतुक प्रेमाचा व आदराचा अभावही दळदळीत दिसून येण्यासारखा होता. ‘मेहेरजान’ व ‘प्यारी मेहेर’ या शब्दांनी मेहेरउन्निसाचा मृत प्रियपति शेरसाहेब, तिला मोठ्या प्रेमाने संबोधित असे. तर मग त्याचेच का हे गोड शब्द. मृत मनुष्ये कबरेतून उठून आपल्या प्रियजनास परिचित शब्दांनी हाका मारून, त्यांना दुर्दैवाने लोपलेल्या प्रेमाचे स्मरण कवीपासून करून द्यावयाला लागली ? मेहेरजानने मागे वळून पाहिले, तो स्मित मुद्रेने आपणाकडे पहात असणारी ‘मोतीराणी’ तिच्या दृष्टीस पडली.

आपल्या चिरप्रिय सखीला पहाताच मेहेरला अवर्णनीय आनंद झाला ती आनंदाने धावतच मोतीराणीच्या जवळ गेली. प्रेमाने तिचा हात धरून मेहेरने तिला आपल्या पलंगावर आणून बसविले.

मेहेरजानच्या शरीराकडे पाहून मोतीला कससेच वाटले. तिचे स्वर्गीय मोहक सौंदर्य बरच काळे ठिंकर पडले आहे असे तिच्या दृष्टीस पडले. तिचे सुंदर केश, बिलकूल काळजी न घेतल्यमुळे अस्ताव्यस्तपणाने तिच्या मुखा सभोवती विखुरले आहेत, तसेच सदा सर्वदा प्रफुल्ल असणारे, रसाने नेहमी आर्द्र व सरस दिसणारे

तिचे ओष्ठयुगल तारम व शुष्क होऊन क्षणोक्षणी कप पावत आहे, असेहि मोती-बिबीला दिसून आले.

आपल्या प्रीय मैत्रिणीच्या शेजारी पलंगावर बसून मोतीच्या गळ्यात गळा घालून मेहेरजान गद्दीवर रडरडरडली. वर्षानंदीचा अवरूढ प्रवाह मधील बाध फुटून जणू काय खुला झाला, अस त्यावेळी मोतीला वाटले. वेगाने वहाणारा तो नदीप्रवाह आता कोणत्याही प्रतिबंधाला जुमानोसा झाला. यावण्याची त्याची इच्छाच दिसना ! कधी तरी तो मागे फिरतो की नाही, याचीच तिला आता काळजी वाटू लागली.

मोती बिबिन आपल्या मैत्रिणीला बराच वेळपर्यंत तसेच रडू दिले. यावेळी अश्रूच्या रूपाने तिचे दुःख वाहू देणेच सर्व-थैव इष्ट आहे असे तिला वाटले. परंतु सर्व गोष्टीला शेवट हा आहेच. तसा काही वेळाने मेहेरचा अश्रूपूर हलूहलू ओसरला—स्फुदणे कर्मा झाल मेहेरच्या दुःखाने मोतीचे हृदय अगदी द्रवून गेले

मेहेरचे स्फुदणे थांबत्यावर तिला अगदी जवळ घेऊन तिच्या पाठीवर भगिनी प्रेमाने हात फिरवीत फिरवीत, मोती तिला मृदु भावाने झणाली, “मेहेर ! इतक्या दूरवर पळ्या जाईपर्यंत तू मला का बर नाही कळविलस ? वेडे ! अगदी जिवाच्या सखीला सुद्धा जग मनातल दुःख अगदी गळ्याशी येईपर्यंत कळवायाच नाही, तर मग दोघी मधला तो नावाचा स्नेह तरी काय कामाचा ?”

मोतीराणाच्या या प्रश्नाला मेहेरकडून उत्तर मिळाले नाही. ती पुनः स्फुंदून स्फुंदून रडू लागली तिच्या कोमल गडस्थल मार्गाने

नेत्रवाटे पुनः अद्रुप्रवाह वाहू लागला. पाव-
साच्या सरीने भिजलेल्या गुलाब पुष्पाप्रमाणे
त्या रमणीच्या मुखाचे सौंदर्य तिच्या अश्रु-
बर्षावाने अधिकच खुलून दिसू लागले !
सुंदर वस्तू सर्व स्थितीत नेहमी सुंदरच
दिसावयाच्या !—विकृतीने जणू काय त्याचे
मौदर्य अधिकाधिक वाढत असते !

यावेळी मात्र मेहेरचं मात्वन केल्या-
शिवाय मोतीला राहवेना. आपल्या बहु-
मूल्य वस्त्राच्या पदराने मेहेरजानचे अश्रु
पुसून तिची सखी आश्वामनपर शब्दानी
तिला ह्मणाली, “ मेहेर ! मेहेर ! आता किती
बर तू असा शोक करशील ? जे व्हायचं
होतं, ते दैवबलान घडून आलं. जे फिर-
विण्याचं आपणाला परमेश्वरानं सामर्थ्य
दिलं नाही, त्याच्यासाठी उगीच शोक
करून फायदा काय ? आता नको गडे
पुनं डोळ्यातून पाणी काढस ! आपणाला
आता पुढला विचार केला पाहिजे. मजपुढं
बसून तूं अशी डोळ्यातून टिप गाळलेली
पहायला का तू मला इतक्या दूर बोलावून
आणलस ? ”

मोतीराणीच्या या मायेच्या भाषणाने तर
मेहेरला अधिकच भडभडून आले—ती स्फु-
दत स्फुदत ह्मणाली, “ मतिया ! प्रियसखे !
तुझ्यासारख्या जिवलग भैत्रीणीपुढं बसून
माझ्या हृदयातील यातनाची करुण कहाणी
सांगत टिप गाळू नको, तर कुणासमोर
गाळ ? तूही मला अशी शिडकावू लाग-
लीस तर मला आश्रय तरी कुणाचा ?
मतिया ! मी मोठ्या सकटात पडले आहे—
त्यातून आता मला तारणार तूच आहेस.
मला अभागिनीला आग्याला धेऊन
जाण्यासाठी बादशहाच सैन्य धरू आलं

आहे—मी कुठ पळून जाईन ह्मणून वाड्या-
भोवती त्याचा कडक पहारा पडला आहे. ”

मेहेरजानने सांगितलेल्या या हकीगतने
मोतीराणीवर फारसा परिणाम झाल्याचं
तिच्या मुखावरून दिसले नाही किंवा तिला
फारसे आश्चर्यही वाटले नाही. राजा गज-
पतीसिंहाकडून अगोदरच तिला सर्व हकी-
गत कळली होती.

ती मेहेरजानला उद्देशून ह्मणाली, “ मला अ-
गोदरच तिकडून तुझी सारी हकीगत कळली
आहे. आग्याहून बादशहाकडून वर्धमानला
फौज रवाना होताच काटवाला आझास ही
बातमी कळली. मेहेर ! मला जर तू खर खर
विचारशील, तर तुला आता आग्याला
गेल्यावाचून गत्यतरच नाही असं मला
वाटतं. खुद्द दिल्लीपतीकडून आमंत्रण
आल्यावर आग्याला गेल्यावाचून कम
चालेल ? त्याला दुसरा उपायच नाही. ”

मेहेरउन्निसा दृढ स्वराने ह्मणाली, “ म-
तिया ! काय वाटेत ती सकट मजवर
येवोत—मी आग्याला जाणार नाही. मीहि
प्रतिज्ञा केली आहे की, वाटेत जातां जाता
मला मरण आलं तरी पुरवळ, परंतु मी
ह्मणून काहीं त्या मेल्या पाषाणहृदयी बाद-
शहाची विलासदासी होऊन अपमानात
जिणं कंठणार नाही. ”

“ मेहेर ! मेहेर ! हे तू काय भलतंच बोलते
आहेस असं ? तू त्या दिल्लीपति बादशहाची
विलासदासी होणार ह्मणून कुर्णी मेल्याने
तुला सांगितलं ? तूं दिल्लीश्वराची पट्टराणी
होऊन त्याच्याबरोबर दिल्लीच्या मणिकचित्त
सुवर्णासिंहासनावर विराजमान होशील. एके
दिवशी समग्र हिंदुस्थान तुझ्या एका कटा-
धपातान थरथरा कापू लागेल ! दिल्लीच्या

साम्राटाची भारतेश्वरी होण्यापेक्षा वैभवाच्या श्रेष्ठेची दुसरी कल्पनातरी आहे का ?”

मोतीराणीच्या या आश्वासनपर भाषणाचा तिच्या कल्पनपेक्षा मेहेरजानवर उलटच परिणाम झाला. तिच्या सुंदर नेत्रयुगुलात पुनः अश्रुबिंदु चमकू लागले. ती सकरुण दृष्टीने मोतीराणीकडे पहात झाली, “मतिया ! प्रियसखी ! असली छद्मी भाषण बोलून माझ्या आधाच तापलेल्या हृदयावर आणखी आगण्या तू का वर देतेस ? मागच सार प्रेम आणि स्नेह विसरून तू देखील मजविषयी निगडुर झालीस ना ? तू तरी बाई का फिरणार नाहीस ? दैवच फिरल झणजे जिवाचे जिवलग मित्र दिखील फिरतात झणतात ते काही खोट नव्हे. या सकटात मला वीर देण्यासाठी, मला सह्या मसलत देण्यासाठी, मी तुला मुद्दाम इथ बोलावून आणली तू असं भलत सलत काही मला सांगू नकोस गडे ! मला जावाची मैत्रिण समजून-पाठची बहीण समजून-या सकटातून उद्धरण्याचा मार्ग सांग. मणिखचित सिंहासनावर बसल्याने साऱ्या जन्माला लागणारा डाग नाहीसा होईल का ?”

मोतीराणी गभीरस्वराने मेहेरला झाली. “मेहेर ! मी हिंदुधर्मात, हिंदु आर्द्यापाऱ्या पोटी जन्म घेतला आहे. आम्हा हिंदु लोकांचा अदृष्टावर फार भरवसा असतो, त्याप्रमाणे माझाहि आहे. तुला जे इतके भयकर कष्ट पडेल-तुझी जी इतकी दुर्दशा झाली, या सर्वाला तुझा अदृष्टच कारण होय असं मला वाटत. या कारणाने आमच्या शास्त्राप्रमाणे मनुष्याच्या सर्व बऱ्या वाईट कर्मांची-पापापुण्याची नीट उपपत्ति लागते. अन् झणूनच आमचा अदृष्टावर पूर्ण भरवसा बसला आहे—”

‘मतिया ! तुझा अदृष्टपुराण नको गडे,’ “पण नुसत्या अदृष्टालाच तरी दोष देऊनहि उपयोग नाही तुला दहलीची कष्ट-मय स्थिति प्राप्त व्हायला स्वतः अकबर बाद-शहाच मुख्यतः कारण झाला. युवराजाच्या अन् तुझ्या प्रेमात जर तो मुद्दाम आडवा न येता, तर तू त्याच वेळी कुमार सेलिमाची अकलक्ष्मी होऊन राहिली असतीस. पण अदृष्टाच्या पुढे कोणाला जाता येणार ? अकबर हिंदुस्थानचा सार्वभौम होता झणून अदृष्टाला का त्याच्यान कवी अडथळा करवणार आहे ? तू दिल्लीच्या सिंहासनावर बसणार-भारत साम्राज्ञीच उच्च पद तुला प्राप्त होणार, असच तुझ्या अदृष्टात लिहिलेले आहे ती अदृष्ट लिपी पुरतू टाकण्याच कुणाच्या अंगी सामर्थ्य आहे ?”

मेहेरजानला मोती विविचा हा अदृष्टवाद प्रिलकुल रुचला नाही ती गर्वाद्धत वाणीने मध्येच झाली, “माझ्या अंगात सामर्थ्य आहे. तुझ्या त्या अदृष्टाच्या सामर्थ्याला मी स्वतः प्रतिबंध करीन.”

“त्या नुसत्या बोलायच्या गोष्टी आहेत देवापुढे कोणाचही सामर्थ्य चालायच नाही वेडे ! असे देवाला आळा घालणारे वीर आजपर्यंत किती तरी लटपटून गेले.”

“तू पहाशील मतिया ! माझ्या नशीबी दिल्लीच सिंहासन आहे असं तू झणतेस, परंतु त्या सिंहासनाला अनलाबरोबर हिंदुस्थानच्या साम्राज्ञीपणालाही मी अस्स दूर ढकलून देईन. माझ्या स्वामीशी मी बेइमान होणार नाही. माझे प्रियकर आता स्वर्गात आहेत खरे-परंतु त्याची पवित्र स्मृति माझ्या हृदयपटावरून कधीहि नाहीशी होणार नाही, ही तुझी खात्री असं दे.”

“मेहेर ! नीट विचार करून काय बोलावयाच ते बोल. तुझी ही प्रतिज्ञा शेवटपर्यंत टिकेल अशी तुझी खात्री आहे ना ? ”

“माझी इच्छा माझ्या स्वाधीन आहे आणि माझी प्रतिज्ञा माझ्या इच्छेच्या स्वाधीन आहे. ज्या मार्गाने इच्छेला मी चालवीन त्याच मार्गाने तिला चालल पाहिजे, अन ती चालेल अशी माझी खात्री आहे. सर्व स्त्रियांचे हृदय अतिशय दुर्बल असत, असा तर तुझा समज नाहीना मतिया ? ”

मोतीराणी किंचित् स्मित करून झणाली, मेहेर ! तुला झणाव तरी काय, तेच मला समजत नाही. ज्याच तुजवर इतक निष्कलक प्रेम आणि ज्यान तुझ्या प्राप्तीसाठी इतका अट्टाहास चालविला आहे, त्याच तू दर्शन दिखील घेणार नाही झणतेस ? शाबास ! मग तुला कृतज्ञतेची चांगली ओळख आहे झणायची ! मी तुला सांगते, मेहेर ! बादशाही सैन्य ज्याअर्थी तुला पादयाला वर्धमानपर्यंत आल आहे, त्या अर्थी तुला आग्याला गेलच पाहिजे. आग्याला पोचल्यानंतर जेव्हा तू मोती-महालयत जाशील आणि तुला मोठ्या आदराने भेटायला जेव्हा खुद्द शहानशहा तिथे उतीर, तेव्हा तू काय करशील मेहेर ? दिल्लीबराच्या प्रेमाची अन् आदराची तू नेव्हा उपेक्षा करणार काय ? ”

मेहेर उत्तेजित स्वरांने झणाली, “त्याच्या प्रेमाची मी नुसती उपेक्षाच करून रहाणार नाही मतिया ! सधि मिळाली तर त्याच्या वक्षस्थलावर लत्ताप्रहार देखील करायला मी माग पुढे पहाणार नाही समजलीस ? शिवाय, त्याची कट्टु शब्दांनी अतिशय निर्मलसना करून शेवटो मी त्याला झणेन,

“तू दुनियेचा बादशहा असलास, फार काय, स्वर्गाचा राजा असलास, तरी दिखील तू नीच आहेस. तुझ मुलावलेकनहि मला करायला नको. भलत्याच मोहाला वश होऊन, पापसागरात उडी घेऊन, आपल्या सुखासाठी तू एका असहाय्य अवलेचा सर्वस्वी नाश केलास ! धिःकार असो तुझ्या मोठेपणाला अन् वैभवाला ! ”

प्रत्यक्ष भरतसडाच्या साप्रतच्या सम्राटाच्या निदेने भरलेले मेहेरजानचे हे भाषण मोतीराणीला बिलकूल आवडलं नाही, दिल्लीबराच्या वक्षस्थलावर लत्ताप्रहार करण्याच्या मेहेरच्या वळानेने तर ती विचारी भिऊनच गेली ? तिचे हे उद्दाम भाषण कोणाच्या सहज कानावर गेले तर तिच्यावर आणि आपणावर काय अनर्थ ओढवेल याची कल्पना होऊन तिच्या हृदयाचा थरकप उडाला ! मेहेरजानच्या तोडावर हात देऊन ती स्वर खाखरून तिला झणते “मेहेर ! मेहेर ! अस बोल नये गडे ! अशा गोष्टीचा तोडातून उच्चार देखील कधी करू नकोस. वेडं ! भितीला दिखील कान असतात ! वर्धमानात चोहाकटे बादशहाचे लोक पसरले आहेत. त्यातून कुणाच्या कानावर यापैकी एक शब्दहि जर सहज गेला, तर आमचा सर्वनाश झालाच झणून समज ! ”

इतक्यात महालाच्या दाराच्या मागून कोणी मोठ्याने म्हणाले “बैगमसाहेबानी बादशहाच्या वक्षस्थलावर प्रत्यक्ष लत्ताप्रहार केला तरी देखील त्यांना भय नाही. मग त्यासबधाने गोष्टी बोलायला तर कुणाचच भय नाही. कारण, बैगमसाहेबाच्या कोमल चरणयुगलाचा जहागीर बहशहाशहा बदा गुलाम आहे. ”

ह शब्द ऐक्यताच मेहेरजान व मोतीबिबी दोन्हीहि चमकून उठल्या व महालाच्या दरवाजाकडे निघाल्या. इतक्यात एक अपरिचित स्त्री हंसत हसत त्या दरवाजाने मेहेरजानच्या महालात येऊन ठेपली.

प्रकरण ६ वें.

—:~:—

पियारी बेगमेची दासी.

‘ भितीला देखील कान अमतात,’ असा मोतिबिबीने मेहेरजानला साहजिकपणे जो थोड्या क्षणापूर्वी इपारा दिला होता, त्याचा पूर्ण प्रत्यय त्यांना अगदी तावडतोव आला ! कधी कधी बोलाफुलाला विचित्र रीतीने गाठ पडत असते ती अशी ! मागील प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे ती परकी स्त्री व्यानी मनो नसता एकदम आपल्या अगदी एकात महालात आलेली पाहताच मेहेरजानला किती आश्चर्य वाटले असेल, याची कल्पना करण्याचे काम बाचकावरच सपविलेले बरे ! त्या स्त्रीला पाहून बिचाऱ्या मोतिराणीच्या हृदयात भयाने घडकीच भरली. मेहेरने थोड्या वेळापूर्वी बादशहाला अनुलक्षून जे शब्द उच्चारिले होते, ते जर या स्त्रीच्या कानावर गेले असतील, तर त्याचा काय भयंकर परिणाम होईल याची तिला कल्पनाहि करवेना ! स्वतः मेहेरजानला या गोष्टीविषयी फारशी फिकीर वाटत नव्हती, परंतु मोतिराणी तिच्या अलड सखीपेशा अधिक दूरदर्शी असल्यामुळे तिची साहजिकपणेच पुढील परिणामावर फार दूरवर नजर पोचत होती.

जी स्त्री मेहेरजानच्या महालात आगतुक रीतीने यावेळीं घुसली होती, ती खरोखरच फार सुंदर होती. यौवनाची भरज्वानी तिच्यात नसती मुसमुसत होती. तिच्या सुंदर व मुकुमार मुखावर एका प्रकारची स्वर्गीय कांति विराजमान झाली होती. तिचा पोपाक हलक्या दर्जाचा—परंतु अगदी भिकार नव्हता भपक्यापेशा त्यात सावेपणाच विशेष दिसून येत होता आणि सक्षम दृष्टीने पहाणाऱ्याला तो सावेपणा कृत्रिम—मुद्दाम आणलेला आहे असे दिसत येण्यासारखे होते पोपाकावरून ती कोठल्या तरी पादशाही जनानखान्यातील दाम्नी असावी असे दिसत होते परंतु तिचा तो मनोहर मुखचंद्र दृष्टीस पडताच ती फार-उच्च दर्जाची अशी कोणी तरी बेगम किंवा एखाद्या राजाची किंवा मरदार दरकदाराची पहराणी असावी असा पहाणाऱ्याचा उग्र तर्क होण्यासारखा होता. आपणें रूप आणि त्यावरून व्यनित होणारा उच्च दर्जा लपविण्याचा तिचा जरी मुद्दाम प्रयत्न चालला होता, तरी एखाद्या सर्वांगीण रसिकाला त्यामुळेच ती दोन्ही स्पष्ट दिसण्याचा संभव होता.

ती स्त्री आत येताच तिच्याजवळ त्वरेने जाऊन मोतिराणीने तिला सक्षम रीतीने नखशिखात न्याहाळून पाहिले, व विस्मयपूर्ण स्वरांनी तिला विचारले, ‘ कोण ग तू ? इथ यावेळी तू का झणून ? ’

“ मी दासी आहे त्रिबिसाहेव ! — ”

“ दासी ? कुणाची दासी ? ”

“ पियारी बेगमसाहेबाची ! ”

“ कोण तुझी ही पियारी बेगम ? ”

मोतिराणीचा हा प्रश्न ऐकतांच दासीने आपला रक्ताधर किंचित जोराने चावला तिच्या मुखावर क्रोध, इर्षादि मनोविका-
राचि छाया पसरली. मोतिराणीकडे वक्र
दृष्टीने पाहून ती हणाली, “दिल्लीच्या
पियारीबेगमसाहेब—एवढ्या प्रसिद्ध बेगम-
साहेब आपणाला टाऊक मुद्धा नाहीत
वाटन ? ”

“असेल कुणी तरी झाल—! ती दराणा-
हून नवीनच आली आहे दिल्लीला, तीच
की नाही तुझी पियारोबेगम ? ”

“होय बिबिसाहेब ! ”

‘तर मग तू इकडे कशाला आली
आहेस ? ’

“काय सांगू बाईसाहेब आपणाला
माझ्या कर्माची कहाणी ? इराणहून बेगम
साहेबांनी मला आपणाबरोबर दिल्लीला
आणल अन् अशा परक्या ठिकाणी मला
सकटत लेटून दिल—माझा काही अपराध
नसता त्यांनी आपल्या नोकरीवरून दूर
केल. बाईसाहेब ? त्यावेळी मजवर केवढ
भयकर सकट कोसळल असेल याची
आपणच कल्पना करावी. आश्रयहीन होऊन
मी अनाथासारखी रस्त्यातून वणवण फिरू
लागले. मला अभागिणीला कुठहि आश्रय
मिलेना. शेवटी, निराश होऊन माझा एक
चुलत काका इकडेच वर्धमानाजवळ आहे,
अस कळल्यावरून त्याचा शोध करित
करित मी त्याच्या घरी येऊन पोचले.
त्याच्या घरीच मी तेव्हापासून आहे. परंतु
अनाथ अपणाला आश्रय देण कुणाला
आवडत आहे बाईसाहेब ? अन् त्यातून
तो पडला माझा दूरचा काका ! शेवटी
त्याच्यापासुनहि मी दूर जाण्याचा विचार
केला आहे. आजच मी अस ऐकल, की,

शेरसाहेबाच्या बेगमसाहेब शहानशाच्या
पट्टराणी होण्यासाठी दिल्ली आगऱ्याकडे
जान आहेत. त्याच्याकडे तरी एखादी
नोकरी चाकरी मिळाल्यास पहावी हणून
मी इथ आले आहे बेगमसाहेब ! ”

पियारी बेगमेच्या दासीच्या या हकी-
गतीवर मोतिराणीचा बराच विश्वास बसला
असावा असे दिसले. मेहेरजानच्या महालात
ती दासी येताच मोति बिबिला जे आश्चर्य
वाटले होते, ते आता बरेच कमी झाले.
तिच्या मनात त्या दासीविषयी पहिल्याने
जो सशय आला होता, तोहि आता बराच
कमी झाला होता.

मोतिराणीने तिला किंचित मृदुस्वराने
विचारले “पण तुझी चाकरी का गेली !
पियारी बेगमेन तुला आपल्या नोकरी-
वरून का काढल ? ”

दासी खाली मान घातून हणाली
“काय सांगायच बेगमसाहेब ? बादशाही
झनानखान्यातील चाकरी ! कुठ पानाला
चुना कमी झाला, की गेली बेगमसाहेबाची
तब्येत ! बेगमसाहेबाची प्रकृति फुलासारखी
नाजुक ! त्याची मर्जी जायला हो कसले
आल आहे कारण ! ”

बादशाही झनानखान्यातील बेगमाचा
व इतर बड्या बड्या स्त्रियांचा स्वभाव
किती चंचल व लहरी असतो, त्याची
तब्येत किती धूर्त कारणांमुळे नोकराचाक-
राच्या आणि दासीलवडीच्या नोकऱ्या—
किबहुना त्याचे जीवितहि किती क्षणभंगुर
असते, याची मोतिराणीला व मेहेर-
जानला चांगली कल्पना होती. अर्थात्
पियारी बेगमेच्या दासीच्या या भाषणावर
त्या दोघींचाहि चांगलाच विश्वास बसला

आणि तिजवद्दल त्याच्या मनात थोडीशी दयाही उत्पन्न झाली.

मोतिराणी तिला उद्देशून झणाली “तुजवद्दल आम्हाला खरोखर वाईट वाटत. पण काय ग, योज्या वेळापूर्वी आम्हा दोघात ज्या काही गोष्टी चालल्या होत्या त्या तू ऐकल्यास का ?

दागी हात जोडून म्हणाली, ‘क्षमा करा वेगमसाहेब ! मी त्या मुद्दाम ऐकल्या नाहीत. माझ्या त्या सहज कानावर आल्या ”

“पण तू त्या ऐकल्यास का झणून ? आल्याबरोबर तू आम्हाला ताबडतोब वर्दी का नाही दिलीस ! तू बादशाही झनान्यात नोकरी केली आहे झणतेस, मग तुला असले शिष्टाचाराचे सामान्य नियममुद्धा का माहित नसावेत ? का आपल तू आम्हाला काही तरी खोटच रचून सांगते आरेस ? ”

काय असेल ते असो—मोतिराणीचे हे शब्द ऐकताच दासीचा चेहेरा खरकून उतरला. बराच वेळ ती स्तब्ध होती.

मोतिराणी काही वेळ वाट पाहून तिला झणाली “अशी घाबरू नकोस तू ! तुला काय सागायच असेल ते नीट साग. ”

मोतिराणीच्या या शब्दांनी त्या दासीला बराच धोर आला असावा असे दिसले. मोतिराणीच्या मुखाकडे खिन्नपणे टक लावून ती दासी हात जोडून झणाली, “विवि-साहेब ! मी अगदी खर खर सांगते. आपल्या गोष्टी काही मी मुद्दाम ऐकल्या नाहीत. थोरल्या वेगमसाहेब आपल्या महा-ल्लात एकट्याच असतील अस मला वाटल

होतं—अन याच समजावर मी दथपर्यंत आले. परंतु इथ आल्यावर आपल्या अन त्याच्या काही गोष्टी चालल्या आहेत अस मला आढळून आल. आपल्या हितगुजात मध्येच येऊन आपला विरस कर वा अम मला वाटेना. काहा वेळान वेगमसाहेब मला एकट्याच भेटतील या आशेन मी तशीच बाहेर तिष्ठत उभी होते, परंतु मी वाट पहा-पहा पाहिली तरी तशी मधि मला भिळेना ! शेवटी काय होईल ते होवो, वेगमसाहेबांना राग आला तर तो शात करता येईल, अस विचार करून, मनाचा बडा करून, मी महाल्लात शिरले—याबद्दल मी पहिल्याने क्षम मागितलीच आहे—

“मी तुला काही मागितल तर तू ऐकशील ? ”

“काय ते विविसाहेब ? ”

“मघाशी जे तू काही ऐकलस त्यापकी एक शब्दही तूझ्या ताडून वाहेर फुटता कामा नये समजलीस ? ”

त्याबद्दल आपणाला मुळीच काळजी नको वेगमसाहेब ! बादशाही रगमहालातील आम्हा दासींच्या तोंडून गुप्त गोष्टींचा स्फोट प्राणातीर्ही व्हावयाचा नाही. अशी शकडो रहस्ये आम्हाला नेहमीच पोटात घाळून ठेवावी लागतात. उथळ तोंडाच्या दासीला रगमहालात एक दिवसही टिकता यायच नाही. शिवाय अशी गुप्त रहस्ये आम्ही जर पोटात ठेवली नाहीत तर दररोज आम्हाला सतरा वेळ मराव लागेल. ”

दासीचे हे शब्द ऐकून मोतिराणीच्या जीवात जीव आला. आपल्या कमरेला खोवलेल्या एका किनखापी पिशवीतून एक असरफी बाहेर काढून मोतिराणीने दासीच्या

हाती दिली. एखाद्या गरीब दासीप्रमाणे नम्रपणे प्रणाम करून दासीने ती असरफी घेतली.

दासीच्या हातीं असरफी देऊन मोती विवि तिला किंचित् अधिकारसूचक स्वराने म्हणाली, “नीट ध्यानात ठेव ! माझी ही प्रिय सखी आता लवकरच साऱ्या हिंदुस्थानची स्वामिनी—भारतसाम्राटाची अर्धांगी होणार आहे. तिच्या एका शब्दाने सर्व भरतखंड थरथरा कापेल ! तिच्यासंबंधान एक शब्दही जर कुठ तुझ्या तोंडून फुटला अस आम्हाला कळल, तर तुसा शंभर वर्षे भरलीच म्हणून समज !

“जगी बेगमसाहेबाची मर्जी ? मज निघतो आपण तिळमात्र काळजी वर नये ” “अजून आगऱ्याला कधी जाऊच ते नक्की ठरल नाही, सात आठ दिवसांनी पुन एकदा तू इथ ये, हणजे तुझ्या नोकरीची कुठ व्यवस्था होते की नाही ते पाहू—मात्र तुझ्या कानावर आलेल्या गोष्टींपेक्षा एक ब्रह्मि तुझ्या तोंडून निघता कामा नये. समजलीस ? ”

‘बेगमसाहेबाना ईश्वर सदैव सुखान् देवो !’

दासी पुनः त्या दोघीना नम्रपणे प्रणाम करून तेथून हळुहळु निघून गेली, मोतिराणी आणि तिची अलङ्कृत मैत्रिण—मेहेरउन्निसा—दोघीजणीहि त्या पापिष्ठेच्या सोगाला आणि कागावाला पूर्णपणे भूलून गेल्या ! पियारीबेगमेची दासी मेहेरच्या महालातून जाताना एखाद्या धूत मनुष्यान जर तिच्या चेहेऱ्याकडे स्क्षम रीतीने पाहिले असतें तर त्याला त्यावर विजयाच्या हास्याची छटा पसरली आहे असे दिखून आले असते

मोतिराणीच्या व मेहेरच्या हे मुळीच लक्ष्यच आल नाहा.

मेहेरच्या महालातून निघून पियारी बेगमची दासी हळुहळु शेर अफगाणच्या वाड्याबाहेर हास्य मुखाने बाहेर पडली. वाड्यापासून काही अंतरावर गावाच्या बाहेर एका तळ्याच्या काठी एक गुरर मेणा होता, त्याच्यात ती बसली. ती मेणात बसताच मोई मुकाट्याने चालू लागले मोतिराणीने दिलेली असरफी तिने वाटेत भेटलेल्या एका भिकाऱ्याला देऊन टाकली !

“बिबीसाहेबाचे हेतु परमेश्वर गुण करील ” असा भिकाऱ्याने दिलेला आशावाद ऐवून मेण्यात मुखासीन झालेली पियारीबेगमेची दासी किंचित् हसता, व आपणाशींच पुटपुटली “तेनटयासाठ तर हा माझा खटाटाप !”

* * *

पियारी बेगमेची दासी महालातून निघून गेल्यावर मोतिराणी मेहेरजानला घेऊन पुन आपल्या ठिकाणी येऊन बसली, मध्यच आलेल्या या आगतुक विनामुळे दोघीचीर्ति मने बरीच अस्वस्थ झाला होता. काही वेळ दोघीजणी अगदी स्तब्ध बसल्या. मेहेरजान जणू काय काहीच अनिष्ट प्रकार मध्यतरी घडला नसावा, अशा तऱ्हेने पूर्ण बेफिकार दिसत होता—परंतु खरोखरच ती तशी होती किंवा नाही, याविषयी सशयच होता.

पियारी बेगमेच्या त्या रूपवती दार्ढ्याबद्दल प्रस्तुत प्रसंगी चर्चा करणे इष्ट नव्हें असे मोतिराणीला वाटत होते. आणि चर्चा करून भावी अनिष्ट परिणाम मुळीच वारण्यासारखाच नव्हता.

काही वेळाने मोतीराणी मेहेरला झणाली “मग काय तुझा विचार ठरला मेहेर ? शहानशहानी पाठविलेल्या सेनापतिबरोबर तू आगऱ्याला जाणार, की वेड्या सारखा भलताच हट्ट धरून साऱ्या जन्माच्या कल्याणाला मुकणार ? ”

मोतीबिंबीच्या या प्रश्नाने मेहेर आपल्या विचारमालिकेतून एकदम जागी झाली आपल्या नियमलीकडे तीक्ष्ण नजरेने पहात, आपला अवग्राह किंचित कोपाने चावून ती निश्चयमूचक स्वराने झणाली, “मतिचा या दहाने प्राण आहे तो मी आगऱ्याला जाणार नाही समजलीस ? रहमतखाच्या हातून माझी सुटका होण्याविषयी मी शक्य ते प्रयत्न करीन-नाहीच ते साधले, तर रस्त्यात विप व्याऊन प्राण त्याग करीन :— ”

मोतीराणी हंमत हंसत झणाली “वेडी कुठली ! तू मरणार का झणून ? अन् तुला मरू तरी कोण देणार आहे ? ”

हे ऐकून मेहेर खिन्नपणे किंचित हसला व आपल्या क्रोमल करारगुलीतील बहुमूल्य हिऱ्याची आगटी आपल्या मैत्रिणांच्यापुढे करून झणाली “ही पाहिलीसका माझी अगटी मतिचा ! हिच्या खड्यात जालीम विप भरल आहे. रहमतखाच्या हातून माझी मुक्तता कोणत्याहि उपायाने होत नाही, अस ठरल्यावर या अगटीचा हिऱा मी गिळीन ! बादशहाला माझी दया आली नाही तरी हिच्या खड्यातल्या निघाला माझी खास दया येईल मतिचा ! मी जीवतपणी आगऱ्याला जाणार नाही. माझा मृतदेह आगऱ्याला पोचेल ! अन् तो पाहून जहागीर बादशहा आपल्या पराक्रमाचे कौतुक करील ! ”

मेहेरचे हे भयंकर विचार मोतीराणीला ऐकवत ना ! प्रेमभराने मेहेरचा हात आपल्या हाती घेऊन ती झणाली “मेहेर ! मेहेर ! अस भलतच काय बोलाव माणसाने ? तू आत्मघात केलास तर जहागीर बादशहाच त्यात काय मोठस नुकसान होणार आहे ?— ली ! वेडी कुठली ! अशा गोष्टी मनात मुद्दा आणू नकोस ! माझ तुला अस आग्रहाच सांगण आहे, काँ, तू यावेळी आगऱ्याला जा. तिथ गेल्यावर बादशहाच तुजवर जर अतःकरणपूर्वक प्रेम आहे अस तुला दिसल, बादशहाकडून तुझा जर तिथ यथायोग्य प्रेमाचा आदर झाला, तर दिल्लीच्या सिंहासनावर जाहागीर बादशहाबरोबर बसायला तू माग पुढ पाहू नकोस. परंतु तिथ जर तुला जाहागीराच खर प्रेम दिसून आल नाही, तुझ्या ठिकाणी केवळ त्याची रूपलालसाच दिसून आली, किंवा तिथ तुझा काही अनादर दिसून आला तर तू खुपाल विष प्राशन कर. माझी त्याला बिलकुल आडकाठी नाही तू इथून निघून गेल्यावर काटवाहून लवकरच खुद्द स्वारीला बरोबर घेऊन मी आगऱ्याला येणार आहे, तसाच प्रसंग आला तर मी स्वतः तुझ्या तोंडाशी विषपात्र धरीन ! पण इथ तू अस काही भलत सल्लतच करून मरू नकोस !—”

मोतीराणीचा हा युक्तिवाद मेहेरजानला बराच पटला. तिचे भरकटलेले मन मोतीराणीच्या भाषणाने किंचित ताळ्यावर आल्यामुळे झणा किंवा इतर काही कारणामुळे झणा, मोतीराणीची ही सल्ला तिला मानवली. आपणाला आत्महत्याचे करावयाची असली शि / कधीहि करता येईल-असा विचार / न मेहेरजानने मोतीबिंबीच्या सत्या प्रमा-

णेच वागावयाचा मनातल्यामनात निश्चय केला.

आपल्या भाषणाचा पुष्कळच इष्ट परिणाम मेहेरवर झाला असावा, असे धूर्त मोतीविद्वांने आपल्या मैत्रिणांच्या चेहेऱ्यावरून तेव्हाच ओळखले. याच वेळी अधिक नेट केल्यास मेहेरचा मनोरूपी दुर्ग आपणास तावडतोय सर करता येईल, असा विचार करून मोतिराणी मधुर स्वराने मेहेरला ह्या गाठी “ मेहेरजान ! प्रियसखि ! आमच्या शास्त्रात असं सांगितल आहे, की हा मनुष्य-जन्म आपणाला वारवार मिळत नसतो—मनुष्य जन्म मिळवावयाला प्राण्याला खडतर तपश्चर्या करावी लागते. शेकडो जन्माच्या गुण्याईन त्याला मनुष्यजन्म प्राप्त होतो मनुष्य जन्म प्राप्त झाल्यावर त्याच खर खर सार्यक झाल पाहिजे, नाही तर ईश्वराच्या धरी आही अपराधी नाही का ठरणार ? अनेक पुण्य तपस्थेने मनुष्यत्व मिळाल्यावर मनुष्य प्राण्याला परमेश्वराने जी जी कर्तव्ये ठरविली आहेत, ती ती त्याच्या हातून निर्दिष्टपणे पार पडतात, तो खरा धन्य होय आमच्या आर्य शास्त्रकारांनी आत्म-हत्वेला मोठ पातक ठरविले आहे. ते याच करिता ! मेहेर आत्मघात करून तज्ञ कर्तव्य तूं चुकविणार काय ? परमेश्वराची इच्छा मोडून आत्महत्या केल्यान तरी यातना चुकतील अस तुला वाटते तरी कस ? शुष्क मरुभूमीत क्वचित् जन्माला येणारे फूल ते कुठ पुत्र लागत न लागत, तोच कवरेत टाकण्यात शाहाणपण कुठल ? या भरतखंडाची तू साम्राज्ञी झालीस तर तुला लोक-हित किती करता येईल याचा तू नीट विचार कर. हजारो गोर गरिबांच तूझ्या एका शब्दानं कोट कल्याण होईल इतकी

शक्ति तुला संपादन करण्याची ही संधि तुला प्राप्त झाली आहे. हिचा तू अन्हेर करू नकोस. शिवाय पुनर्लभ करण्याची धमतिहि मुळीच आडकाठी नाही.

मोतिराणी इतके बोलून स्वस्थ बसली. आपल्या प्रिय सखीला आत्महत्तेपासून परावृत्त करण्याची तिने आपल्याकडून शि कस्त केली होती. इतके करूनहि जर मेहेर उन्निसाने आपला हट्ट सोडला नाही तर आपला काहीच दलाज नाही, असा विचार करून मोतिराणा खिन्नपणे स्वस्थ राहिली.

मेहेर उन्निसाने मोतिविद्वांला काहांच उत्तर दिले नाही तिचा युक्तिवाद मेहेरला पूर्णपणे पटला असल्यामुळे तिला काही उत्तर देता येईना ! मेहेर आपल्याशीच झगाली, “ मतिवा मोठी युक्तिवान खरी. तिच्या उपदेशान माझ्या नकळतच माझ मन केलेल्या निश्चयापासून हळु हळु ढळ लागले आहे तिच्या सहाय्यप्रमाण चालायला मला आता काहीच हरकत दिसत नाही. निर्वाणाचा उपाय तर माझ्या हाता आहेच. मतिवाच्या झगण्याप्रमाण आपण मुकाट्यान आगऱ्याला जाव अन् तिथला रागराग पाहून मग काय करायच ते कराव हच तूत वर ! ”

काही वेळाने मेहेरजानला उद्देशून मोतिराणी झगाली, “ मेहेर ! मला आता गेल पाहिजे. याप्रसंगी इथ मी राहायची नाही अन् तूहि मला रहाण्याचा आग्रह करू नकोस—”

मेहेरजानच्या नेत्रात खळकन् अश्रु आले मोतिविद्वांसारख्या प्रियसखीची इतक्या दिवसांनी भेट झाली आणि तीहि घटका-

भरच ! आता पुनः तिच्या भेटीचा योग कधी येईल कोण जाणे, असे विचार मनात येऊन मेहेरजानच हृदय अगदी भरून आले. आपल्या प्रियसखीच्या खाद्यावर मान टाकून ती सारखी अश्रुविसर्जन करू लागली. मोतिराणीच मुख्यवान वस्त्र मेहेरच्या दुःखाश्रुना ओले झाले.

सद्गद कठाने मेहेर ह्मणाली “ मतिया ! प्रियसखी !—”

“ काय गडे ? ”

“ या प्रसर्गी तू इथ रहा अस मी तुला बघाई सांगणार नाही—पण—”

मेहेरच्या दुःखाश्रुनी मोतिराणीचेहि हृदय भरून आले. अश्रुपूर्ण लोचनानी मेहेरकडे पाहून तिने विचारले—“ मग काय क्षणतेस तू मेहेर ? ”

“ पुनः आपली कधी भेट होणार?—”

“ पण मला अगोदर सांग—तू रह-माखा बरोबर आगऱ्याला जाणार की नाही? आपलाच हट्ट धरून तू आत्महत्याच करणार असलीस तर ही शेवटची—”

मोतिराणीच्या तोंडावर हात देऊन मेहेर अडखळत अडखळत ह्मणाली—“ नाही गडे ! तुझ्यासारख्या जिवलग भेटीणीचा उपदेश मी कसा देऊनार नाही ? मी रहमत बरोबर आगऱ्याला जाणार—”

मोतिविवी किंचित स्मित करून ह्मणाली “ आता मात्र तू माझी प्रियसखी मेहेरजान सरी ! तू आगऱ्याला पोचतेस तो खुद्द आगऱ्या घेऊन मी आगऱ्याला येते. ”

मेहेर काहीच बोलली नाही. उत्तरादाखल तिने एक दीर्घ निश्वास सोडला !

मेहेरला आपल्या हृदयाशी घट्ट अलिंगन देऊन मोतिराणी ह्मणाली, “ मेहेर जाजपर्यंत जितके वेळ मी इथ आले तितके वेळ मी इथून जातांना इसत हंमत तुझा निरोप घेतला, परंतु आजची ही स्थिति पाहून माझें हृदय फाटून जाते. माझा पाय इथून निघतां निघत नाही—पण गेले हे पाहिजेच. तुला माझा आशीर्वाद आहे मेहेर ! तू चिरकाल विपुल सौख्य भोगशील—” पुढे मोति-विवीच्या तोंडून शब्द फुटेना ! शोकावेगाने तिचा कंठ रुद्ध झाला !

डोळे पुशीत पुशीत मोतिराणी आपल्या मेण्याकडे निघाली. मेहेरजानहि तिला पोचवित पोचवित बाहेर आली. मोतिविवी मेण्यात बसताच मोर्द चान्द्र लागले. साशु नेत्रानी मोतिराणी ह्मणाली “ येते मी मेहेर ! आता आगऱ्यात—”

मेहेरजान खिन्न अंतःकरणाने महालात परत आली. तेथे येताच आपल्या दासी-कडून तिने मोगल सेनापति रहमतखाना “ शहानशाहाच्या दुसऱ्या हुकमाच आता कारण नाही. उद्या सकाळी आगऱ्याला जावयाला निघणार, नोट बदोबस्त ठेवा—” असा निराप पाठविला.

मेहेरजानचा हा निरोप एकून वृद्ध रहमत आश्चर्याने चक्रे होऊन गेला !

प्रकरण सातवें.

वसंतोत्सव.

बादशाही रंगमहालाचें यथायोग्य वर्णन करताना एखाद्या प्रतिभासपन्न, विशाल बुद्धिमेतेच्या कवीचीही मति शिणून जाईल ! मग आमच्या लेखणीसारखी क्षीण लेखणी, शुद्ध कार्यश्रमता, अतिशय स्वल्प, मर्यादित—अस्फुट कल्पना या साधनानी आगऱ्याच्या बादशाही जनानखान्याचे योग्य वर्णन कसे होणार ? ‘ आरखी भापेतील मुगस गोष्टी’ तील रंगमहालाचे वर्णन ज्यानी वाचलें असेल, त्याना विपुलैश्वर्यशाली मोगल बादशाह्याच्या रंगमहालाची अस्फुट अशा काही कल्पना करता येईल. आम्हाला आगऱ्यातील रंगमहालाचे यथार्थ वर्णन करता येणें सर्वथैव अशक्य आहे हे आम्ही वाचकांजवळ प्राज्ञलपणें कबूल करतो बादशाही जनानखान्याचा केवढा विस्तार ! तो निर्माण करण्यासाठी किती कुबेराचें ऐश्वर्य आणि या भग्नखडाला ललामभूत असलेल्या अशा किर्तीतरी शिल्पी कारागिरांचें अतुलनीय कौशल्य खर्च झाले ! नाना तऱ्हेची हिरेमाणके आणि इतर रत्ने रंगमहाल निर्माण करण्यात किती उपयोगात आली अमतील याची कल्पना देखील करता येत नाही सुवर्ण रौप्याच्या किती खाणीच्या ग्वाणी हा जनानखाना निर्माण करण्यात आणि त्याचें भरणपोषण चालविण्यात गडप झाल्या असतील कोण जाणे ! आजपर्यंत पृथ्वीवरील निरनिराळ्या देशात अनेक कविश्रेष्ठ व विख्यात कादंबरीकार होऊन गेले आहेत. त्यानी आपापल्या काव्यातून आणि कादंबऱ्यातून अनेकविध सुंदर

सुंदर नायिकाची वर्णने केली आहेत ती वर्णने ज्याना अक्षरशः लागू पडतील अशा अनेक तरुण रूपसुंदरी बादशाही रंगमहालाला आपल्या वास्तव्याने सदासर्वदा वसन्तशोभा अर्पण करीत होत्या ! या सुंदरी अरबस्तान, इराण वगैरे निरनिराळ्या देशातून आणलेल्या होत्या राजाना राणी शोभाण्यासारख्या असख्य सुंदर दासी रंगमहालात वास्तव्य करणाऱ्या या रूपसुंदरीची सुव्रता करण्यासाठी नियुक्त झाल्या होत्या. सर्व पृथ्वीवरील राजात सर्वात विलासी असे जे मोगल बादशाहा त्याचे रंगमहाल निर्माण करण्यात आणि त्यांना शृंगारण्यात किती तर्फी कारागिरांची आयुष्ये खर्च झाली होती. रंगमहाल निर्माण करण्यात बादशाहाना श्रमाकडे, कौशल्याकडे आणि पैशाकडे विलकल पाहिले नव्हते ! अशा रंगमहालाचे यथार्थ वर्णन आमच्याने का होणार आहे ?

आगऱ्याच्या रंगमहालातील एका दालनात वसन्त पौर्णिमेनिमित्त आज अनेक रूप सुंदरींचा समुदाय जमला होता. या सुंदरीना ‘ असूर्यपद्मा ’ हे विशेषण अगदी अक्षरशः लागू पडण्यासारखे होतें ! बादशाही जनानखान्यात प्रवेश झाल्यापासून या रमणीची सुगंधमले सूर्यनारायणाच्या कवीहि दृष्टीस पडली नव्हती, असे द्वाटले असता अतिशयोक्तीचा दोष येण फारसे संभवनीय नाही ! रसिकांच्या नेत्राना आनंद देणारे विस्तृत नील नभोमंडल मोकळेपणे त्याच्या कधी दृष्टीस पडलें नव्हते. रमणीय सृष्टिसुंदरीचे खुलें मनोहर रूप त्याना कधी पहावयास सापडले नव्हते. आपल्या मधुर हसण्याने सृष्टीला हसविणाऱ्या भगवान् रजनीनाथानें आपल्या शी-

तल करानी त्याचा मुखमंडलें मोकळेपणाने कधीही कुरवाळली नव्हती ! महालाच्या वातायनाच्या द्वाराने येणारा नाना तऱ्हेच्या पुष्पाच्या सुगंधाने दरळवलेला मलयसमीरणच काय तो नाही हणावयाला त्या सुदरीच्या सुदर मृदु केशगुच्छाशी क्रीडा करीत असे. परंतु हे सुखहि त्या पंजरबद्ध युवतींना काही फुकटचे मिळत नसे ! त्याबद्दल त्यांना भरपूर किंमत द्यावी लागे. त्याच्या सुगंधि निश्वासाची चोरी करून घ्यायु आल्या वाटेने परत जाऊन बाहेरच्या उद्यानातील पुष्पाच्या सुगंधात त्यांना अचुक सोडून देई ! कधी कधी त्या सुदरा जवळच्या गुलाब, इस्तबूल वगैरे अत्यंत सुगंधि द्रव्याचा मधुर सौरभहि तो हरण केल्याशिवाय रहात नसे !

त्या रूपसुंदरीचा मेळा आज ज्या महालात जमला होता, तो अगोदर फारच रम्य होता. त्यातूनही आज तो विशेष रीतीने शृंगारला असल्यामुळे त्याची शोभा फारच रमणीय दिसत होती. नाना प्रकारच्या कृतिम हिरव्याचार लतापल्लवांनी भूषविलेल्या त्या विस्तीर्ण महालात मधून मधून लहान लहान फुलझाडांच्या फुट्या ठेविल्या होत्या. त्या झाडावर सुवर्णाच्या चौकटीत बसविलेले, निरनिराळ्या आकृतींचे लहान लहान विलोरी आरसे मधून मधून लटकवले होते. त्यात तेथे लाविलेल्या असंख्य दीपांची प्रतिबिंबे पडून सर्व महाल नुसता दीपमय झाल्याचा भास होई ! या स्तभावरून त्या स्तभावर फुलांच्या माळांच्या झालरी सोडण्यात आल्या असून त्यांच्यांत मध्ये मध्ये मौक्तिकानी खचलेल्या लाल, निळ्या, पिरोजी, गुलाबी, बदामी इत्यादि नाना तऱ्हेच्या रंगाच्या लहान ल-

हान पताका फडकत होत्या. त्या पताकापैकी एखादीवर हाफेज कंबोच्या प्रणय—काव्यातील एखादा चरण, दुसरीवर फर्दुसी कवीची लहानशी तेजोमय कविता, तिसरीवर अमीर खस्रूचा प्रेममय चुटका चवथीवर गुलेस्तानमधील बहुमूल्य उपदेशाचा लहानसा फटका सुदर लंगलंगीत अक्षरांनी लिहिलेला होता. कोठे कोठे स्वर्णपात्रात नागकेशराचे गुच्छ ठेवण्यात आले होते, मधून मधून सुवर्णाचे नवीनदार काम केलेल्या रौप्यपात्रात गंधराज आणि गुलाब यांच्या राशीच्या राशी पडल्या होत्या, कोठे कोठे वाघाचे मुख अमल्लेच्या सुवर्णाच्या कारजामधून मधुर शीतल गुलाब पाण्याचे फवारेच्या फवारे उडत होते. माराश, स्वर्गीय सुगंधाचे भांडारच तेथे खुले झाले होते, असे झटले तरी चालेल. मध्ये मध्ये सुवर्णाच्या दाड्यावर वसून मृदग, भीमगज, पापिया, पोंपट, मैना काकाकुवा इत्यादि अनेकविध पक्षी स्वच्छदाने किलकिलाट करीत होते.

महालाच्या मध्यभागी फारसे मोठे नाही, व फारसे लहानहि नाही, असे एक मध्यमाकृति भगमरवरी दगडाचे कारजे होते. त्यातून निरनिराळ्या रंगाच्या पाण्याचे फवारे उडत होते, त पाहून सतत हृदयहि शांत होत असे. त्यावेळी वसंतऋतु सुरू होता. प्रग्वर ग्रीष्माफसून होणाऱ्या त्राताची शांति करण्यासाठी काही सुंदरी त्या कारजाच्या काठी बसून आपल्या कोकिलानुन्य कटांनी मधुर आलाप घेत होत्या, काही प्रेममय पद्य गुणगुणत होत्या. व काही रमणी कारजाच्या खालच्या शीतल भगमरवरी दगडाचबूतऱ्यावर आपल्या 'अलसललित' देहाचा भार टाकून खुषाल गायन ऐकत

पडल्या होत्या व जणूकाय हाताला काही तरी काम पाहिजेच या हेतूने आपल्या वेटाळे घालून बसलेल्या सर्पिणीप्रमाणे गोमणच्या काळ्याकुट्ट वेण्यातून गुलाबाच्या पाकळ्या मधुन मधून कारजाच्या पाण्यात फेंकित होत्या. कारजाच्या पाण्याच्या हेलकाव्यानीं त्याच्या हृदयालाहि हेलकोवे मिळत होते ! काहीं सुदरी नुसत्या गणपाठकातच अगदी दग होऊन गेल्या होत्या. त्यांना गायनाची विशेष गोडी नव्हती ह्याणा किंवा गायनोपक्षा त्यांना गणपातच विशेष गांढी वाटत असल्यामुळे ह्याणा, त्याचे इतर रमणीच्या गायनाकडे सुळीच लक्ष्य नव्हते. काही सुदरी ही गणपाठके ऐकत खुशाल पडल्या होत्या. गायनाच्या रगात निमग्न झालेल्या सुदरी या रमणींना पक्क्या अरसिक समजून त्यांना तिरस्काराने हसत होत्या ! काही लळना मैना, पोपट, काकाकुवा इत्यादि पक्ष्यांशी खेळण्यात गुग होऊन गेल्या होत्या.

आगच्याच्या राजप्रासादातील रंगमहालात त्या रात्री खरोखर सौंदर्याचे प्रदर्शनच भरले होते असे झटले असता चालेल. ती वासन्ती पौर्णिमेची रात्र ! या पौर्णिमेच्या उत्सवानिमित्तच आज इतक्या सुदरी या महालात एकत्र जमल्या होत्या. महालाच्या उघडया विडक्यातून मधून मधून पूर्णकलायुक्त चंद्राचे पिठासारखे पादरे शुभ्र किरण आत पडल्यामुळे महालात लाविलेल्या चित्र. विचित्र दीपावलीच्या प्रकाशात हा एक निराळाच नैसर्गिक प्रकाश मिसळून गेला होता ! दीपावलीच्या मिश्र रंगाच्या प्रकाशात महालात जमलेल्या सुदरींची मुखमंडले अधिकच उज्वल दिसत होती. हा सर्व देखावा सत्य सृष्टीला नसून स्वप्न सृष्टीतील होय.

असा एखाद्याम भास होण्यासारखा होता. आपल्या अतुल रूपप्रकाशानें चमकणाऱ्या या सौदामिनी या कलकित पृथ्वीवरील नसून स्वर्ग लोकच्याच असाव्या ! त्या वासन्ती पौर्णिमेच्या रात्री महालाच्या बाहेरील उपवनातील प्रस्फुटित किंवा अर्धविकसित कलिकावृंद मलयसमीराच्या एखाद्या मृदुशीतल झुळकेने ज्या प्रमाणे आनदानें बेहोप होऊन जाई त्याप्रमाणेच या सुदराहि—कोण जाणे का ते—मधून मधून आनदाने अगदी बेहोप होऊन जात व त्याच्या हास्याच्या प्रचंड वर्णनें सारा महाल हादरून जाई !

या महालातील सर्व सुदरी दिव्हीश्वर जहांगीशहाच्या आदरास्तव अगदी मुकेलेल्या होत्या. बादशहाच्या प्रेमाचीच त्यांना भिश्वा पाहिजे होती ! वासन्ती पौर्णिमेनिमित्त शहानशहा आज रात्री येथे येऊन आपला आदर करतील, आपल्यावर प्रेमाचा वर्षाव करतील आपल्याशी प्रेमालाप, हास्याविनोद करून आपणाला सर्व सुदरी समुदायात वन्य करतील, निदान शेवटी, आपणाकडे आज शहानशहा एखादा तरी प्रेमकटाक्ष फेकतील, या आशेनें तेथील प्रत्येक रमणीचें हृदय आज उत्तेजित होऊन गेलें होते. वर्षावपासि एखादा दिवसहि आपल्या प्रिय पतीचें दर्शन न घडलेल्या अनेक बेगमा केवळ दिव्हीपतीच्या दर्शनाच्या लालसेनेच आज तेथे जमल्या होत्या. काहीजणा आपल्या करुण कहाणी बादशहाला सांगण्यासाठीच तेथे आल्या होत्या. आपल्या सवतीवर जडलेलें आपल्या प्रियकराचे मन काही तरी युक्ती करून आपण आज आपणावर खास ओढून घेऊ या आशेने किती तरी बेगमा आज तेथे आल्या होत्या. परंतु दैव तरी किती निष्ठुर पहा ! एखादी प्रबल आशा

आपण मनांत धरून, केवळ तिच्यावरच आपण सारी भिस्त ठेवून राहिलों, काँ, देव तेथे आडवे यावयाचेच ! त्याप्रमाणे तेथेहि घडून आले. बादशहा येण्याची वेळ केव्हाच टळून गेली. सर्वजणीचें लक्ष महालालीत दरवाजाकडे लागून राहिले हातें. या स्थितीत एक घटका गेली, दोन गेल्या, चार गेल्या—बादशहाचा कोठें ठिकाणा नाही ! महालालत चाललेले गाणे, गप्पाष्टकें, हास्यविनोद हळुहळू सारीं बंद होत आली. या स्थितीत जाणारे एक एक पळ बेगमाना अतिशय कटाळवाणे वाटू लागले. तरीहि दिल्लीश्वराचा कोठे पत्ता नाही ! बरे, 'आज वसन्त-मेळयाला मी येत नाही' असाहि त्याच्याकडून निरोप येईना. बिचाऱ्या सर्व रमणी अगदी मेटाकुटीस येऊन गेल्या. तेथून जावे तरी पचाईत, न जावे तरी पचाईत अशी त्या बिचाऱ्याची अनुकंपनीय स्थिति होऊन गेली. आपण कटाळून येथून गेलो आणि दैवयोगाने शहान-शहाची स्वारी मेळयाला आली तर आपण मात्र सर्व सुखाला आचवू, आपले हेतु साध्य न होता, इतराचे मात्र होतील असा विचार करून जी ती बेगम तशीच टेक धरून महालालत बसली होती व जाणारे एक एक पळ कसे तरी कंठित आपल्या दुर्दैवाला दोष देत होती !

अशा स्थितीत बराच वेळ गेला. रात्र सरून पहाटेचा अंमल व्हावयाला आला, महालाल्या उघडलेल्या खिडक्यांतून डोकावणारे चंद्रकिरण हळु हळू म्ळान होत आले ! जणु काय सुदर्शीच्या मुखमंडलाबरोबर चंद्राहि निराशेने म्ळान होऊन गेला होता ! महालालत टागलेल्या पुष्पमालांचा मनोहर सुगंध कमी कमी होत आला !

कोमल सरस पुष्पकलिका हळु हळू नीरस होऊ लागल्या ! सुवर्णाच्या पिजऱ्यांत व सुवर्णाच्या दाड्यावर असलेले शुक्रसारिकादि पक्षी आपली किलबिल बंद करून निद्रने अगदी मरगळून गेल्यामुळे स्वस्थ बसले हाते ! लतिकावरील सुंदर सुंदर पुष्पे कोमेजून जाऊन खालील गालिच्यावर पडू लागली. तरीहि जहांगीराचा कोठेहि पत्ता नाही, आता वसन्त-मेळयाला यावयाचा बादशहाचा वेळ खास टळून गेला असे आपसात ठरवून निद्रावश होऊ पहाणाऱ्या बेगमा निराशहृदयाने आपापल्या महालालकडे चालत्या झाल्या आजच्या सारखा निराशेचा प्रसंग त्या बिचाऱ्यावर कधीहि आला नसेल ! सर्व रमणी बादशहाला दोष देत तेथून निघून गेल्या खऱ्या तरीहि तेथे शंवटपर्यंत दोघोजणी रहता राहिल्याच ! एक सोफिया बेगम व दुसरी इराणची नूतन सौंदर्यशालिनी बेगम पियारी !

पियारी बेगम जागरणाने व हसण्या-खिदळण्याच्या श्रमांनी फारच क्लान्त होऊन गेली होती. तिने प्राशन केलेल्या वारणांची निशा या वेळी तिला फारच चढली होती. नेत्र अगदी धुद होऊन गेले होते. शरीरात—विशेषतः नेत्रांत—फार चंचलता आली होती. स्वर जड होऊन गेला हांत. सर्व रमणीवृद्ध महालालतून निघून गेल्यावर स्वखलन पावणाऱ्या पायानीं, हेलकावे खात खात ती मध्यभागी असलेल्या कारजाच्या हौदाच्या काठाशी येऊन बसली. तिच्या मागोमाग सोफिया बेगमाहि तिच्या शेजारी येऊन बसली. सोफियाचा चेहरा आज आनंदानें विशेष खुललेला दिसत होता. तिच्या अधगोष्टावर मृदु हास्य विराजमान झाले होते. पियारी बेगमेप्रमाणे सोफिया

आज मद्यासवाँन तुद होऊन गेलेली दिसत नव्हती.

जवळ बसलेल्या सोफिया बेगमेच्या खाद्यावर हात ठाकून पियारी झणाली “ सोफिया ! गडे, मला आणखी एक प्यालाभर सिराजी दे पाहू. मेली किती प्याले तरी तृती झणून कशी ती होतच नाही ! सिराजी भरून देण्याच-टासीच-काम तुला सांगितलं झणून मजवर रागावू नकोस हो गडे ! इथ कुणी लवडी नाही, झणून तुला हे काम सांगितलं !”

“ रागावायच काय त्यात पियारी ? एक मेकींसाठी एकमेकींनीं अशीच तसदी घेतली पाहिजे-नाही तर आधी बहिणी बहिणी कसल्या ? ” सोफिया हसत हसत झगली.

दुसरा एखादा प्रसंग असता तर सोफियाला पियारीच्या विनंतीचा खरोखर राग आला असता व असे दासीजनाला योग्य असणारे काम करायला ती कधी उठलीहि नसती ! परंतु आजचा प्रसंग निराळा होता आज पियारीजवळ तिचे काही काम होते. पियारी जवळून तिला काही एक गोष्ट आज करून घ्यावयाची होती. शोधता शोधता आज सोफियाला अशी नाभी सधो सापडली होती. शिवाय, सिराजीने पियारी जितकी गर्फाल होऊन जाईल तितके सोफियाच्या पथ्यावरच पडणार होते. याच उद्देशाने आज रात्री अतिशय आग्रह करकरीन सोफियाने पियारीला सिराजीचे प्यालेच्या प्याले पिण्यास लाविले होते. आपले काम नीट व्हावे झणून आजच्या वसन्तोत्सवात सोफियेने मद्याला स्पर्शही केला नव्हता, असे झटले तरी चालेल. ‘सोफियाचा उद्देश

आज पूर्णपणे सिद्धीस गेला. पियारी सिराजीने बेहोष होऊन गेली !

पियारीच्या विनंतीप्रमाणे सोफिया उठणार, इतक्यात पियारी पुनः अडखळत अडखळत झणाली “ दे गडे, दे मला एक प्यालाभर सिराजी-गळ्याला फार शोष पडला आहे—”

“ जरा क्षणभर थांब-ही मी सिराजी घेऊन येते. ”

असे झणून सोफिया उठून महालाच्या एका कोपऱ्यात गेली. तेथे ठेवलेल्या सिराजीच्या मुरईतून सुवर्णाच्या एका लहानशा प्याल्यात तिने सिराजी ओतून घेतली व पियारीजवळ येऊन तिने तो प्याला तिच्या ओठाशी धरला.

इतक्यात काही आठवण होऊन पियारीने विचारलं “ पण यात गुलाब इस्तंबूल काही घातलं आहेस का सोफिया ? ”

“ नाही-विसरले. ”

पुनः सोफिया उठली. कपाळाला आठ्या घातून तिने त्या सुवर्णचषकात थोडे गुलाबपाणी ओतले, थोडा इस्तंबूलहि मिसळला तो प्याला पियारीच्या तोंडाशी धरताच एका सपाट्यास तिने आतील सिराजी पार केली ! सोफिया हास्यमुखाने तिकडे पहात राहिली.

याप्रमाणेच सोफिया बेगमने भरून दिलेले सिराजीचे दोन तीन प्याले पियारीने हा हा झणता उडविले. हळुहळु ती अगदा खुलून गेली. तिच्या मुखमंडळावर हास्य विलसू लागले. तिच्या हृदयावर नेहमी जो एक प्रचंड पाषाणाचा जड भार होता, तो क्रमाक्रमाने नाहीसा झाला. तिची अन्तर्भूति अत्यंत प्रसन्न झाली ! तिच्या हृदयात अपूर्व स्फूर्ति उत्पन्न झाली !

एक दीर्घ निःश्वास टाकून पियारी स्वतः शींच पुटपुटली “ काय कराव बर ? खास येतां अम सागून शेवटीं स्वारी आली नाही ती नाहीच ! अजनहिं येईल का स्वारी ? छे ! आता कसली आशा ! ” वसन्तोत्सवात नुझ गाण मनसोक्त एकायाच, बर का पियारी ! अम मला नुकतच ह्मणायच झाल होत-झाल वाटत त्याच विस्मरण ! मेला पुरुषाचा स्वभावच का असा विसराळु ? नाही तर काय आज नामा सवि आली होती ! गाण्यान खाविदाना आज अगदी प्रसन्न करून टाकल असत ! छे. अगदी वार्डेट गोष्ट झाली. ”

पियारीचे हे शब्द अस्पष्टपणे सोफियाच्या कानावर गेल्याशिवाय राहिले नाहीत. ती विषादपूर्ण हृदयाने स्वतःशीच ह्मणाली “ अम का बाईसाहेब ? आज मोटा डाव साधून आह्या सर्वांवर मात करावयाचा नुझा विचार होता तर ! पण आमच्या सर्वांच्या नशीबान तो फसला ह्मणायचा ! परमेश्वर करो अन् तुझे सर्व डाव असेच फसून ह्मणजे झाल ! नाही तर आम्हा सर्वांच वाटोळे करायला तू कधीहि चुकयची नाहीस ! शहानशहानी श्राणहून तुला द्य नाही आणून ठेवल, तर एका अत्यंत जहाल विपारी नागिणीला आणून ठेवल अस, झटल पाहिजे. परमेश्वराच्या कृपेन रामहाला-तून कधी एकदा तुझी धिडका निघेल ती खरी ! ”

नंतर पियारी बेगमला उद्देशून ती ह्मणते “ पियारी—”

“ काय गडे ? काय ह्मणतेस ? ”

“ आता शहानशहा काही येत नाहीत. ती आशा आपणाला आता सोडून दिली पाहिजे. आजची वासन्ती पौर्णिमा ! अशी

ही नेहमी न येणारी वासन्ती पौर्णिमेची रात्र मेढी कटायची तरी कमी गडे ? ”

पियारीने उत्तरादाखल एक दीर्घ निःश्वास सोडला. बराच वेळ ती ग्याली मान घालून स्तब्ध बसली होती.

सोफियान पुन विचारले पियारी ! तूं अशी स्तब्ध का ? मी काय विचारल इकडे नुझ लक्ष्यच का नव्हत मुळी ? ही वासन्ती पौर्णिमेची रात्र अशीच का कटायची आह्मी ?

“ त्याला आता काय इलाज सोफिया ? स्वारीन शेवटी आह्याला फसविल यात शहानशहाशिवाय दोप तरी घायचा कुणाला ? मला बीन तरी आणून दे. ह्मणजे शहानशहा-ऐवजी तुलाच माझ गाण एकविले. गायनात आपण ही रात्र कस ह्मणजे झाल ? ”

छे गडे ? अशा वेळी नुझ गाण अन् बीन का गोष्ट लागणार आहे ? स्वारीची गोष्ट आपली निगळी होती. सगीताला तरी वेळ अवेळ पहावी लागतेच की नाही ?

“ बर तर मग काय करायच ? ”

“ ते राहू दे सार ! पण काय न-पियारी ! सरकार स्वारी आज वसन्तोत्स-वाला का बर आली नसेल ? हळूच लपून छपून स्वारी मेहेरजानच्या महालाकडे तर नसेल गेली ? ”

“ अशक्य ! अगदी अशक्य !

“ का बर ? ”

“ ती गोष्ट मुळीच सभबनीय नाही.

तिकटचा रस्ता शहानशहाना अजिवात बंद झाला आहे, हे नाही का तुला टाऊक सोफिया ? ”

‘ नाही बाई ! मेहेरकडचा रस्ता स्वारीला वद का ह्मणुन ? ’ सोफियाने बळेंच आश्चर्यमुद्रेने विचारले.

पियारी हसत हसत ह्मणाली “ का ह्मणुन ! अग तें सार माझ कसब ? त्या भेलीचा सर्वनाश मी पूर्णपणे करून टाकला आहे ! ”

तू मेहेरचा सर्वनाश केलास ! काय ? पियारी ? तू ह्मणनेस तरी काय हे ? ’

“ होय, या पियारीनेच तिचा सर्वस्वी घात केला. हे सांगायला मला मोठा अभिमान वाटतो ? ”

‘ तू तिचा सर्वनाश केलास ? तों का ह्मणुन पियारी ? त्या विचारीन तुझा अपराध तरी काय केल्या होता ? ’

या वेळी पियारीचें मन्त्र मिगजीने पूर्णपणे चट्टन गेलें होतें. तिची सर्व सारा-साग विचारशक्ति या वेळी अगदी नाहशी झाली होती. तिचा दिल या वेळी पूर्णपणे खुलून गेला होता. या वेळी सोफियाशी अमुक गोष्ट सांगू की नको, अमुक रहस्य तिच्यापाशी मागणें इष्ट, की अनिष्ट हा विचार तिच्या हृदयाला बिलकूल शिवला नव्हता !

ती गर्वोद्धत स्वराने ह्मणाली ‘ तिने माझा अपराध काय केल्या होता ? पण मी कुठें ह्मणतें, की, माझा तिने काही अपराध केला होता ह्मणुन ? ’

“ तर मग ? ”

“ तर मग काय ? मेहेरने माझा काही अपराध केला नाही. ती अपराधी नाही—पण तिचें सौंदर्य अपराधी आहे ! मेहेर बिलकूल अपराधी नाही—पण जहापनाहांचें डोळें अपराधी आहेत ना ?

इराणाहून मी नुकतीच आल्यापासून सरकारस्वारीकडून माझा जो आदरसन्मान होत होता, मजवर स्वारीचें जें प्रेम बसलें होते, त्यात ती अवदसा तिच्या अप्रतिम सौंदर्या-मुळ काटा होणार हे मला कळून दिखिल का तिचा मी नाश करू नये सोफिया ? ’

पियारीचें हे भाषण ऐकून सोफियाच्या अगावर काटाच उभा राहिला. वरून अतिशय सुंदर दिसणाऱ्या पियारी बेगभेचें अत-करण इतके काळेंकुट्ट असेल अशी तिचा कल्पना नव्हती !

काही वेळ दोघोजण स्तब्ध वसत्या होत्या. थोड्या वेळानें सोफियाने पियारीला विचारलें ‘ तू मोगीरला कशालाग मंत्री होतीस पियारी ? ’

“ डागराळ प्रदेशाच्या हबेन मला गुण येईल अस हकीमानी सांगितल्यावरून सरकारनी मला तिकडे वाढल होत. मला मन्त्रतरी वर वाटत नव्हत हे नाहीका तुला माहीत ”

सोफिया हसून ह्मणते “ ते आह्म मार मला ठाऊक ! पण मोगीराहून दार्याचा वेष घेऊन तू वर्धमानाला कशाया गेली होतीस ? का दासी बनून वर्धमानचा हवा खायला दिखिल तुला हकीमानी किंवा जहापनाहांनी सांगितले होत ? ”

सोफियाचे हे शब्द ऐकून पियारी चमकली ! तिचें हृदय भीतीने धडधडू लागल. आपली आता धडगत नाही अस वाटून तिचा मुखचंद्र निस्तज झाला.

शुष्क कठारें पियारीने सोफियाला विचारलें “ तुला ग हे कस कळल, सोफिया ?

सोफिया बळेच क्रुद्धभाव दर्शवून तिला ह्मणाली “ छेः छेः गड ! हे अगदी वाईट वर ! मजवर देखील का तुझा इतका अविश्वास ? मग मला आपली प्राणाची सक्ती

झणतेस तें कशाळा ? माझ्याशीं तर मग तूं कपटानेंच वागत असतेस झणायची ! ठीक ! ठीक ! ”

पियारी घाबरून झणाली “छेग ! तसं नव्हे गडे ! खरंच तू माझ्या जिवाची सखी आहेस;—”

सोफिया मध्येच रागाने झणते “आहे ठाऊक सारं ! तू स्वतःच ही सारी हकीकत मला एक दिवस नव्हती का सांगितलीस ? ”

पियारीच्या मुखावर हास्य दिसू लागलें. ती हसत झणाली “मला भ्रमा कर गडे ! अलीकडे माझ मन अस भरकटून गेल आहे, कीं, काहींही गोष्ट आतांशीं माझ्या ध्यानातच राहीनाशी झाली आहे ! ”

“तर मग तू वर्धमानला का गेली होतीस ते साग.”

“अग हे पहा, दासीच्या वेपाने जर वर्धमानला गेलें नसते, तर इतक्या लवकर अन् इतक्या सहज रांतीन माझ कार्य सिद्धीस गेलें असत अस वाटत का तुला ? ”

“कसल आल आहे तुझ काम ? ”

“मेहेरचा सर्वनाश ! ”

“तो तुला कसा करता आला वर ? ”

“शहानशहाच्या वक्षःस्थलावर मी लक्ष प्रहार करीन, अस मेहेर वर्धमानात आपल्या प्रिय सखीजवळ—मोतीराणीपार्शी—झणाली होती, हेंहि मी तुला एकदा सांगितल आहे, अस मला आता आठवतें, होय ना ? ”

“होय, अस कायस तू मला सांगितल असावस अस मला आठवत खर.”

“झालं तर ! ती लत्ताप्रहाराची गोष्ट चांगलें तिखट मीठ लावून मी शहानशहाना सांगितली. दुसऱ्याहि अशाच काहीं मेहेरबंदीच्या गोष्टी मी स्वारीला कळविल्या.”

“हो का ? मग स्वारी काय झणाली ? ”

“लत्ताप्रहाराबद्दलची गोष्ट ऐकून स्वारीच्या अगचा नुसता तिळपापड होऊन गेला ! मानी भारतेश्वर असल्या बटकुऱाचे असले अपमानास्पद शब्द का मुकाट्यानं ऐकून घेणार आहेत ? ”

“तरी कांहीं स्वारीचा मला विश्वास येत नाही शहानशहांचं मन झणजे समुद्रावरचा वारा ! कधी झळावाताच्या रुपानं बहाव-याचा—तर कधी अगदीं शात—कुठ त्याचा अगदीं मागमूस देखिल नसायचा ! ”

“मला नाहीं तस वाटत—अन् स्वारीचं मन इतकं चंचल असल तरी त्या अवदसेबद्दल आता काही तिकडचं मन फिरायचं नाहीं हे खास ! ”

“पण स्वारीचं हें वर्तन कुणालाच पसत नाहीं. मेहेर इथ आल्यापासून ज्या स्थितीत दिवस कठित आहे, त्या स्थितीचं वर्णन ऐकल झणजे पाषाणाला देखील पाझर फुटतील ! मग आपण तर काय मनुष्यच आहों. एखाद्या क्षुद्र दासीला इथ जो मान असतो, तो देखील त्या बिचारीला मिळत नाहीं झणे ! शेरखानासारख्या वैभवशाली उमरावाची ती पत्नी, परंतु दैव फिरल्यामुळ बिचारीची काय स्थिति झाली आहे पहा ! परमेश्वर करो अन् स्वारीचं मन मेहेरबद्दल लवकरच विरघळो ! ”

“हो, परमेश्वर कांही इतका तुझ्या सारखा वेडा नाहीं बनला अजन ! ”

पियारी मानवीह्रीरूपानें सैतानीच अव-तरली आहे अशी सोफियाची पुरी खात्री झाली ! खरोखर राक्षसाचें किंवा सैतानाचं तरी हृदय इतकं कठिण असेल किंवा नाहीं, याची तिला शकाच आली. तो विषयच बदलण्याच्या हेतूने सोफि-

यानें पियारीस विचारलें, “पण मी क्षणते याला एक पुरावा आहे. मेहेर इथें आल्यानंतर दुसरेच दिवशीं गुप्तपणें तिच्या महालाकडे गेली नव्हती का स्वारी ?”

विकट हास्य करून पियारी क्षणाली:—
“होय, स्वारी तिला भेटायला गेली होती पणु, तिकडे गेल्यावर स्वारीचें स्वागत कसं छान झालें तें नाहीं का तुला ठाऊक ? ती चाढाळोण नुसती उठून उभी दिखील राहिली नाहीं. गर्वानें ती स्वारीशीं दोन शब्दही बोलला नाहीं ! मेहेरबद्दल मी ज्या गोष्टी तिकडे कळविल्या होत्या, त्या अगदीं खऱ्या असल्याबद्दल स्वारीची तावडतोव खात्री होऊन चुकली. मेहेरचा हा अहंकार आणि दर्प जहापनाहांना बिलकुल सहन झाला नाहीं. स्वारीनें पुनः तिचें कधीं मुखाबलोकनही केळ नाहीं. बोलता बोलता या गोष्टीला एक वर्ष झालच क्षणावयाचें !”

आश्याच्या राजप्रासादाच्या सिंहद्वारा वरील देवडीवरून उषःकालचा नगरा सुरू झाला. पियारी तेथेंच मदिरेच्या धुंदीत लवंग डली. एका दासीस हाक मारून पियारीची व्यवस्था तिजवर सोंपवून, सोफिया आपल्या महालाकडे निघून गेली.

प्रकरण आठवें.

पिंज्यांतील पक्षीण.

भवितव्य ! खरोखर, भवितव्य ही एक मोठी विलक्षण शक्ति आहे. त्या शक्तीच्या पाशानें एकूण एक मनुष्यप्राणी—केवळ मनुष्यप्राणीच नव्हे, तर देवगंधर्व, पशु, पक्षी, स्थितेश्वर—फार काय, सारें विश्व दडबद्ध झाले आहे ! देव भेष्ट, की

प्रयत्न भेष्ट, हा वाद पुरातन कालापासून सर्व राष्ट्रांत—सर्व देशांत, सर्वकालीं चालत आला आहे. परंतु त्याचा समाधानकारक निकाल होणें शक्यच नाहीं ! प्रयत्नवादी तत्त्वज्ञभंडळ उच्चकंठानें प्रयत्नाच्या भेष्ट-त्वाचें कितीही समर्थन करो, त्यांचा तत्त्वज्ञाद सर्वसाधारण लोकांना फारसा रुचत नाहीं व पटविहि नाहा ! उठत, कधीं कधीं असे चमत्कारिक प्रसंग येतात, की, या तत्त्वज्ञ-भंडळालाही दैवाचें भेष्टत्व, नाहलाजानें हा होईना, पण कबूल करावे लागते ! प्रयत्नतत्त्व भेष्ट अजो, कीं दैवतत्त्व भेष्ट असो, दैववादानें मनुष्याच्या मनाचें समाधान होतें, ही गोष्ट काहीं खोटी नाहीं. भवितव्याचें सामर्थ्य अगाध आहे, त्यापुढें मानवी नयनाचें काहींही चालावयाचें नाहीं, या समजुतीमुळें मनुष्याला पंगुता येते ही गोष्ट जिवकी खरी आहे, तितकीच, या समजुतीनें त्याच्या मनाला एक प्रकारचें समाधान असते ही गोष्टही खरी आहे. आमच्या नायिकेची स्थिति अशीच झाली होती.

मनुष्याच्या अदृष्टाच्या मार्गे लपून राहून काणाच्याही नकळत अत्यंत गुप्तपणानें भवितव्य आपल्या अलक्षित हस्ताने अत्यंत अस्पष्ट अक्षरांत त्याच्या ललाटीं काय लिहून ठेवीत असतें, हे जर त्याला कळण्याचा काहीं मार्ग असता तर मानवी प्राण्याला दुःख असें कधींच भोगावें लागलें नसतें ! या मृशुलोकाचें दारुण भीषण रूप बदलून जाऊन त्याचा स्वर्ग बनला असता; झोंपड्यांचे राजवाडे झाले असते; साऱ्या पृथ्वीवर करुण क्रंदन, हृदयविदारक आर्तनाद, शोकाच्या कर्णकठोर आरोळ्या, याचा कोठें मागमृगही लागला नसता ! “तेव्हां गंधर्वमुखीं जिकडे तिकडेहि

तनननं तननम् ! ” या मयूरकवीच्या आर्यार्षानेंच जगतावरील मधुरानंदाचें सदा सर्वदा कविवराना वर्णन करावें लागलें असतें. मनुष्याच्या कल्पनांनीं अतिशय सुंदर, नयनरम्य, मोहक व मधुर अर्शा वन विलेळीं भव्य उद्यानें निराशेच्या अत्यंत तोंत्र, प्रखर दवानळानें होरपळून गेलीं नसतीं !

जहांगीर बादशहाच्या हुकुमानें मेहेर-उन्निषाला आश्याला आणावयाला मोंगल सेनापति रहमतखा व रुस्तमखां जेव्हा ससैन्य वर्धमानांला गेले होते, त्या वेळीं त्यांजबरोबर जाऊन बादशहाची पट्टराणी—समग्र भारतवर्षाची सम्राज्ञी होण्य पेश्वा—विषप्राशन करून आत्मविस्मर्जन करावयाला मेहेरउन्निषा तयार झाली होती. परंतु तिच्या प्रिय सखीनें—मतियाने—नानापकारे तिची समजूत करून आश्याला जाण्या-विषयी तिचें मन मोठया प्रयासानें वळविलें हें वाचकाना ठाऊकच आहे. मोतिराणीच्या मधुर भाषणाला वश होऊन ज्या काही गोष्टी मनांत आणून मेहेरजान वर्धमान सोडून आश्याला आली, त्या सर्व गोष्टींची निष्ठुर दैवानें अगदीं उलट-पालट करून टाकली ! मतियाच्या उत्तेजनानें मेहेरच्या मनांत ज्या कांहीं आशा उत्पन्न झाल्या होत्या त्यापैकी एकही आशा पूर्ण होण्याचें लक्षण आश्याला आल्यावर तिळा दिसून येईना ! तिची पूर्ण निराशा झाली ! तिचें भविष्यद्भगन काळ्याकुड निराशेच्या घनानीं पूर्णपणें व्यापून गेलें. आशसुर्यांचा एकही किरण त्यातून बाहेर पडून मेहेरजानच्या हृदय कमलाला प्रफुल्ल करीना ! आपल्या नशिबी काय आहे, हे तिळा आता—आश्याला आल्यानंतर बऱ्याच दिवसांनीं—हळूहळू

कळून येऊं लागलें. जणूं काय, एका प्रकारच्या प्रज्ञाबलानेंच तिच्या अदृष्टांतील तीं अस्पष्ट, अस्फुट अक्षरे मेहेरजानला आतां हळूहळू वाचता येऊं लागलीं ! ती वर्धमानला असतां हें पुढलें भविष्य जर तिळा यत्किंचित् तरी ठाऊक असते, किंवा मतियाला ही अदृष्टलिपी पुसट-पुसट तरी वाचता आली असती, तर आश्याला येऊन अशा रीतीनें जीवनभार ऋंठण्यापेक्षा मेहेरजाननें विषप्राशन करून प्राणत्याग केला असता आणि मोतिराणी-नेही मोठ्या आनंदाने तिच्या ओठाशीं त्या जहरी विषाचें पात्र धरलें असते ! परंतु हाय ! भवितव्य ! “ लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ” हेच खरें !

मृतपतीच्या चित्तनानें आणि दुसऱ्या अनेक काळजींनीं ती कोमळाग सुंदरी मेहेरउन्निषा अगोदरच फार कृश आणि अशक्त झाली होती. तिची अनिष्ट कांति अगदीं लुप्तप्राय झाली, तिच्या मनाचा उल्हास पार नाहीसा झाला. त्यातूनही आपली भावी स्थिति तिळा जेव्हां हळू-हळू कळून येऊं लागली, तेव्हा तर मेहेरउन्निषाची स्थिति अधिकच शोचनीय झाली ! तिची कृशता अधिकच वाढली. तिच्या मादक नेत्रांतील त्या उज्ज्वल तेजाचा कोठें मागमूसही नाहीसा झाला. तिच्या एकंदर स्थितींत इतकें परिवर्तन झालें, कीं, तिची जीवाची सखी मतिया जर ह्या वेळीं येथें अकस्मात् आली असती, तर आपली प्रिय भैत्रीण मेहेर ती हीच काय, असा तिलाहो भ्रम पडला असता ! आणखी एके दिवशीं अशा एक चमत्कार झालाच !

वर्धमानला असतां मेहेरउन्निषाच्या खास दिमतीला मरजीना नांवाची एक चतुर,

स्वामिनिनीष्ठ अशी पुष्कळ दिवसांची दास्य होली, हें वाचकास माहीत आहे. मरजी नाचें तिच्या घनिणीशी नुसतें दासांचेंच नातें होतें असें नव्हे, तर मेहेरजान तिळा आपल्या विश्वासू मैत्रिणीसारखी वागवीत असे. तिची सारीं हितगुजे आणि हृदयातील सर्व गुप्त गोष्टी मरजीनाला पूर्णपणें ठाऊक होत्या. मरजानाही अगदी योग्य अशीच दास्य होती. आपल्या घनिणीच्या यत्किंचित् दुःखानें तिळा अतिशय दुःख आणि थोड्याशा आनंदानें अतिशय आनंद होत असे. मेहेरजानच्या पायाला एखादे कुसूं लागलें तर मरजिनीला अपरिमित दुःख होत असे. संकटाच्या आणि आपत्तीच्या प्रसंगां मरजीनाचाच मेहेरच्या मनाला सर्वस्वी आधार होता. मरजीना जर तिच्या दिमतीला नसती, आणि दिमतीला असूनही जर एखाद्या मातेची आपल्या मुलीच्या सुखसर्वस्वावर ज्याप्रमाण प्रेमाची नजर असते, त्याप्रमाणें तिची आपल्या घनिणीवर नसती, तर मेहेरउज्जिसानें केव्हाच विषप्राशन करून बेहेस्त गाठला असता—जहागीरच्या कारकीर्दीचा हल्लीं आहे यापेक्षा काहीं निराळाच इतिहास इतिहासकाराना लिहावा लागला असता ! आणि प्रस्तुतचें कथानक वाचकाना सांगण्याकरता आझाला आमची क्षुद्र लेखणीही चालवावी लागली नसती !

मतियाच्या अतिशय आग्रहावरून मेहेरउज्जिसा वर्षमानहून आश्याला आली, त्या वेळीं मरजीनाही तिच्याबरोबर आली, हें वाचकाना निराळे सांगण्याची जरूर नाहीं. आश्याच्या रंगमहालात मेहेरची स्थिरस्थावर नुकती कोठें होते आहे, न होते आहे तोच मरजीनाचा घाकटा भाऊ करीम हा अतिशय

आजारी असून मृत्युशय्येवर केवळ आपल्या मातृसम भगिनीच्या दर्शनाची वाढ पाहता आहे, असे मरजीनाला कळलें. विचार्या करीमला अगदीं बालपणांतच मातृपितृवियोग झाला होता त्याचें सर्व संगोपन अतिशय ममतेनें व प्रेमानें अगदीं लहानपणापासून मरजीनाचेंच केलें होतें. आपल्या लहान भावाची मृत्युशय्येवर तरी भेट घेण्याची मरजीनाला अगदीं तळमळ लागून राहवी हे अगदीं सहज आहे. दुसरा एखादा प्रसंग असता तर आपल्या घनिणीला सोडून ती या वेळीं कधींच कोठें गेली नसती, परंतु प्रस्तुतची वेळ अगदींच निराळी होती. आपल्या बंधूचें शेवटचें दर्शन घ्यावयाला जाण्याची मरजीनाचें आपल्या घनिणीला साश्रुनयनानां परवानगी विचारली. विचारी मेहेर तरी काय करणार ? या वेळीं ती मरजीनाला नाहीं कसे क्षणणार ? अल्पावकाशातच मरजीना आपल्या गांवां निघून गेली.

सुदैवानें, मरजीनाच्या आर्त विनवणीचा परिणाम होऊन परमेश्वरास तिची दया आल्यामुळें क्षणा किंवा भवितव्यच तसें होतें म्हणून क्षणा, मरजीनाचा भाऊ त्या जीवावरच्या भयंकर दुःखण्यातून उठला. परंतु त्याला पूर्ण गुण यावयाला बरेच दिवस लागले. सुमारे सहा महिन्यांनीं मरजीना आश्याला परत आली.

मरजीना मेहेरच्या महालात आली तेव्हा ती एका खिडकीपाशीं विमनस्कतेनें कांहीं विणकाम करीत बसली होती. मेहेरचें रूप—रंग—आकृति—कांति यात सहा महिन्यांच्या अवकाशात इतका विकलक्षण फरक पडला होता कीं, मरजीनाला मेहेरची विलकुल ओळख पडली नाहीं ! आपल्या घनिणीच्या निकट परिचयाची

कोणी तरी स्त्री तिच्या महालात तिची वाट पाहात बसली आहे असे तिला वटले त्या वेळीं मेहेरच्या इतर दसांही महालांत नव्हत्या. मरजीनाने काही वेळ आपल्या घनिणीची वाट पाहिली. शेवटीं मेहेरजवळ जाऊन तिने गंभीर स्वरांने विचारले, “आपणाला बाईसाहेबाना का भेटावयाचें आहे ? त्या इथें नाहींत.”

मेहेरने तोंड फिवुन समोर पाहिलें तों मरजीना !

किंचित् हास्य करून मेहेर म्हणाली, “कोण मरजीना ? कधीं आलास तूं ? बाईसाहेब कोण ? इथें कोण नाहीं ? तूं क्षणत आहस तरी काय मरजीना ? तुला वेळ तर नाहीं लागलें ?”

मरजीनाला क्षणाधीत घनिणीची ओळख पटली ! मेहेरचे पाय घरून त्यावर अश्रुवर्षांन करीत मरजीना स्फुंदत स्फुंदत खगाली, “कायही बाईसाहेब आपली ही दशा !—” मेहेरनें मरजीनाला वर उचलून पेटाशीं घरलें व तिच्याबरोबर तीही नीरव अश्रु दाळूं लागली !

* * *

शेरखानाच्या मृत्युबरोबर आमच्या चरित्रनायिकेच्या नशिबीनें पूर्णपणे उलट खाली असें निदान तिळा तरी वाटणें या वेळीं अगदीं साहजिक होतें. आश्याच्या विशाल व विपुल ऐश्वर्यशाली बादशाही रंगमहालाच्या अगदीं एकीकडच्या निर्जन भागातांल एक भिकार महाल त्या भागाच्या दिमतीस देण्यात आला होता. एखाद्या मनुष्याची जगात जितकी उपेक्षा होणें शक्य आहे, तितकी उपेक्षा तिच्या वाट्यास आली होती. तिचा सर्वत्र अना-

दर होत होता, मर्मवेदना आणि चिंता यांनीं तिच्या हृदयाला अगदीं जर्जर करून टाकलें होतें. तिच्या सुंदर नेत्रयुगुलाचें गाणी पार नाहींसें झालें होतें. मेहेरच्या सदासर्वदा प्रफुल्ल असणाऱ्या गडभथलावरील लाळी नाहींशी होऊन तेथें पाडुरतनें आपले टाणें कायमचेंच दिल्यासारखे वाटत होते. तिच्या सरस ओष्ठद्वयावर आणि नेत्रयुग्मास कालिमा पसरली होती.

सारा वेळ चिंता-दाखण चिंता ! दुसरे काहीं नाहीं ! जणूं काय, जगातील सर्व प्राण्याच्या नशिबीं असलली चिंता मेहेरच्या एकटीच्या नशिबीं या वेळीं आली होती. या भयंकर चितेचें भ्रमण सुरू असता मेहरजानचा दिवस कसा ना कसा तरी निघून जाई—परंतु काहीं केल्या दीर्घ काळरात्र मात्र सरत नसे ! दिवसा तिच्या दासपैकी कोणी ना कोणी तरी तिच्याजवळ अस. त्याच्या प्रयत्नांनीं मेहेरच्या मनाचें थोडें तरी रजन होई. बादशाहा रंगमहालान घडून येणाऱ्या अनेकविध व्यापारांपैकी कोणत्या ना कोणत्या तरी एखाद्या व्यापारामुळे मेहेरचे मन साहजिकपणें वेधलें जाई. त्यामुळे तिच्या नकळत का होईना—तिच्या मनाला चितेचा थोडा तरी विसर पडून तेवढ्यापुरती तरी तिळा शांति प्राप्त होत असे. परंतु रात्रीची स्थिति अगदीं निराळी. त्या वेळीं तिच्या मनाला विरंगुळा फिळण्याला मदत होईल अशी एकही गोष्ट घडून येत नसे. उलट रात्रीची प्रत्येक गोष्ट मेहेरची चिंता शतपट वाढविण्यास मात्र कारणीभूत होत असे. रात्रीची गंभीर निस्तब्धता व घनाघकार यांनीं तिचा जीव अगदीं गुदमरून गेल्यासारखा होई ! सारी रात्र या कुशीवरून त्या कुशीवर ती सारखी तळमळत असे. परंतु

निद्रादेवी मेहेरजानवर कधी फारशी सुप्रसन्न होत नसे. रंगमहालाच्या संगमवरी उंच पायाच्या शेजारून हलत-डुलत जाणाऱ्या यमुनेचे उन्मादयुक्त मधुरकलसंगीत ऐकत असता उघडलेल्या खिडक्यातून हळूच महालात प्रवेश करणाऱ्या झीतल आणि भद्र अशा पहाटेच्या वायूने अंगाची होणारी लाही किंवा शांत झाल्यावर मेहेरउजिभाला एखादे वेळ किंचित् तद्रा यत असे. नाही असे नाही. परंतु ती अल्पकालच ! त्या तंद्रेने तरी मेहेरला सुख व्हावे, तर तेंहा नाही ! त्या तंद्रेतच तिला चमत्कारिक स्वप्ने पडून तिच्या मनाला अधिकच अस्वस्थ करून साडीत ! सर्व मनीश्रिताची उपशम करणारा मात्रा जी निद्रा, तिच्यापासूनही विचान्य मेहेरच्या हृदयाला अधिकच यातना होत ! 'परमेश्वराच्या इच्छेने कधी कधी अमृताचेही विष होते !' या भाषणे जागृतावस्थेत दाखण विता आणि निद्रेत चमत्कारिक स्वप्न या फेर्चात विचान्या मेहेरच्या हृदयाचे तुकडे उडत होते !

मेहेरजानला मधूनमधून एखादे वेळा जी तद्रा येई, तीत तिला नानातः हेर्ची भयंकर स्वप्ने पडत असत. त्यातही हे स्वप्न तिला वांवार पडत असे:-गंभीर घनप र्जना करीत चपल वेगाने धावत जाणारा दामोदर नद जिच्या पदप्रान्ताचे प्रेमाने सुंवन घेत वाहत आहे, त्या रम्य तटभूमीवर इंदपणे उभ्या राहिलेल्या त्या अबरा इतील शुभ्र वाड्याच्या एका अंघकराने भरून गेलेल्या खोलीत जणू काय, ती आपल्या गत प्रियपतीचे-शेरसाहेबाचे-चिंतन करीत एकटीच पडली आहे. दामोदर नदाच्या गंभीर आणि गहन अशा गर्भप्रातातून काळ्याकभिन्न अंघकाराचे

पुंजकच्या पुंजके निघून, विशाल व अतिशय विस्तारिण अशा आकृति धारण करून आरल्या दीपप्रकाशांत खोलीत जमाव करून-एजुटीने प्रवश करून सर्व खोली-भर पसरत आहेत ! जणू काय, आत्यंतिक प्रलयकालचे भयंकर आणि अतिशय काळे-कुट्ट असे खूब जाडाचे मध द्रुतगतीने भ्रमण करीत असता दमल्यामुळे अल्पका-ल्पपर्यंत विभ्राति घेऊन ताजेतवाने होण्या-करिता आपल्या महालाचा आश्रय घेत आहेत ! तो अंधकाराचा प्रचंड समुदाय आपल्या पलंगाच्या आसपास, दुधाप्रमाणे पाढ्या शुभ्र अशा मच्छादाणीवरून, लोड-गिर्द्यावरून, लाल रंगाच्या मलमालीच्या आवरणवस्त्रावरून, शरयेरील, खालील, चारही बाजूच्या अवकाशात महा-कालभुज-गाप्रमाणे मोठमोठ्याने भयप्रद फूत्कार टाकीत, एका प्रकारच्या अतिशय वेगाने चकूकडे उसळणाऱ्या विषारी वायूच्या तरंगासहवर्तमान सारखे भ्रमण करीत आहे, कधी मध्येच पिशाचाची अकाळविकाळ रूपे धारण करून एका पासाबरोबरच आपल्या पार चट्टामट्टा उडविण्याकरिता आपल्या अंगावर धावून येत आहे ! हे अत्यंत विलक्षण, हृदयाचा जेथल्या तेथेच कोंडमारा करून टाकणारे स्वप्न पडताच अभागिनी मेहेरउजिभाले भयाने धावरी हाई-मोठमोठ्याने तो ओरडू लागे ! क्षणार्धात तिच्या निद्रेचा भग होई. तिच्या अगातून घामाच्या घारा वाहू लागून अगावरील सर्वा वस्त्रे भिजून मोर्ली होत ! बराच वेळपर्यंत आपण स्वप्नात आहेत की जागृत आहोत हेही तिला कळत नसे. काही वेळ गेल्यावर आपण जाहील ते स्वप्न-सत्य नव्हे, अशी मेहेरची हळूहळू खात्री होई. नंतर ती पलंगावरून

ठडून महालच्या खिडकीशी येऊन बसे-
तो तेथे थोड्या वेळापूर्वी दृष्टीस पडलेल्या
देखाव्याच्या अगदी उलट देखावा मेहेरजा-
नच्या नजरेस पडत असे. यमुनेच्या कृष्ण जला-
वर पाठरा शुभ्र चंद्रप्रकाश आनंदाने विहार
करीत असलेला पाहून तिच्या मनाची काही
विलक्षण स्थिति होऊन जाई. महालापासून
काही अंतरावरून वसंतकालाच्या मृदु मद
वाहणाऱ्या वायूच्या झुळकेबरावर ऐकू येणारा
वेळूचा मंजुळ नाद ऐकून मेहेरजानला नुक
त्याच पडलेल्या भयंकर स्वप्नाचा व तिच्या
नेहमीच्या दाक्षिण चितेचा क्षणमात्र तरी विसर
पडे ! विभक्त चंद्रकिरणारोवर चहुंकडे
आपला करडा अंमळ गाजविणाऱ्या गंभीर
आणि विराट निस्तब्धतेचा प्रभाव तिच्या
व्यथित मनाला किती तरी शांति देत असे !
बादशाही अन्तःपुराच्या दुरदूरच्या महाळा
कडून अस्फुटपणाने ऐकू येणाऱ्या आभोद
प्रमोदाच्या लहरींचा मात्र मेहेरला एका प्र-
कारचा तिटकारा वाटत असे. परंतु तो असू
येने नव्हे हे आम्ही खात्रीपूर्वक सांगू
शकतो. अशा सुंदर व रम्य निस्तब्धतेचा
भग थोडा तरी व्हावयास त्या प्रमोदळहरी
कारण होत असल्यामुळे मेहेरसारख्या एकान्त-
प्रिय व निःसर्गप्रणयिनी रमणीला त्याचा
तिटकारा वाटावा हे साहजिक आहे. यमुनेच्या
निःसर्गमंजुळ कलसगीतापेक्षा तो कृत्रिम
कोलाहल तिळा प्रिय कसा वाटावा ?

मतियाच्या अतिशय आग्रहामुळे मेहेर-
उज्जिसा वर्षमानहून आग्याला आली,
त्यास एक वर्षाहूनही काही अधिक दिवस
झाले होते. या एका वर्षाच्या दीर्घावधीत,
ज्या दिल्लीपतीने मुहम्मद सेनापति व सैन्य
पाठवून मेहेरला आग्याच्या बादशाही
रंगमहालांत आणविले होते, त्याने-जहागीर

बादशाहाने-तिळा एकवाराह आपले दर्शन
दिले नाहा ! दर्शनाची गोष्ट तर दुरच
गहो, परंतु त्याने मेहेरचा नुसता एकवार
समाचार तरी ध्यावयाचा होता ! तिची
विचारपुस करून वरवरचा तरी आदर
त्याने दाखवावयाचा होता ! जहागीर बाद-
शाह्या या उपेक्षेमुळेच मेहेरच्या हृदयाला
अतिशय यातना होत असत.

मेहेरउज्जिसा रंगमहालात आल्यापासून
तेला थोडसा सरकारी तनखा मुरू झाला
होता. नाही असे नाही-परंतु तो अगदीच
अल्प होता, त्याने तिची उपजीविका
मोठ्या कष्टाने कशी तरी चालत असे.
मेहेर एकटी असती तरी तो तनखा तिळा
चागल्या रीतीने पुरला असता की नसता
याची शंकाच आहे. मग तिच्या तीन चार
दासी आणि ती स्वतः याचा निर्वाह त्या
बादशाही तनखावर कसा होणार ? मेहेर-
उज्जिसा या अपमानाने आणि उपेक्षेने
भातल्या आत करपून जात होती-परंतु
त्या अभिमानी बायकोन आपल्या दैन्या-
वेपर्या किंवा उपेक्षेसंबंधाने एक चकार
गन्दही कधी कोणापाशी काढला नाही !
ती मनात झणे की, “हृदय जळून, खाक
होऊन प्राणान्त झाला तरी पुरवळा, परंतु
आपल्या दोडाने आपल्या दैन्याचे प्रदर्शन
करणे नको.”

मेहेरने आपल्या दीन स्थितीची हकीकत
कोणापाशी सांगितली नाही हे खरे, परंतु
कितीही चोरून ठेवल्या तरी अशा गोष्टी का
कधी लपून राहातात ? या विलक्षण पक्ष्याना
पंख फुटून ते कधी तरी दूर जावयाचेच !
मेहेरजानची ही शोचनीय स्थिति हळूहळू
सर्वांना कळून चुकली. जिकडे तिकडे
सुष्ट व दुष्ट लोक असावयाचेच; त्याप्रमाणे

आड्याच्या बादशाही रंगमहालांतही होतेच. दुष्ट होते त्यांना मेहेरची स्थिति ऐकून समाधान झालें, सुष्ट होते त्यांना फार वाईट वाटले.

या सुष्ट मंडळीपैकी कोणी कोणी “खुद्द शाहानशाही भेट घेऊन एकवार आपली हकीकत त्याच्या कानावर घाला” असा मेहेरला उपदेश केला, परंतु मेहेर तर प्रत्यक्ष अभिमानाचा अवतार होती. तिला हा उपदेश रुचणार कसा? ती या मंडळीला तोडावर काही जबाब देत नसे, परंतु मनात ह्याने की, “या पोटासाठी अर्शनीच वृत्ति स्वीकारून, मी भिकारी होऊ? बादशाहापाशी मी उदरासाठी याचना करूं? त्यापेक्षा भुकेनें हाल हाल होऊन भेल्लें काय वाईट?”

शेवटी, मेहेरउज्जिष्ठाने मनातल्या मनात निश्चय केला की, आता पोटासाठी ह्याणून कोणाच्याही तोडाकडे पाहावयाचें नाहीं. कोणापाशीही तोड वेगळावयाचें नाहीं परमेश्वरानें कृपाळू होऊन आपणाला चांगले घटकष्टे दोन हात दिले आहेत कशिद्या आणि जडावाचें काम आपण शिकलें आहे, आपल्याच हातावर आता अवलंबून राहून आलेले दिवस कसे तरी कंठावयाचे! परंतु देवाला हार जावयाचे नाहीं! दिल्ल्या बादशाहाचा झुलक तनखा घेऊन दिवस घालविण्यापेक्षा स्वतःच्या निडळाच्या घामानें मिळविलेलें अन्न खाणें शतपटीनें सुखदायक होईल. स्वतःच्या श्रमाची कोरडी भाकरीही दुसऱ्यानें कृपाळू होऊन दिलेल्या पंचपक्वान्नाच्या सुमास भोजना पेक्षा शेकडोंपटीनें रुचकर लागेल. या निश्चयानें मेहेरच्या मनाला एक प्रकारचें विलक्षण बल आलें.

‘निश्चयाचें बळ-तुका ह्याने तेंच फळ’ या साधूक्तीची सार्थता मेहेरच्या ठिकाणीं लवकरच चांगली दिसून आली. निश्चय केल्यानंतर मेहेरनें तो ताबडतोब अमळांत आणला. कलाकुशल दासी व अन्य परिजन आपल्या पदरीं अधिक ठेवून तिने जडावाचें, कशिद्याचें व कलाकुसरीचें काम मोठ्या प्रमाणावर सुरू केलें. स्वतः मेहेर त्याच्याभोवबर दिवस-रात्र खपूं लागली. तिच्या देखरेखीखाली ही कलाकुसरीचीं कामे अत्यंत सुबक व नयनाकर्षक होऊं लागली. त्या रमणीच्या सुंदर करयुगुलाच्या चंपकतुल्य अंगुली चित्रविचित्र कौशल्याचीं उत्तमोत्तम कामे निर्माण करण्यांत सर्व काल निमग्न होऊन जात असे. मेहेर जीं कामे तयार करीत असे, तीं कामे घेऊन तिची एक दासी आड्याच्या बाजारांत जात असे व त्याची विक्री करून सर्व पैसे मेहेरजवळ देत असे. आपल्या विलक्षण कलाकुसरीचें काम मेहेरजाननें जेव्हा पहिल्यानेंच विकावयास पाठविलें, तेव्हा त्याची जी किंमत येईल अशी तिची अपेक्षा होती, त्याच्या शतपटीनें त्याला किंमत आली! दहा असरफीच्या ऐवजीं हजार असरफी किंमत देऊन तें काम कोणी आड्याच्या बाजारांत खरेदी केलें. आम्हा शहरांत कलाकौशल्याचें मर्म समजणारा, ललित शिल्पाच्या सौंदर्याचा उपभोग घेणारा हा उदार पुरुष आहे तरी कोण हें मेहेरला कळेलना! त्या उदार पुरुषाला मनात सहस्र धन्यवाद देऊन मेहेरनें त्या हजार असरफी आपल्या पटींत ठेवल्या व करुण भावानें परमेश्वराची करुणा भाकली. आपल्या एकनिष्ठ दासीचें वेतन तिनें ताबडतोब वाढ.

विलें व त्यांना चांगले पोषाक बक्षिस दिले.

तुमच्या दिवशी सकाळी तिने रंगमहालाच्या मीर मुनशीला बोलावणें पाठाविलें अन्नावधोतच मेहरच्या महालांत येऊन तो दाखल झाला.

त्याजकडे तीक्ष्ण दृष्टीने पहात मेहर क्षणाली “मुनशीवाह्य ! आजपसून माझा रसद तुझी बंद करा, तुमच्या भिक्षेच्या अन्नावर दिवस कठावयाची आता माझी इच्छा नाही !”

बिचारा मीर मुनशी आश्चर्याने थक् होऊन तेथून निघून गेला !

प्रकरण नववें.

महाराणी जोधबाई.

आश्याच्या रंगमहालातील आपल्या एकीकडच्या महालात मेहेरउन्निसा विमनस्कपण आपले नेहमीचें कलाकुसरीच काम करीत बसला होती. अदृष्टाच्या तडाक्याने झालेल्या आपल्या विलक्षण स्थित्यन्तराबद्दल सवयीमुळे ती आता फारशी चिंता करीत नसे. “राज मरे त्याला काण रडे ?” या क्षणीप्रमाणें मेहेर आपल्या दाखण चितेला हळूहळू विसरत चालली होती; परमेश्वराने तिला ज्या स्थितीत ठेविलें होतें, त्या स्थितीतच ती हळुहळू समाधान मानावयास आपल्या मनाला शिक्षण देत होती. मेहेरच्या प्रयत्नाला चांगलेंच यश चाललें होतें. प्रयत्नाने मनुष्याला काय साध्य होणार नाही ?

बादशाही अन्तर्भहालात वाटेल तिकडे जावयाला मेहेरला बिलकुल आडकाठी नव्हती. जहागीर बादशहाने मेहेरला एवढें

तरी स्वातंत्र्य ठेविलें हातें. परंतु या स्वातंत्र्यासबवीं मेहेर स्वतःच्या इच्छेनेच बंदिवान झाली होती ! बादशहाने मोठ्या क्रोने दिलेल्या या स्वातंत्र्याचा मेहेरने बहुतेक कधीही उपयोग केला नाही. होता हाईल तो ती आपल्या महालाच्या दरवाजाच्या बाहेर कधीही पाऊल घालत नसे. कारण, अंतर्भहालात इतर बेगमाचें व मेहरचें सख्य जमावयाला त्याऱ्यात काहीं ‘समानशील्य’सून फारसे नव्हते ! खरें झटलें तर बहुतेक प्रत्येक बाबतीत बादशाही बेगमा मेहरच्या अगदी उलट होत्या. कोणत्याही गोष्टीत मेहरशी त्याचे साम्य नव्हतेंच, असें झटलें असता फारशी अतिशयोक्ति होणार नाही. अर्थात्, अशी वस्तुस्थिति असता, मेहेर इतर बेगमाकडे जाते कशाला आण त्या तरी मेहेरकडे येतात कशाला ? बादशाही रंगमहालातील बहुतेक बेगमा मेहरचा मनापासून द्वेषच करीत शल्या ! ती रंगमहालात आल्यामुळें त्याचें महत्त्व कमा झाले होतें. तिच्या अप्राप्त सौंदर्यापुढे त्या सर्वजणी अगदी फक्या पडून गेल्या होत्या. इराणची नूतन पियारी बेगम हिच्याच वर्गात त्या सर्वांची गणना होण्यासारखी होती. पियारी विशेष मत्सरी व फार धाडशी असल्यामुळें तिने आपल्या द्वेषाला प्रत्यक्ष कृतीनें रूप दिलें हातें व इतर बेगमा तितक्या धाडशी नसल्यामुळें त्या मेहेरवर नुसत्या बोटे मोडून स्वस्थ राहिल्या होत्या, इतकेंच काय तें पियारीत व इतर बेगमात अंतर ! बादशहाच्या जनानखान्यातील दोधीजणी देबरमणी मात्र मेहेरकडे स्नेहपूर्ण दृष्टीने पाहणाऱ्या होत्या. एकजण, त्या पुण्यश्लोक महानुभाव अकबरशहाची गर्भधारिणी,

महापुण्यवती, वृद्ध, पक्षकेश—वीरपत्नी—
वीरमाता हमीदाबानू बेगमसाहेब व दुसरी,
जोधपुरची राजकुमारी—जहांगिराची पट्टराणी
जोधबाई ! हमीदाबानू बेगमसाहेब या वेळीं
कडक उन्हाळ्याचा फार त्रास होत अस-
ल्यामुळे पंजाबातील एका हवाशीर डोंगराळ
प्रदेशात हवा पाळटण्यासाठी निघून गेली
होती. इल्ली आश्याच्या त्या त्रिशाल बाद-
शाही रंगमहालात मेहेरउन्निसाची केवळ
एकच हितचिंतक मैत्रीण (अथवा दुसरे
काही नाव द्या) होती—आणि ती महाराणी
जोधबाई ही होय. परंतु राणी जोधबाईही
आज आज कित्येक दिवस झाले, मेहेरच्या
महालांत आली नव्हती. आपल्या एकच
हितचिंतक मैत्रीणीचे बरेच दिवसांत दर्शन
न झाल्यामुळे मेहेरजानला अगदी काळजी
लागून राहिली होती. परमेश्वराच्या कृपेने
या राक्षसपुरीत आपणाला जोधबाई ही
देवरमणी मैत्रीण मिळाली होती, ती
ही दैवदुर्विलासाने आपणास अंतरली
की काय या विचाराने तिच्या हृद-
याचा अगदी थरकाप उडत असे. महा-
राणीचा आपल्या हातून न कळत एखादा
अपराध घडला आहे की काय, नर्म-
परिहासांत आपणाकडून तिचा अपमान
झाला असेल की काय, आपण कधी
लहान तोंडी मोठा घास घेऊन जोधबाईला
कधी दुखाविले तर नसेल, इत्यादि शंका-
कुशुंकांनी आज कित्येक दिवस मेहेरच्या
मनाला भंडावून सोडले होते.

या वेळीं महालाच्या एका उघड्या
खिडकीजवळ बसून जोधबाईविषयीच्याच
विचारात मेहेर अगदी निमग्न होऊन गेली
होती. तिचे सारे लक्ष या प्रसंगी महा-
राणीच्या चिंतनांत गडून गेले होते, मेहे-

रच्या सर्व दावी या वेळीं जाहार करा-
व्यास गेल्या असल्यामुळे महालात मेहेर
शिवाय कोणीही नव्हत. एकान्त मिळाला
की मनुष्याच्या विचाराला नुसता पुर-
येत असतो ! एकात्मचा भंग करावया न
कोणी तरी जवळ असले ह्याजे मनुष्याने
मन तेवढे विचारात भडकत नाही. या
नियमाला अनुसरूनच या वेळीं मेहेरचे
मन विचारांत फार बहकून गेले होते. महा-
राणी जोधबाई, सगळी हमीदाबानू बेगम-
साहेब, व प्रिय राणी मतिया यांचीच
मेहेरला आज विशेष आठवण होत होती.
मध्यान्हकाल झाला होता. सूर्याच्या तापाचा
प्राणिमात्राला फार त्रास होत होता.
त्वचेतील छिद्ररूपी असंख्य नेत्रांनी प्राणी
धर्माश्रुबिंदु दाखीत होते. परंतु मेहेरचे
या त्रासाकडे मुळी लक्षादी नव्हते असे
हाटचे असता चलेल. तिच्या विशाल ललाट
प्रदेशावर मौक्तिकाप्रमाणे शोभणारे असंख्य
धर्माश्रुबिंदु चमकत होते. परंतु ते पुसून
काढण्याचेही तिला फारसे मान नव्हत.
धर्माश्रुबिंदूचा प्रचंड जमाव होऊन ते खाली
ठिपकू लागले ह्याजे मात्र मेहेर एखादे
वेळीं ते पुसून काढी ! ती खिडकीजवळ
एकटीच बसून, आपले सुंदर मस्तक अव-
नत करून हातांनी एक कौशल्याचे काम
करण्यात गडून गेली होती. तिची दृष्टि
हातातील कामाकडे अगदी खिळून राहिली
होती व हात ते काम करण्यात सारखी
धावपळ करीत होते. मधून एकदा सुद्धा
मेहेर वर मान करीत नव्हती, इतके तिचे
ढोळे त्या कामाकडे लागून राहिले होते.
परंतु मन मात्र मतिया व जोधबाई यांच्या-
कडेच बांध घेत होते.

मेहेर आपल्या विचारात व हातांतील सुंदर शिल्पकामांत अगदी गडून गेली आहे, इतक्यांत तिच्या महालाच्या बाजूचे दार हळूच उघडले व दारावरचा पडदा बाजूला सरून कोणी तरी बिलकुल आवाज न करतां हळूच आंत आले. त्या 'कोणी तरी' चे अळत्याच्या रंगाने लाल झालेले चरण इतके कोमल हेत, की, त्याचा कठीण जमिनीवरही शब्द होणे फारसे संभवनीय नव्हते ! त्यातूनही त्या 'कोणी तरी'ने मुद्दाम शब्द न होण्याची काळजी घेऊनच मेहेरच्या महालात प्रवेश केला होता. ते 'कोणी तरी' श्वनि न होण्या विषयी फार काळजी घेऊन एकेक पाऊल फार जपून टाकीत होते. त्याची गति इतकी संथ व चंचलताहीन होती की, तिच्याकडे कोणाचेही लक्ष जाणे फारसे संभवनीय नव्हते. त्यातून 'कोणी तरी' आल्याचे मेहेरच्या लक्षात आले असते, परंतु तिचे लक्ष या वेळी ठिकाणावर नसून विचाराकाशात भ्रमण करण्यात गुंग होऊन गेले असल्यामुळे तिच्या तें बिलकुल लक्षात आले नाही, यात नवल तें काय ?

ती हळूच पाय न वाजविता आत प्रवेश करणारी, हंसगतीने चालणारी व्यक्ति एकेक पाऊल जपून टाकीत टाकीत हळू हळू मेहेरच्या मार्गे जाऊन उभी राहिली. मेहेरच्या हे ध्यानांतही आले नाही. स्निग्ध दृष्टीने एकवार मेहेरच्या मुखाकडे पाहून त्या व्यक्तीने आपल्या कमलतुल्य हातां तिचे डोळे मागून हळूच झाकले. अगदी ध्यानीमनी नसतां आपल्या महालात कोणी शिरून सहसा त्याने डोळे झाकलेले पाहून मेहेर एकदम चपापली ! परंतु ती अत्यंत प्रसंगावधानी असल्यामुळे भिऊन

ओरडली नाही ! महालात आपल्या नकळत हळूच प्रवेश करून आपले डोळे झांकण्याइतकी सलगी दाखविणारी व्यक्ति कोणी तरी आपल्या मित्रवर्गीपैकीच असली पाहजे, हे मेहेरजानच्या ध्यानांत यावयाला बिलकुल वेळ लागला नाही ! त्या व्यक्तीने डोळे झांकण्याच्या वेळी मेहेर आपल्या प्रिय सखी मतियाबद्दल विचार करीत होती. मतियाची बरेच दिवसांत भेट झाली नाही, इतकेंच नव्हे तर तिच्याकडून कुशल वर्तमानही कळले नाही, याबद्दल मेहेरला फार आश्चर्य वाटत होते. तीच तर यावेळी आपणाला भेटावयाला आली नसेल ना ? असा विचार मेहेरच्या मनात एकाएकी आला. डोळे झांकणाऱ्या व्यक्तीचे हात तिने चाचपून पाहिले, तो ते मतियाच्या हाताप्रमाणेच मेहेरला कोमल भासले, तेव्हा तर ती व्यक्ति मतियाच आहे अशी तची खात्री झाली.

मेहेर हर्षभराने एकदम उद्गारलीः—
“कशाळा आता उगीच डोळे घरतेस ? मी तुला केव्हांच ओळखलं !”

हे ऐकून ती व्यक्ति किंचित हंसली मात्र ! परंतु तिने मेहेरचे डोळे सोडले नाहीत किंवा ती एक शब्दही बोलली नाही !

मेहेर पुनः क्षणाली, :- “मी तुला ओळखलं ! सोड माझे डोळे ! तूं मतिया—मतिया ! प्रिय सखी ! शेवटी तुला इतक्या दिवसांनी माझी आठवण झाली म्हणावयाची !”

ती डोळे झांकणारी व्यक्ति जर मुळी मतिया नव्हेतीच, तर ती उत्तर कां म्हणून देईल ? सर्व महालाळा प्रकाशित करणारे मृदु हास्य तिच्या मुखकमळावर विराजमान

झालें. तिने मेहेरचे डोळे अजूनही सोडले नाहीत !

मेहेर हंसत झणाली:—“ मतिया ! गडे ! माझ्या डोळ्यांना कळा लागल्या हो ! आता ओळखल्यावर माझे डोळे तूं का झगून घरतेस बाई ?”

ती व्याक्ति आपला स्वर बदलून हंसत झणाली:—“ हो का ? तूं मला चांगळंच ओळखलेस झणायाचं ! मी काहीं तुझी मतिया नव्हे हो ! मी कोण तें सांग पाहू ! मी कोण तें सांगितल्याशिवाय मात्र तुझ डोळे काहीं सुटावयाचे नाहीत. मग त्यांना किती कळा लागावयाच्या असतील त्या लागोत !”

त्या व्यक्तीने आपला स्वर बदलण्यांत जरी बरेंच कौशल्य दाखविलें होतें, तरी तिचा तो प्रयत्न सफल झाला नाहीं ! तिचा तो कृत्रिम स्वर मुळीं देखील लपला नाहीं ! मेहेरने तत्क्षणीं तो ओळखून काढला !

त्या व्यक्तीची ओळख पटतांच मेहेरच्या अंगावर हर्षाचे रोमाच उभे राहिले. तिच्या हाताची तिला न कळतच एकदम अंजळी रचली गेली. सद्गादत कंठाने मेहेर एकदम झणाली:—“ अगबाई ! आपण का आला आहां ? माझ्या मघांच्या शब्दा बहूल मी आपणांजवळ क्षमा मागतें. मतिया समजून मी ते बोललें होतें. शेवटीं आज आपण आलात ! फार उत्तम झालें. आपल्या आजच्या भेटीनं मला किती आनंद झाला आहे, तें आपणाला काय सांगूं ? इतक्या दिवस आपल मला कां बरं दर्शन झालें नाहीं ? माझ्या न कळत माझ्या हातून आपला काहीं अपराध किंवा अपमान तर नसेलना

झाला ? या आशंकेने माझ्या मनाला इतके दिवस कशी सारखी हुलहुल लागून राहिली होती ! आपली भेट घेऊन आपल्याला याविषयीं विचारून आपली क्षमा मागावी असा विचार केला, परंतु आपल्या महाकांत जाऊन आपली भेट घ्यायचा मला धीर होइना ! आपणाला काय सांगूं ! या विचारांनीं माझ्या हृदयांत आज अगदीं काहूर करून सोडलें होतें. आज कसही करून मी आपली भेट घेण्याचा विचार केला होता !—आज या महाकांत मला एकट्यानं रहायचा अगदीं कंटाळाच आला होता. ”

उभयतामधील विनोदरस्य संपलें ! मेहेर बोलत असता त्या सुंदरीने तिच्या डोळ्यावरील आपले हात काढून घेतले व प्रसन्न मुद्रेनें हंसत हंसत ती मेहेरसमोर येऊन उभी राहिली. त्या सुंदरीच्या उसळणाऱ्या सौंदर्याचे तरंग, मोकळा सुटल्यामुळें तो पाठीवर स्वच्छंदानें रुळणारा घनकृष्ण केशकलाप, तें मदिरेप्रमाणें चमकणारें सुंदर विशाल नयनयुगुल, ती सदा-सर्वदा प्रफुल्ल असणारी नलिनीप्रमाणें शोभणारी सरस मुखकान्ति, तो बिंबाप्रमाणें आरक्त दिसणारा चिक्कण अवर हों सर्व मूढच्या शतपटीनें मधुरता घारण करून मेहेरजानच्या समोर प्रकट झालीं !

मेहेरच्या निष्प्रतिभ मुखमंडलावर क्षीण हास्याची रेखा विराजमान झाली. त्या सुरसुंदरीकडे भक्तिपूर्ण दृष्टीनें पहात, हात जोडून मेहेर तिला झणाली:—“ बंदगी—बंदगी, बादशाहा—बेगम ! आपल्या चरणकमलांच्या मृदु रेणूंनीं माझा हा क्षुद्र महाक खरोखरच आज परमपवित्र झाला आहे. आपल्या देवतातुल्य दर्शनलाभानें आज मी घन्य झालें आहे ! खरोखरच आज माझें मह-

द्वाय्य उदयाला आलं आहे ! आज सकाळीं उ३ याबरोबर मी कुणाच मुल पाहिलं होत, कोण जाणे ! जोधपूरच्या पवित्र रजपूतकुलांत, पवित्र मातापितराच्या पोटी आपण जन्म धारण केला, अन् सर्व भरतखडाचे शहान-शहा दिल्लीश्वर याच्या आपण अर्धांगी ! या दोन दासीवर खराखरव आपली मेहेरवानोच्या नजर आहे क्षणायची ! या दोन दासीला आपणाशिवाय या साऱ्या जगात कोण आहे वर ! आईबापांनीं टाकली, असंष्टानीं दूर केली, पतींनीं त्याग केला—शेवटीं जीवाची मैत्रिण मतिथा दे व्हील मला विस्मृति पडली नाही. तो दया-मय आपणाला सदासर्वदा पूर्ण सुखात ठेवो, एवढाच आशीर्वाद मी आपणाला देते. याहून पुन्हा मजपाशीं आपणाला टाक्या काय आहे ? ” गोलता बोलता मेहेरचे डोळे अर्धीं भरून आले !

मेहेरच्या या उदारांनीं जोधबाईंचे अंतःकरण भरून त्या आपल्या महामूल्य वस्त्राच्या पदंगान तिन रेंवे डोळे पुसले. मेहेरचे डोळे पुसता पुसता तिला एक दोस्ता स्वरुनेही डोळे पुसल्यावाचून राहिलेना !

मेहरन केले ना तिच्या या प्रशस्तेने महाराणा जोधबाई अगदीं अन्तःकरणापासून लजित झालून गेले. ती जात्याच फर सद्गुणशातिनी असल्यामुळे कोणीही तिची स्तुति केली तर ती तिला पसत पडत नसे. राजा जोधबाई हे नाट्याचा ठाकूर गजपति सिंह, याची पत्नी—मोतिराणी, हिची अगदीं नाटपणापासून जीवाची मैत्रिण होती. दिल्लीच्या महाराणीपदावर आरुढ झाल्यावरही त्या दोघाचा स्नेह पूर्वीप्रमाणेच

निष्कण्टक रीतीने अव्याहत सुरूच होता. मेहेरउज्जिसावर जोधबाईंचा एवढा लोभ जडावयाला, ती मतिराणीची प्रिय सखी हंही एक कारण होतं. मेहेरजान एक वर्षापूर्वी जेव्हा आश्याच्या रंगमहालात आली, त्यानंतर काही दिवसांनीं मोतिराणी आश्याला येऊन जोधबाईला भेटली व या भेटांतच तिने मेहेरजानवर मेहरनजर ठेवण्याविषयी तिला विनंति केली होती. मोतिराणी व जोधबाई यामध्ये नेहमी जो पत्रव्यवहार होत असे, त्यामध्ये मेहेरबद्दलच विशेष हकीकत लिहिलेली असे. मोतिराणीकडून महाराणीला नुकतेच पत्र आलं हेत, त्यात मोतिराणीने जोधबाईला पुढील आशयाचा मजकूर लिहिला होताः—“ राणी-साहेब ! मेहेरजान ही माझा ‘ जान ’ आहे असे समजा. मजवर जसें आपलें प्रेम आहे, तसें—किंबहुना त्याहीपेक्षा जास्त मेहेर-उज्जिसावर आपलें प्रेम असूं द्या. कारण ती आश्याच्या रंगमहालात निःसहाय आहे, जिवाच्या दोन गोष्टी सांगेल अशी तिची तेथें एकही मैत्रिण नाही—क्षणूनच विशेषतः आपणाला ही विनंति करावयाची आहे. मेहेरला तेथें काहीं कमी पडेल असे करू नका. ” जोधबाई ही आधीच उदर हृदय होती. त्यांतून मतिथाचा असा आग्रह, या कारणाने मेहेरबद्दल तिला अतिशयच प्रेम वाढूं लागलें. मेहेरउज्जिसाचे स्वरुचे सद्गुणच असे हेत, कीं, कोणत्याही सहृदय मनुष्याचें तिजवर तत्काळ प्रेम बसावे. सरल व सदय हृदयाची जोधबाई मेहेरवर अतिशय प्रेम करूं लागली. मेहेर तिच्या महालांत जात नसल्यामुळे तीच मेहेरच्या महालात वारंवार येऊं—जाऊं लागली. रंगमहालातील इतर

बेगमांच्या ठिकाणीं असणाऱ्या जालींम मत्सराचा अंश देखील जोधबाईच्या हृदयात वास करीत नव्हता ! रजपूतकन्या प्रायः कधीही नीच होऊं शकत नाहीत.

काहीं वेळ स्तब्ध राहून राजराजेश्वरी जोधबाई मेहेरला उद्देशून झणालीः—“कसं काय चाललं आहे मेहेरजान ! अजून काहीं तुझ्या डोळ्यातलीं टिपं थावलीं नाहीत, हे आजही माझ्या अनुभवास आलं. बर, राहु दे ती नेहमींची कर्मकटकट ! त्या दिवशीं रात्रीं रंगमहालात मला शोधण्यासाठीं तूं गेली होतीस झणे ! मला ही बातमी नुकतीच लागली. मी स्वतःच्या निराळ्या महालात असतं हें तुला माहीत नाही का अजून ? रंगमहाल हा इतर सटरकटर बेगमाकरिता—बादशहाच्या पट्टराणीकरिता नव्हे काही ! ” असें झणून जोधबाई खदखदा हसूं लागली.

महाराणीच्या या शब्दांनीं मेहेरजान किंचित् गोंधळून गेली. जोधबाई हाच नेमका प्रश्न विचारील असे तिला वाटलें नव्हतें. ती अस्फुट वाणीनें झणालीः—“ती माझी चुकीच झाली बेगमसाहेब ! आपला महाल स्वतंत्रच असतो, हें मला अजूनही कळूं नये झणजे मी अगदींच वेडी झगा यची ! मला आपल्या महालात जायला धीर होईना. झणून रंगमहालातच मी वेडी आपणाला शोधायला गेलें होतं. मला आपलं वाटलं होतं कीं, आपली भेट कदाचित् तिथ होईल झणून ! मला कीं नाही, अलीकडे अगदीं विलकुल चैन नाहीसं झालं होतं. मतिघाही बरेच दिवसात इकडे आली नाही. इतकंच नव्हे, तर तिच्याकडून बरेच दिवसात पत्रसुद्धां नाहीं. अन् सात—आठ दिवसात आपली स्वारीही कुठं इकडे फिरकली नाही. झणून मी आपल्या भेटीसाठीं फारच अधीर

होऊन गेलें होतें. आपली स्वारी इतक्या दिवसात इकडे कां बरं आली नाही ? ”

“काहीं विशेष कारण होतं असे नाही. शाहानशाची तब्येत अलीकडे किंचित् नादुरुस्त होती. तिकडच्याच शुश्रूषेत सारा वेळ जात असे अन् थोडीशी माझीही पण प्रकृति ठाक नव्हती. झणून नाही झालं येणं इतक्या दिवसात. मनुष्याचे दिवस नेहमीं सारखे का जात असतात ? कधीं कधीं अशा अबचणी या यायच्याच ! मी चार—सहा दिवसात भेटले नाही झणून तूं अशा काळजीत का रहावं वेडे ? ”

जोधबाईचें हें आपणांवरील निःसीम प्रेम पाहून मेहेरच्या मनात तिच्यावद्दल वसत असलेली पूज्यबद्धि शतपट वाढली. ती कृतज्ञताप्रदर्शक स्वरांनें झणालीः—“बेगमसाहेब ! जन्मोजन्मी आपली सेवा केली तरी देखील आपले हे उपकार कधींही माझ्या हातून फिटायचे नाहीत—”

“हां खबरदार मेहेर ! असले शब्द तोडावाटे कधींही काढूं नको झणून मीं तुला किती वेळ बरं बजावलं आहे ? असंच जर तुला माझ्याशीं नेहमीं बोलायचं असेल तर ही मी निघून जातं पहा. फिरून मी तुझ्या महालात कधीं पाऊलही टाकणार नाही बघ—”

जोधबाईला तिची स्तुति केलेली आवडत नाही, ही गोष्ट मेहेरला चांगली ठाऊक होती. यापूर्वीं असेच एक—दोन प्रसंग येऊन आपली स्तुति केल्यावद्दल जोधबाई मेहेरला रागें भरली होती, परंतु या प्रसंगां कृतज्ञताप्रदर्शनाच्या भरात ही गोष्ट तिच्या मुळींच लक्षांत राहिली नाही.

महाराणी रागावलेली पाहून मेहेरजान किंचित् बरमली व हात जोडून बलेंच कृत्रिम हास्य करून ती जोधबाईला ह्मणाली:—
“ क्षमा करा, राणीसोदब ! ही गोष्ट माझ्या हातून केवळ चुकून झाली—माझ्या हे लक्ष्यात राहिले नव्हतं—”

“ पुरे पुरे, इतकं काहीं नको अगदीं गयावया करायला ! ”

असें हंसत हंसत झणून जोधबाई पुनः मेहेरजवळ बसली. महाराणीची तब्वेत पुनः पहिल्याप्रमाणें सुप्रसन्न झालेली पाहून मेहेरच्या जीवात जीव आला.

मेहेरजाननें नुकतेंच एक अत्यंत सुंदर व कुशलतेचें शिल्पकाम तयार केलें होतें. महामृत्य मलमालीवर हिऱ्याचें व मोत्याचें काम त्यात फारच कुशलतेनें गुंफलेलें होतें. जवळच्या पेटांतून तें शिल्पकाम बाहेर काढून मेहेरउजिषानें ते जोधबाईच्या हातीं दिलें व ती हात जोडून नम्रतेनें तिला ह्मणाली:—“ या दीन दासीचा हा दीन दीन सामान्य उपहार आपणासारख्या भारतेश्वरीच्या योग्यतेला बिलकुळ साजेसा नाहीं, हे मला ठाऊक आहे. परंतु माझे—मतियाच्या प्रिय सखीचें—स्मृतिचिन्ह झणून आपण हें नाहीं का ग्रहण करणार ? प्रेमाळा मोल नाही ह्मणतात, हें मी आपणांला सुचवावं असें नाहीं. ”

मेहेरजानचें ते अप्रतिम, रम्य शिल्पकाम पाहून जोधबाई अगदींच मोहित होऊन गेली. मेहेरच्या अंगी इतकें विलक्षण शिल्पनैपुण्य असेल अशी तिची कल्पनाही नव्हती. मलमालीवरच्या त्या चित्राकडे जोधबाई नुसती पाहातच राहिली. मेहेरजान स्वतः अतिशय सुंदरी, तसेंच

तिचें शिल्पही अतिशय सुंदर होतें ! आणि सर्वोपेक्षा तिचा अभिमान तर फारच सुंदर असून तिच्या सौंदर्याची माधुरी अधिकच खुलवीत होता !

मेहेरजानच्या ह्या शिल्प-चित्राची कल्पनाच अगोदर फार हृदयंगम होती. त्या चित्रपटात एक लहानसें सुंदर सरोवर दाखविलें असून, एक हंस त्यातील एक सुकुमार मृणालिनी उपटून दूर फेंकून देत आहे असें चित्र रेखलें होतें. सुचतुर जोधबाईला मेहेरच्या त्या काव्यमय शिल्पकामाच्या कल्पनेचें रहस्य तेव्हांच कळून आलें ! मेहेरच्या कल्पनेची व चतुराईची तिला फार घन्य वाटली व असल्या सुरम्य मृणालिनीचें कौतुक करावयाचें सोडून अरक्षिकपणानें तिला दूर फेंकून देणाऱ्या अरक्षिक अपंडित हंसाचा तिळा फार रागही आला. तिच्या हृदयांत करुणा, तिरस्कार इत्यादि विकारांच्या लहरी उचंबळूं लागल्या. मेहेरसारख्या रमणीचें कष्ट व दुःखें तिच्या ‘समानशीलव्यसन’ अशा जोधबाईंसारख्या उदात्तहृदय रमणीलाच कळून यावयाचीं व त्यातील मर्म तिळाच समजावयाचें ! अशा सुरुषसद्रूपशाली रमणीरत्नाला उकिरड्यावर फेंकून देणाऱ्या जहागीर बादशहाला काय क्षणावें हें तिळा कळेना. जोधबाईच्या हृदयांत खळबळ उडविणारे करुणादि मनोविकार तिच्या नेत्रांच्या वाटेनें अश्रूंच्या रूपानें वाहूं लागले. ते मेहेरच्या लक्ष्यात आल्यावाचून राहिले नाहींत.

जोधबाईची अश्रुसिक्त मुखकमलाकडे नजर लावून विनम्रभावानें मेहेरनें तिळा विचारिलें:—“मतियाकडून आपणांला कांहीं

वर्तमान कळलं आहे कां ? तिच्याकडून पत्र आलं होतं अलीकडे?"

"होय, आलं होतं."

"आध्याकडे यायचं आहे का तिच्या मनात ?"

"होय—ती इकडे येणार आहे."

"कधी बरं ?"

"बहुधा ती इतक्यांच—चार—आठ दिवसांत—इकडे येणार आहे थोड्याच दिवसांनी शहानशहाच्या जन्मोत्सवाला आरंभ होणार आहे. हल्ली राजा गजपतिसिंह बंगाल्यात पठाणांचा बंदोबस्त करायला जहापनाहाच्या हुकुमाने गेले आहेत खरे, परंतु जन्मोत्सवाचे प्रसंगी त्यांना आध्याला यायलाच पाहिजे. खाविदाचा तसा राजेसाहेबाना हुकुमच गेला आहे. जन्मोत्सवाला राजेसाहेबाबरोबरच राणीसाहेबही आध्याला यायच्या आहेत, असं त्याच्या पत्रावरून दिसतं खरं."

जोधवाईने सांगितलेल्या या बातनेने मेहेरच्या खिन मलिन मुखावर आनंदाची व हास्याची किंचित् छटा दिसू लागली. ती राणीला झणाली:—"आपण सांगितलेल्या या वृत्तान्ताने मला फार समाधान वाटू लागलं आहे. आपण कृपा करून या दीन दाधीला मधूनमधून असेच दर्शन देत असवंच, अशी आपणाला विनंति आहे. या अवाढव्य बादशाही रंगमहालाच्या एका एकीकडच्या कोपऱ्यात बंदिनीप्रमाणे एक-टंच कोंडलेलं रहाण आतां मला सहन होईनाचं झालं आहे. माझे आता काही इथं काम नाहीच—तर मग मला आता इथं उगीच कसाला ठेवली आहे ? मला सोडून घा—तो दीनदयाधन प्रभु जिकडे मला घाट दाखवील तिकडे मी जाईन !"

बादशाहा—बेगम जोधवाई प्रेमभराने मेहेरजानची हनुवटी घरून ईसत ईसत झणाली:—"या वेळी तुझ्या तोंडीं असे हे निराशेचे उद्गार का झणून वेडे ? त्या दयाधन ईश्वरावरच तुझा दृढ विश्वास असू दे—मी तर मधूनमधून तुला भेटायला नेहमीप्रमाणं येईनच—परंतु भतिया आली तर पुढील खेपेला आझी दोघां तुला भेटायला येऊ बरं ! आज तर मग मी तुझा निरोप घेतं."

असें झणून प्रेमाने मेहेरला दहालिंगन देऊन जोधवाई ललित ईसगतीनें हळूहळू तेंथून निघून गेली. ती गेल्यावर त्या बाजूकडे एक दीर्घ निःश्वास टाकून मेहेरजान झणाली:—"रजपूतकुललक्ष्मी ! तुझी ही दया मेहेर कधीही विसरणार नाही. तुझ्या या अमृत स्तवणाच्या गोष्टींचं मला कधीही विस्मरण पडणार नाही—मी जिवंत असतां तर नाहीच नाही !—परंतु मेल्यावरही तुझी मला विस्मृति होणार नाही ! माझे तर सर्व काही नाहीसं झालं आहे. एक तूंच काय ती हितचिंतक मैत्रिण शिक्षक आहेत ! भारतेश्वरी हाण्याला तूंच योग्य आहेस ! ईश्वर तुझं सदैव कल्याण करो !"

प्रकरण दहावें.

मात्रा लागू पडली !

आध्याच्या झनानखान्यांतील खुद्द पट्टराणीचा—बादशाहा बेगमेचा—महाल तो ! तेव्हा त्याचें अधिक वर्णन काय करावयाचें आहे ? रत्नमुक्ता वगैरे जवाहिरात, निरनिराळ्या जातीचे अंगमरवरी दगड, वगैरे सामान, यांत सर्वश्रेष्ठ प्रतीचे किंवा अतिशय मूल्याचे झणून जे काही होतं, ते ते

महाराणीचा हा महाल बनविण्यांत उप-
योगात आले होते, एवढेच येथे सांगितले
हणजे पुरे आहे. मोगल पादशाहीतील जे
सर्वांत उच्च प्रतीचे शिल्प हणून नांवाजलेले
होते, ते जोधवाईच्या या महालांत दृग्गो-
चर होत होते.

अशा त्या अवर्णनीय महालांतील आ-
पल्या शायनगृहात एका रत्नजडित सुकोमल
सुखशय्येवर आडवे अंग टाकून जोधवाई
विश्रांति घेत बसली होती. समोरच्या
उघळ्या खिडकीतून दिसणारी साध्य गग-
नाची शोभा पाहण्यासाठी ती मधूनमधून
दृष्टिनिक्षेप करीत होती. परंतु त्या शोभे-
कडे तिचे लक्ष्य वेधून जात नव्हते असे
उघड दिसत होते. तिचे लक्ष्य समोरच्या
भित्तीवरील एका मोठ्या तसबिरीकडेच
विशेष वेधलेले दिसत होते. एका मोगल
बादशाहाच्या पट्टराणीचा तो महाल खरा,
परंतु तेथे लाविलेल्या तसबिरीपैकी पुष्कळ
तसबिरी हिंदु-पुराणे व काव्ये यांतील
प्रसंगानाच अनुलक्षून काढलेल्या होत्या.
कोठे श्रीगणेशाच्या शुद्धादडविराजित मंगल
मूर्तीचे सुंदर चित्र काढले होते, तर काठे
दैत्यसंहारात निमग्न झालेल्या कालिका-
देवीची भैरवी मूर्ति चितारली होती.
एके ठिकाणी हिमालयावर श्रीशंकरांनी
केलेल्या मदनदहनाचे चित्र काढण्यात
आले होते, तर दुसऱ्या ठिकाणी रति-
विलापाच्या प्रसंगाची करुणाजनक तसबीर
दिसत होती. कोठे आश्रमातील हरिण ना
गोंजारणाऱ्या वल्कलधारी शकुन्तलेचे चित्र
काढले होते, तर कोठे गंभीर अरण्यात
विमल चंद्रप्रकाशात वीणा घेऊन भगवान्
शंकराला आपल्या विषादपूर्ण निशाकालीन
संगीताने आळविणाऱ्या महाश्वेतेचे चित्र

दिसत होतें. एके ठिकाणी अघोरघंट व
कपालकुंडला या नरराक्षसाच्या हातून
मालतीला सोडविणाऱ्या प्रणयी माधवाचे
चित्र काढले होते. हीं सर्व चित्रे जहागीर
बादशाहाने आपल्या प्रिय रजपूत पट्टराणीची
हौस पुरविण्यासाठी एका विख्यात हिंदु
चित्रकाराकडून अतिशय पैसा खर्च करून
काढविली होती. त्याच्या चौकटी सुवर्णाच्या
असून त्यात मधूनमधून महामुल्य रत्ने
जडविली होती. सारांश, सुंदर जोधवाईच्या
सुंदर महालाला सर्वथैव शोभणारी अशीच
तीं सर्व चित्रे सुंदर होती !

महाराणी समोरच्या भित्तीवरील ज्या एका
चित्राकडे या वेळी मधूनमधून लक्ष्यपूर्वक
पाहता होती, ते श्रीरामाच्या आज्ञेने लक्ष्म
णाने गर्भवती सीतादेवीला घोर अरण्यात
सोडून दिले, या प्रसंगाला अनुलक्षून
काढलेले होते. काय असेल ते असो, याच
चित्राकडे जोधवाईचे सारे लक्ष्य आज लागून
राहिले होते. मधूनमधून ती या चित्राकडे
लक्ष्यपूर्वक पाही व एक दीर्घ सुस्कारा टाकी.
मधूनमधून तोंडाने ती एका करुण गीताचे
कडवे मृदु आवाजाने व अस्पष्टपणे
घोळून घोळून हणत होती.
तिच्या हृदयात आज एक गुप्त, मृदु व
करुण संगीतोच्छ्वास वाहू लागला होता !
त्या ओघातच तिच्या कंठातून ते करुण
संगीत आज बाहेर पडत होते. मधूनमधून
जवळच्या खिडकीतून जोधवाई सायंकाळ-
च्या गगनाची शोभा विमनस्कपणे पहात
होती. सूर्यनारायण अस्ताला जाऊन अंध-
कार आपल्या सहचरी निशादेवीला घेऊन
वेगाने सरसावू लागला होता. दूरच्या
अंबरप्रदेशात चमचमणाऱ्या दोन-चार तार-
कांकडेही जोधवाई मधूनमधून सतृण नजरेने

पाहात होती. परंतु तिच्या मनांत विचारांचे तरंग जोराने उसळत असल्यामुळे एकेच ठिकाणी तिचे मन रममाण होत नव्हते. तसमिरीकडे पाहण्याचा कंटाळा आला, की, बाहेर आकाशाची शोभा पहा, पुनः काही तरी तोंडाने गुणगुण कर, पुनः तसमिरी पहा, याप्रमाणे जोषवाईची सारखी चळवळ चालली होती. मध्येच ती जवळ ठेवलेल्या सुवर्णाच्या डब्यांतून कस्तुरी वगैरे सुवासिक द्रव्यांनी युक्त असा लहानसा तांबूल बाहेर काढून, तो खाऊन आधीच रक्तोत्फुल्ल असणारे आपले ओंठ अधिकच लाल करून, शेजारी ठेवलेल्या रुप्याच्या पिकदाणीत तांबुलाची लाल पिकी टाकीत असे. तांबूलसेवनात झणजे जोषवाईच्या मनाला विशेष विरंगुळा वाटत होता असे नाही. तिच्या इतर व्यापारांप्रमाणे हाही एक व्यापार होता, इतकेच !

‘संध्याकाळ झाल्यानंतर तुझ्या महालात येतो,’ असा बादशहाकडून जोषवाईला आज निरोप आला होता. त्याची येण्याची वाट पाहतच जोषवाई या वेळी आपल्या महालात बसली होती. संध्याकाळ उलटून रात्र असजशी अधिकाधिक सरसावू लागली, तसतसे जोषवाईचे मन अधिकाधिक आतुर होऊ लागले. आपला हृदयवल्गम त्याच्या वचनाप्रमाणे आपल्या महालात येतो की नाही, या आशंकेने तिचे कोमल हृदय व्यथित होऊ लागले होते. बोलून चालून ती बादशहाची तब्येत ! नाही लागली यायची लहर—किंवा दुसऱ्या एखाद्या बेगमेकडे जावयाचा मध्येच तब्येतील क्षटक आला, की आटोपला सर्व कारभार ! बादशहासारख्याची नाजूक चंचल लहर निघडावयाला का वेळ लागत असतो ?

उद्या जहांगिराच्या जन्मोत्सवाला प्रारंभ होणार होता. सर्व आम्हा शहर उद्यां आनंदसागरात नुसते पोहू लागेल. मोगल बादशहांत खुद्द दिल्लीपतीचा जन्मोत्सव झणजे खरोखरच प्रचंड प्रमाणावरचा उत्सव असे. त्यातून विलासप्रिय जहांगिराचा जन्मोत्सव फारच घामधुमीचा असे. त्याची राजधानी नाचगणी, आनंदप्रमोद, जलसे, मेजवान्या, दारूकाम, खेराती वगैरे मौजानी कांहीं दिवस नुसती फुडून जात असे. उद्यां जन्मोत्सवाला प्रारंभ होणार; तेव्हां आज बादशहाचे अन्तःकरण प्रसन्न असणार अशी जोषवाईची खात्री होती. आणि त्याच्या या मनःप्रसन्नतेची संधि साधूनच ती त्याला काही नाजूक विनंति करणार होती. आणि या संधीला ती विनंति जहागीर नव्याणव हिद्दशानी बहुतेक मान्य करील अशी रात्रीची खात्री होती. ती होऊनच आज बादशहाला आपल्या महालात यावयाचे आमंत्रण करणार, इतक्यात वर आगितल्याप्रमाणे खुद्द बादशहाचाच ‘मी येतो’ असा तिला निरोप आला. हे पाहून जोषवाईला फार आनंद होणे साहजिक होते. बादशहा ज्या अर्थी आपल्या महालात आपण होऊन येतो आहे, त्या अर्थी आपले काम खास फत्ते होणार, अशा शकुनगाठ तिने आपल्या मनाशी बाधली. मात्र काय विनंति करावयाची ती योग्य संधि पाहून आणि खाविदाची तब्येत बहुत मजेंत असेल तेव्हाच केली पाहिजे असा जोषवाईने मनात विचार केला. परंतु, संध्याकाळ टळून गेली तरी देखील जेव्हा जहागीर येण्याचे चिन्ह दिसना, तेव्हा मात्र जोषवाई फार खिन्न झाली. निराशेने तिचे हृदय अगदी भरून

आले. थोड्या वेळापूर्वी तिने निर्माण केलेले हवेंतील किल्ले वरचेवर कोठे अदृश्य झाले !

खिन्न हृदयाने जोधबाईन जवळच्या एका स्फटिकाच्या खुटोवर टागलेली वीणा खाली काढली व आपल्या सुकोमल चंपक पुष्पतुल्य आरक्त अंगुलींनी तिच्या तारा छेडून एक अवर्णनीय मधुर शंकार तिने निर्माण केला. पुनः शंकार थांबवून जोधबाईने दान-चार पडदे वर खाली केले व पुनः वीणेचा शंकार सुरू केला. अल्प-कालातच तिला पाहिजे होते तसे सर्व सुर सहज लागले. त्याबरोबर जोधबाईचें खिन्न झालेले मन पुनः किंचित प्रसन्न झाले. त्या रम्य व कोमल अंगुली पडद्यावरून फिरू लागून षड्ज, गांधार, रिखभ, धैवत, पंचम सुरात मधुर सगीतालाप निघू लागले. वीणा जसजशी मधुर वाजू लागली, तसतशा क्षणभर सर्व चिंता नाहींशा होऊन जोधबाईचें अन्तःकरण अविकाधिक प्रसन्न होऊ लागले. वीणेच्या स्वराशी जोधबाईन आपला कोकिलस्वर विळविला व ती गाऊ लागली:—

“ पियारे ! सैया दिनवा बहुत गैल बीत !

जबसे गये मोरी, मुघडूं सो पियारी—

कोन गांवके रीत !

पियारे ! सैया दिनवा बहुत गैल बीत !

तन मन बन मोरा, तोंडीके खोंपहू !

इह कैसे अनरीत !

पियारे ! सैया दिनवा बहुत गैल बीत ! ”

क्रमाक्रमाने गायनाचा सूर अधिकाधिक उंच होत गेला. पंचम स्वरात अलापावर अलाप निघू लागले. वीणा फारच गोड बोलू लागली. तिचा व त्या सुंदर गाथिकेचा जणू एकजीव हाऊन गेला होता ! जणू काय ती आपले स्वतःचें अस्तित्व

विसरून जाऊन केवळ गानमयच होऊन गेली असावा, असे दिसत होतें. यमुनेच्या तीरावरील पुष्पसुवासित धीरसमीरण त्या गायनाच्या पंचमस्वराच्या माधुरीशी मिश्रित होऊन, त्या पाषाणमय चित्रविचित्र महालांत इतस्ततः स्वच्छदाने संचार करू लागला ! मृच्छनातरगांनी युक्त असा तो गायनध्वनि महाराणीच्या दर्पणमंडित महा-लाच्या भिंतीवर आदळून त्याचा सुंदर प्रति-ध्वनि होऊ लागला.

वरील प्रकार समाप्त झाल्यावर जोधबाई कांहीं वेळ स्तब्ध राहिली. एक दीर्घ निःश्वास टाकून तिने समोरच्या भिंतीवरील सीतादेवीच्या त्या करुण चित्रपटाकडे दृष्टि लावली. त्याबरोबर तिच्या मनात काय स्फूर्ति उत्पन्न झाली, कोणाला ठाऊक ! आपली वीणा घेऊन करुणस्वराने ती पुनः गाऊ लागली:—

“ त्याजिसि कसा मज विपिनी ?

सदया ! त्यजिसि कसा मज विपिनी ?

प्रिया ! दया नच लवहि तव मनी ?

क्षणभरही तुझा विरह न सहवे,

कंठु कसे जीवित तुजवाचुनि ?

मुवनी सकलहि कृपा वितरही,

निष्ठुरता परे घरिसी निजजनि !

प्रेमें जरि मज घरिसि न हृदर्या,

दयिता तव ही परासुचि गर्णा !

त्याजिसि कसा मज विपिनी ? सदया !

प्रिया ! दया नच लवहि तव मनी ! ”

जोधबाई या गायनात अगदी तल्लीन होऊन गेलेली दिसत होती, इतकी की, जणू काय या गायनातील विरही नायिकाच ती बनली असावी असे तिच्या बाष्पगद्गद करुण स्वरावरून भासत होतें. तिच्या नेत्रांतून अश्रुबिंदु वाहत होते. शेवटी, तिच्या

कठांतून गायनाचे शब्द नीटपणे उमटेनासे झाले, तेव्हा वीणा खाली ठेवून जोषबाई स्तब्ध बसली.

महालाच्या एका अर्धवट उघडलेल्या दरवाजाच्या पाठीमागे उभी राहून एक व्यक्ति जोषबाईंचे गायन ऐकण्यांत अगदी तल्लीन होऊन गेली होती. गायन संपवून महाराणीने वीणा खाली ठेवली व ती स्तब्ध राहिली तेव्हा ती व्यक्ति आंत शिरली. त्या व्यक्तीकडे या वेळी जोषबाईंची पाठ फिरली असल्यामुळे ती अत आल्याचे तिला कळले नाही. परंतु समोरच्या आरशात त्या व्यक्तीचे प्रतिबिंब पडलेले पाहून जोषबाई चमकून एकदम उभी राहिली. व त्या व्यक्तीच्या आगमनाने महाराणीला फार आनंद झाला असावा, असे तिच्या हर्षप्रफुल्ल मुखकमलावरून दिसत होते. या वेळी महाराणीच्या महालात आलेली ही व्यक्ति दुसरी कोणी नसून स्वतः दिल्लीवर जहांगीराचीच ती स्वारी होती, हे चतुर वाचकांनी तेव्हाच ताडले असेल !

जहांगिराने येताच आपल्या चतुर प्रियेला आलिंगन देण्यासाठी आपले बाहु पसरले व तो हसत हसत झणालाः—“ काय झणालीस तू ? ” प्रेमे जरि मज धारिसि न हृदयी—दयिता तब ही परासुचि गर्णी ? ” इतके काही अगदी काकुळतीस यायला नको. ही पहा तुझी विनंति मी मान्य केली ! ” असे झणून त्याने जोषबाईला प्रेमनिर्भर हृदालिगन दिले.

आपल्या प्रियपतीच्या बाहुपाशातून आपल्याला छीनतेने सोडवीत जोषबाई झणतेः—“ हे काय बाई ! मी काही आपणाला उद्देशून नव्हते हे झटले हो- ”

“ तर मग आमच्या हातून हा मोठा

गुन्हाच झाला झणावयाचा ! हृदयेश्वर ! या वयात—सर्व सुखे अनुकूल असतांना—तुजवर शोकाचा अन् विरहाचा असा प्रसंग तरी कोणता आला होता बुवा ? ”

आपल्या वस्त्राचा पदर तोंडांत धरून महाराणी हंसत हंसत झणालीः—“ आपणाला मी मघाशीच सांगितले आहे जहांपनाह ! हा विरह काही माझा नाही, अन् परमेश्वरकृपेने त्याच काळी तोंड मला कवींदि न दिसो ! हा विरह मी उसना आणला आहे वर ! ”

जहांगीरशहा हंसून झणतोः—“ ठीकच आहे. तुझा मारवाड्याना उसने देण्या-घेण्याशिवाय अन् व्याजबड्याशिवाय दुसरे काय सुचावयाचे आहे ? पण खरेच प्रिये ! तुझी दोन्ही गाणी मला आज फारच गोड लागली बुवा ! ”

जोषबाई खाली मान घालून विनयाने झणालीः—“ अगबाई ! तर मग स्वारी मघापासून लपून एकत होती वाटतं माझे गाणी ! ”

महालाच्या उघड्या खिडकीतून हलूच प्रवेश करणाऱ्या यमुनातीराच्या मंदु वायूच्या लहरीने या वेळी त्या सुंदरीचा केशकलाप किंचित् आदोलित होत होता. महालातील अनेक चित्रविचित्र दीपांचा उज्ज्वल प्रकाश अवकुंठनवस्त्रातून बाहेर पडलेल्या त्या सुंदर मुलावर पडून ते अधिकच सुंदर दिसत होतें. त्या सुंदर मुलाचे चुंबन घेऊन जहांगिराने जोषबाईला पळगावर आपल्या शेजारी बसविले व तिच्या मुक्त केशावरून हात फिरवीत प्रेमादराने तिचा विचारलेः—“ आज बरेच दिवसात आपल्या महालात यायला मला फुरसत सांपडली नाही, असे जर आपणाला मी सांगितले तर ते खरे वाटेल का आपणाला राणीग्राहेव ? ”

“ हो न वाटायले काय झाले ? पण त्याबद्दल आतां गोष्ट कशाला ? आपली ही सवय नेहमींची आहे, अन् त्यानंतरची ही बतावणीही नेहमींचीच आहे महाराज ! आपलं येणं आज अगदीं वेळेवर झालं, नाही तर आज मी आपणाला बोलावणंच घाढायचा विचार केला होता.”

“ ठीक ठीक ! इतकें कसलें गुवा आमच्यावांचून आपलें काम अडलें आहे ? ”

“ उद्यांपासून आपल्या जन्मोत्सवाला प्रारंभ होणार, उद्यां जिकडे तिकडे सर्व दीन दुनिया आनंदप्रभोदांत दिवस घाल विणार, उद्यां दीन दरिद्री याचकांना त्यांच्या इच्छेनुरूप भिक्षा मिळेल—”

“ बरे मग ? माझ्या जन्मोत्सवाचें तूं चांगलें वर्णन करते आहेस—’ कवि ’ बनायचा तर विचार नाही आपला ? ”

बादशहाच्या विनोदाकडे फारसे लक्ष्य न देतां जोषबाई पुढें ह्मणाली:—“ मी सर्व भरतखंडाची महाराणी—आपली पट्टराणी—उद्याच्या उत्सवानिमित्त आपणापार्शी एक भिक्षा मागणार आहे, ”

“ कसली भिक्षा ? दिल्लीश्वरी अशी याचना तरी कसली करणार ? महाराणीक काय कमी आहे ? ” जोषबाईची हनुवटी घरून जहांगीर हंसत ह्मणतो.

“ पण माझी उपेक्षा तर नाहीना होणार इकडून ? ”

“ साग—सांग. महाराणीला काय पाहिजे आहे ? ”

“ क्षमा ! ”

“ क्षमा ! कसली क्षमा ? क्षमा मागण्यासारखा असा तूं माझा अपराध तरी काय केला आहेस ? ” बादशहानें किंचित् गंभीरतेनें विचारलें.

“ नाही महाराज ! माझ्यासाठी क्षमा नाही मी मागत ! ”

जहांगिरानें आश्चर्यचकित होऊन विचारिलें “ काय ? तुझ्यासाठी क्षमा नाही मागत ? तर मग कुणासाठी ? ”

“ माझ्या प्रियसखीसाठी ! ”

“ तुझ्या सखीसाठी ? मोतीराणीसाठी ? का बरें ? तिनें माझा काय अपराध केला आहे असा ? खरें ह्मणशील तर तुझ्या मतियाला मी किती तरी दिवसांत पाहिलें सुद्धां नाही ! ”

“ मी मतियाविषयीं नाही हें बोलत. तिचें आपणाला बरेच दिवसांत दर्शनही घडलें नाही हे मला माहीत आहे. ”

“ तर मग ही दुसरी कोण तुझी प्रियसखी ? ”

“ मतियाशिवाय दुसरीही एक माझी प्रियसखी आहे. ”

“ कोणती ? ”

“ तो मतियापेक्षांही मला प्रिय आहे खाविद ! आता आणखी किती दिवस आपण तिला अशा स्थितींत ठेवणार ? आपणाला तिची अजूनही नाही का दया येत ? उंच वृक्षावरून मोठ्या कष्टानें कोमल फूल काढून शेवटीं अनादरानें त्याला लाथेखालीं तुडवून टाकणं हें अरसिकतेचें अन् निर्दयपणाचेंही काम आहे—सरकार ! मी बोलतें याचा राग मानूं नये गडे ! ”

महाराणी कोणाविषयीं बोलत आहे हें जहांगिराच्या श्यानांत यावयास फार वेळ लागला नाही. मेहेरबद्दल जोषबाई आपली विनवणी करीत आहे हें तो समजला. या प्रसंगीं मेहेरबद्दल गोष्ट निघाली हें बरें झालें नाही, असें त्याला वाटलें. होतां होईल तो मेहेरउजिसाबद्दलची गोष्टच तो

टाळण्याचा यत्न करित असे, परंतु प्रस्तुत प्रसंगी तो आपण होऊनच जोषबाईंच्या महालांत झाला होता. ही संधि साधून महाराणीने बादशहापार्शी मेहेरबद्दलची गोष्ट युक्तीने काढली. अर्थात् तेव्हा त्याचा काहीच इलाज चाळण्यासारखा नव्हता.

बादशहा बराच गोंधळात पडला. जोषबाईला आता काय उत्तर द्यावे तें त्याला सुचेना ! परंतु आता काहीं तरी उत्तर दिलेच पाहिजे, असा विचार करून ता विरक्तभावाने अडखळत महाराणीला ह्मणतोः—“याचसाठी मला बोलावणें पाठवायचा विचार होता वाटतें आपला ? ”

पदाच्या मुखाकडे तीक्ष्ण नजरेने पाहता जोषबाई ह्मणालीः—“होय, जहापनाह ! याचसाठी हजुराना मी बोलावणें घाढायचा विचार केला होता. सरकार ! आपल्या या दीन दासीला ही भिक्षा आपण नाहीं का घाळणार ? आपलें मन खास खास इतकें निष्ठुर नाहीं ! नाहीना गडे ? ”

जहागिराच्या हृदयांत जोषबाईंच्या या भाषणाने चलविचल उद्भूत गेली. तो तिला काहीं गुळमुळीत उत्तर देणार, इतक्यात काहीं गतगोष्टाची त्याला एकाएकी आठवण झाली. तत्क्षणीं सर्व रंग फिरला ! बादशहाच्या मुखावर क्रोधाच्या चिन्हाचा उदय होऊ लागला, भुकुटी वक्र झाल्या, दंत अघरोष्ठावर वारंवार आघात करूं लागले !

बिचारी जोषबाई घाबरूनच गेली ! परंतु या प्रसंगी माघार घेऊन उपयोग नाहीं, मेहेरबद्दलची आपल्या पतीपार्शी सरफदारी करावयाला हाच प्रसंग योग्य आहे, असा विचार करून ती धैर्याने बादशहाला ह्मणतेः—“असं काय बरं खाविद ? माझ्या प्रभाला उत्तर द्यायला कां बरं होत

नाहीं ? माझी प्रार्थना आपण मान्य नाहीं कां करणार ? ”

बादशहा किंचित् कर्कश स्वरांने ह्मणाला—“करीन, अवश्य करीन !—”

“कधी बरं ? ”

“कधी ? तुला ठाऊक नाहीं ? ज्या दिवशीं लत्ताप्रहराच्या गोष्टीचें मला विस्मरण पडेल, त्या दिवशीं ! समजलीस ? ”

प्रकरण पुनः पूर्वरंगावर जात चाललें आहे, असें जोषबाई समजली. परंतु बादशहापार्शी योग्य व खरा वृत्तांत कळविण्याची संधि बरेच दिवसांनीं आज आली आहे, तो दवडणें मूर्खपणाचें होणार आहे, असे तिच्या वाटलें. ती धिटार्ईने जहागिराला ह्मणतेः—“मेहेरच्या तोडून ही गोष्ट आली असं आपणाला कोणां सांगितलं ? ”

“पियारीने—पियारी बेगमेने—”

महाराणीने आश्चर्यभासाने विचारलेः—“अगबाई ! पण पियारीला हे कस कळलें ह्मणत्ये मां ? ”

जहागीर संतापाच्या स्वरात उत्तरलाः—“कसें कळलें ? पियारी बेगम छद्मवेशानें वर्द्धमानला स्वनः गेली होती, अन् तुझ्या त्या प्रिय सखीच्या ताडचे हे शब्द तिनें स्वतःच्या कानांनीं ऐकले आहेत ! ”

जोषबाई किंचित् चरकली ! परंतु तसेंच धैर्य धरून ती ह्मणतेः—“पण पियारीला तरी इतकी नसती उठाडेव काय ह्मणून ? या भानगर्डांत पडायचं पियारीला कारण काय ? ”

बादशहाचा क्रोधाग्नि अजून शांत झाला नव्हता. तो चिडल्यासारखे करून ह्मणालाः—“ते कसेंहि असो; तिनें मेहेरचे हे शब्द ऐकले हें खास ! ”

‘तरी पण पियारीनं ही उठाठेव कां केली तें मला समजलं तर बरं होईल.’

“एक तर मग, आपल्या स्वतःच्या काहीं कामाला पियारी राजमहाळाला गेली होती. माझ्या मनाला संतोष होईल अशी काहीं तरी खबर पाठविण्याच्या उद्देशाने राजमहालाहून ती मीर मुनशीबरोबर वर्द मानला गेली.”

“कसली खबर खाविद ?”

“मेहेरसंबधाची. ती रूपाने कशी आहे हें पाहून मला कळविण्याच्या हेतूने पियारी तिकडे गेली होती.”

महाराणी काहीं वेळ स्तब्ध होती. नंतर ती आवेशाने बादशहाला ह्मणते:—“दासीला क्षमा असावी सरकार ! पियारीनं आपणाला अगदी खोट सांगितलं.”

“तिला खोटे सांगायचें कारण काय ?”

“पियारी मेहेरचो शत्रु आहे. ती तिला बरं कसं पाहणार ?”

“पियारी खोट बोलेल कदाचित्—परंतु लताप्रहराची हकीकत पूर्ण सत्य आहे, यात संशय नाही. माझाहि या गोष्टी वर तुजप्रमाणेच प्रथम विश्वास बसेना परंतु ज्या दिवशी मी गुप्तपणाने मेहेरला भेटायला गेलों—”

जोधबाई उत्तेजित स्वरांने मध्येच ह्मणाली:—“जहापनाह ! तकसीर माफ, स्त्रियांच्या हृदयाच्या गंभीरतेची अन् उदात्तेची स्त्रियांना जितकी माहिती असते, तितकी पुरुषांना असणं शक्यच नाही कदाचित् शहानशहाना सर्व साम्राज्यातील खल्यान्खल्याची माहिती असेल, परंतु रमणीच्या हृदयाची त्यांना पूर्ण माहिती कधी होईल असं नाही मला वाटत ! मेहेरचा स्वभाव मुलापासून अत्यंत अभिमाना

आहे. अभिमानासुल्लं रमणीच्या कृतींत एका प्रकारची उपेक्षा येते, हे शहानशहांना मी सांगितलं पाहिजे असं नाही. परंतु ती उपेक्षा केवळ बाह्य असते. जगाळा जरी ती अगदी खराखुरी वाटली, तरी तिचा उगम रमणीच्या अन्तःकरणापासून नसतो. सरकार ! त्यातूनही एका बाबतीत आपणाकडून एक मोठीच—अक्षम्य—चूक झाली, असं ह्मणायचं मी घाडस करतं. मेहेर आपल्या अन्तःपुरात कोणत्या स्थितीत आली, त्या वेळी तिच्या हृदयाला कशा यातना होत होत्या हें आपणाला ठाऊक होतं—तशा स्थितीत मेहेरला भेटायला जाणं आपणाला सर्वथैव उचित नव्हतं. प्रेमालापाचा तो समय नव्हता. त्या वेळी—तशा मनःस्थितीत—मेहेरपासून प्रेमवर्षावाची अपेक्षा करणं हीच आपली चूक—”

जोधबाईच्या या भाषणाचा जहागीर-शहाच्या मनावर फार परिणाम झाला असावा असे स्पष्ट दिसत होते. बराच वेळपर्यंत आपल्या प्रियेच्या मुखकमलाकडे दृष्टि लावून तो स्तब्ध होता. मेहेरसंबधाच्या आपल्या वर्तनात कोठें तरी चूक आहे खास, असें जोधबाईशी झालेल्या संभाषणावरून त्याला वाटू लागलें होतें. मनुष्याची सदसद्विवेक-बुद्धि जरी त्याला त्याचे प्रमाद स्पष्टपणे ओरडून सांगत असले, तरी ते स्वीकारणें त्याच्या अगदीं जवाबदारीतें. शक्य ते प्रयत्न करून—विवेकवाणीला दडपण्याची खटपट करून—आपल्या वर्तनाचें तो समर्थन करूं पहातो. प्रस्तुतचा प्रसंग त्यातलाच होता. मेहेरजानसंबधाचें आपलें वर्तन गहर्णीय होतें हें जोधबाईपार्शी कबूल करणें त्याला अगदीं कठीण वाटू लागलें.

काहीं वेळानें तो जोधवाईला झगलाः—
“ बरं, आता मी काय करावे, असें तू
झणतेस ? ”

जोधवाई अत्यंत नम्रतेनें झगलाः—“ दा-
सीची याचना दुसरी काहीं नाहीं—आपल्या
पाशीं बोलायला मन कचरतं—पण—पण— ”

महाराणीचे प्रेमभरानें चुबन घेऊन दहा
झगलाः—“ बोल बोल—वेडे—मजपाशीं
बोलायला का इतके आढेवेढे ? ”

पतीच्या मुखाकडे सिग्ध दृष्टीनें पहात
राणी झगलीः—“ उद्या आपल्या जन्मेत्स-
वाचा मंगल दिवस. उद्या सर्व अन्तःपुर
आनंदसागरांत पोहत असेल. सर्व बेग
माच्या अमोदप्रमादाला उद्यां नुसता पुर
येईल. जहांपनाहाच्या कुपेंतील अनेक
अमीरउमरावांच्या स्त्रिया, मुली आणि
भगिनी यांच्या समुदायानें सारा रंगमहाल
उद्या फुलून जाईल. सगळ्या अन्तःपु-
रात फक्त मेहेरानंच तेवढें उदासीन अन्
दुःखी राहावं, हें खाविदाच्या कोमल
अन्तःकरणाला तरी बरं वाटतं का ?
निदान ही गोष्ट तरी बरी दिसते
का ? या गोष्टीचा आपण एकवार विचार
तरी करावा. प्राणनाथ ! हृदयेश्वर ! चिर-
दुःखी मेहेरला उद्याच्या आनंदोत्सवाचें
स्वतः निर्भंत्रण देऊन आपण सर्व बेगमा-
पेक्षा तिचा अधिक आदर करावा अशी
या दासीची आपणाला नम्र प्रार्थना आहे. ”

जहागिरच्या मनांत या वेळीं काहीं क-
ल्पना येऊन तो किंचित् हंसला. जोधवा-
ईकडे पाहात व्यंगोक्तीच्या स्वरानें तो तिला
हंसत हंसत झणतोः—“ ठीक आहे—ठीक
आहे—तुझ्या झगण्याप्रमाणें उद्यां करतो,
खुद्द तुझ्यापेक्षा देखील तिचा मी उद्या
अधिक आदर करतो. राणीसरकाराना फक्त

मला एवढेंच विचारायचें आहे, कीं,
तिला मी अधिक मान दिला किंवा
तिला मी अधिक प्रेम दाखविलें तर आ-
पल्या कोमल अन्तःकरणाला काहीं यातना
व्हावयाच्या नाहींत ना ? बेगमाच्या मे-
ळ्यात आपणाला मूर्च्छा तर नाहीं येणार ?
हो, साग्न ठेवा—झगजे दरबारच्या
सर्व हक्कीमाना आपल्या औषधानिशीं उद्यां
ज्ययत तयार राहायचा हुकूम देतो. ”

जोधवाई गंभीर भावानें उत्तरली—
“ नाहीं—सरकार—विलकुळ नाहीं. मी
आपली प्रियपत्नी—पट्टराणी ! मेहेरसाठीं
सिंहासनाचा अर्धा भाग सोडण्यांत मला
अनुपम आनंद होईल. आपण माझी परी-
क्षाच पाहावी. ”

जोधवाईच्या या उदारतेचें जहांगिराला
फार आश्चर्य वाटलें. तिच्याकडे स्नेह-
पूर्ण दृष्टीनें पहात तो स्वतःशीं झगलाः—
“ शाबास प्रिये ! शाबास ! खऱ्या रज-
तुत कन्येश योग्य असेंच तूं उत्तर दि-
व्हस. तुझी ही उदारता पाहून स्वर्गातील
देवागनाहा आश्चर्यचकित होतील ! ”

काहींवेळ मनाशीं विचार करून शे-
वटीं कंपित स्वरानें जहागीर जोधवाईला
झगलाः—“ तूं काहीं झटलेस तरी तुझी
विनंति मला तूर्त मान्य करता येत नाहीं.
महाराज्ञि ! मला क्षमा कर. ”

आपले सर्व प्रयत्न विफल झालेले पाहून
जोधवाईला फार वाईट वाटलें. ती अभि-
यानपूर्ण स्वरानें झगली—“ छे छे ! जहाप-
नाह ! आपणाला असें हें वर्तन मुळींच
शोभत नाहीं. हिंदुस्थानच्या या विशाल
साम्राज्याचे आपण सार्वभौम नृपति, होय
ना ? परम दयानिधि परमेश्वराचे आपण
प्राप्तिनिधि ! आपणच स्वजनावर जर

इतकी निष्ठुरता दाखवूं लागला-आपल्या कठणाविहीन आचरणानं त्याचा सर्व जन्म जर आपण प्रेमशून्य-निःसत्त्व करूं लागलो तर सर्व जग आपणाला काय बरं झणेल ? भावी इतिहासलेखक आपलं नांव कलं कित नाही का करणार ? मेहेर खरोखर सर्व स्त्रावुंदाचं शिरोरत्न आहे त्या रत्नाच खरं मूल्य आपणाला अजून समजलं नाही हें खरोखर दुर्दैव आहे ! महाराज ! तिची योग्यता आपणाला काय सांगू ? इथ आल्यापासून ती मोठ्या हालअपेष्टात दिवस कंठीत आहे. आज जवळजवळ एक वर्ष होऊन गेलं. अभिमानान ती आपल्या अन्नाला बिलकुल स्पर्श करीत नाही. कला कुसरीची कामं तयार करून, आपल्या दासींकडून तीं अमीरउमरावांच्या स्त्रियांना विकून त्या पैशानं आपला निर्वाह करत्ये. जहापनाह ! आपल्या दासींना तिन जो पोषाक दिला आहे, जे बहुमुल्य दागदागिने दिले आहेत, तसले पोषाक अन् अन्कार आपल्या कित्येक बेगमापार्शीही नसतील. खरोखर दिल्लीखगची पट्टराणी होण्याची योग्यता जर कोणा रमणीच्या अंगी असेल, तर ती मेहेरच्याच अंगी आहे हें खास ! ”

बादशाही रंगमहालांत आल्यापासून मेहेरजान हालअपेष्टात दिवस कंठीत आहे ही गोष्ट जहागिराच्या कानावर अद्याप आलीच नव्हती. ही गोष्ट खुद्द बादशहाला कोण सांगणार आणि एवढें धैर्य तरी कोणाच्या अंगी होतं ? गोष्टींच्या ओघाच्या भरात जोधवाईनं सांगितलेली मेहेरच्या दुरवस्थेची हकीगत ऐकून बादशहाला फार आश्चर्य वाटलं !

एकवार हृदयात उद्भवलेल्या प्रेमाचा

पूर्ण लोप कधींच होत नाही. मध्यंतरा त्याचा प्रवाह काही कारणानं क्षीण झाला, तरी तो कधीही पूर्णपणे शुष्क होत नाही. मेहेरबद्दल जहागिराच्या मनात जो अनुराग एकदा उत्पन्न झाला होता, तो या प्रसंगी एकाएकी उज्ज्वल झाला. त्याचें हृदय त्या अनुरागाने बरेच मृदु झालें.

कोमल स्वरांने जहागीर जोधवाईलां झणतोः-“प्यारी ! तूं मेहेरच्या महालात जात असतेस वाटते ?

“होय सरकार ! मी बहुतकरून दररोज एकदा तरी मेहेरच्या भेटाला तिच्या महालात जात असत्ये. तिच्या नैसर्गिक अभिमानामुळं तिच्यानं माझ्या महालात येववत नाही. मी तरी काय करूं ? माझे मेहेरवर प्रेम जडलं असल्यामुळं तिची दररोज भेट घेतल्याखेरीज माझ्यानं राहावतच नाही. एखादे दिवशीं तिचं दर्शन घडलं नाही तर मनाला अगदीं दुरदुर लागून राहिल्यासारखी हाते ! ”

जोधवाईच्या मुखाकडे पहात जहागीर काही वेळ निश्चल राहिला. त्याच्या मनात काही तरी परस्परविरोधी विकाराचें युद्ध चाललें असावें असें दिसत होतें. काही वेळानें विचारमालिकेतून जागा झाल्यासारखें करून तो कोमल स्वरांने आपल्या पत्नीलां झणालाः-“मेहेरची इतकी वाईट स्थिति आहे, हें मला अद्यापि कळलें नव्हतें. उद्या या अपराधाबद्दल मीर मुनशीला चांगलें शासन केलें पाहिजे. एखाद्या राशीप्रमाणे मेहेरचा उत्तम बंदोबस्त राहिला पाहिजे, असा मी त्याला हुकूम दिला होता. ”

“त्या मिचाऱ्याला व्यर्थ शासन काय झणून ? या बाबतींत मीर मुनशीकडे तिळमात्र दोष नाही. ”

“कां बरें ?”

“स्वतः मेहेरनेच मीर मुनशीला बादशाही तनख्याची आपणाला जरूर नाहीं झणून सांगितलं—मग तो तरी बिचारा काय करणार? एके दिवशीं मीं मेहेरला विचारलं ‘आपल्या दासींना तूं इतक्या ऐवआरामात अन् मुखात ठेवलं आहेस, अन् तूं स्वतः अशा हालअपेष्टात का दिवस काढ-तेस मेहेर ?’”

बादशाहानें किंचित् आतुरतेने विचारलें—:—“मग यावर तुझ्या प्रिय सखीनें तुला काय उत्तर दिलें ?”

“तो मला गंभीरपणानें झणाली:—‘या दासी माझ्या स्वतःच्या आहेत, झणून माझ्या इच्छेप्रमाणें यांना मीं मुखात ठेवलं आहे—परंतु मी ज्याची दासी, त्यानीं मला ज्या स्थितीत ठेवलं आहे, त्या स्थितीतच मला राहिलं पाहिजे.’”

जोधवाईच्या मुलांतून निघालेले मेहेरचे हे करुणायुक्त अभिमानाचे शब्द ऐकताच जहागिराच्या हृदयात काहीं विलक्षण काल वाकालव झाली. आजपर्यंत मेहेरबद्दल त्याच्या मनात जो तीव्र तिरस्कार होता, तो बराच कमी झाला. मेहेरच्या लत्ताप्रहाराचा कल्पित घाय त्याच्या अन्तःकरणावरून बहुतेक बुजून गेला. गतकालातील अनेक गोष्टींचें उज्ज्वल चित्र जहागिराच्या स्मृति-पटावर पुनरपि अंकित झालें. शरदहर्षताळ पौर्णिमेच्या तेजोदत्त चंद्राप्रमाणें शोभणारं मेहेरजानचें यौवन—सौंदर्य त्याच्या मानस-नेत्रांपुढें उभें राहिलें—तें त्याच्या नेत्रापुढून क्षणमात्र हालेना ! मेहेरच्या लावण्यानिरी-क्षणत जहागिरासहा गढून जाऊन त्याचें भान हरपलें ! जों जों तो आपल्या मानसचक्षुंनीं मेहेरच्या लावण्याचें पान करूं लागला,

तो तों त्याची गोडी शतधा वाढूं लागली. क्षणोक्षणीं ती सौंदर्यप्रभा अधिकाधिक प्रफुल्ल दिसू लागली. मेहेरच्या लावण्यापा-नात दंग होऊन गेला असता बादशाहा स्वतःशीं झणाला:—“मेहेर ! प्यारी ! तुझ्या सौंदर्यप्रमाणें तुझे गुणही स्वर्गीय आहेत काय ? आजपर्यंत या रमणीरत्नाची उपेक्षा करणारा मी सर्व दीन दुनियेचा बादशाहा असताही खरोखर कंगाल भिकारी आहे—मेहेर—मेहेर ! माझ्या या पापाचे प्रायश्चित्त मी घेईन तेव्हाच मला खरी शांति प्राप्त होईल.”

काहीं वेळानें तो महाराणीकडे पाहून खिन्नपणें झणाला:—“महाराणि ! मला क्षमा कर. तुझी आज्ञा उद्याच मला मान्य करता येणार नाहीं. तूं सुचविलेल्या गोष्टींचा नीट विचार करून एकदोन दिवसांनीं मला काय करायचें तें मी करीन—”

“जहापनाह ! हृदयेश्वर ! मेहेरला हा भयंकर अपमान वाटेल—या अपमानवज्रानें तिचें कोमल हृदय क्षणमात्रांत दग्ध होऊन जाईल. सर्व वेगमाना आपल्याकडून जन्मो-त्सवाचें निमंत्रण जाऊन त्या आनंदसागरात पोहत आहेत ही गोष्ट जेव्हा अभिमानी मेहेरच्या कानावर जाईल, तेव्हा जन्ममहो-त्सवात आपली कुणीही दाद घेत नाहीं असें पाहून ती अभिमानाच्या भरात विषपान करून प्राणत्याग करील. प्रखरा-ग्नीनें जळून गेलेली लतिका तिच्यावर कितीही पाणी झिंपलें तरी कधीं जीवन्त होईल का ?”

जहागिरानें महाराणीला काहीं उत्तर दिलें नाहीं. बावेळीं त्याची काहीं चम-त्करिक स्थिति झाली होती. त्याच्या हृदयाला शकडों विचवांच्या दंशा अस-

हनीय यातना होत होत्या! त्या वेळीं तो जोषवाईला काय उत्तर देणार? त्याच्या कपाळावर झेंड्या घेऊन घाब ताडताड बसत होते, त्याचे डोळे अगदीं ताडून गेले होते. जोषवाईचा एक शब्द विषदग्ग बाणाप्रमाणें जहागिराच्या हृदयाचा भेद करित होता.

विचार करता करता जहागिर स्वस्था नावरून मध्येच ताडकन् उठला व कपित स्वरांन जोषवाईला झणाला “परवा सकाळीं या प्रभाचें मी तुला उत्तर देईन. आज माझे डोकें अतिशय दुखत असल्यामुळे मला कांहींच बोलता येत नाही.”

एवढे शब्द कसेवसे बोलून जहागिर तेथून वेगानें निघून गेला. आपल्या पत्नीच्या मुखाकडे पहाण्याचेंही त्याला साईत झालें नाही.

जहागिराची ही अवस्था पाहून जोषवाईला फार समाधान झालें असावें असे दिसले. बादशहा गेलेल्या दरवाजाकडे पहात किंचित् हंसून तो झणते:—“आज बरंच यश आलं झणायच!—पुढं काहीही होवो—आज स्वारीला मात्र चांगली लागू पडली यात काही संशय नाही !”

प्रकरण अकरावें.

धेतान-सैतानी !

आश्रयापासून काहीं अंतरावर एक लहानसें जंगल होतें. जंगल लहान खों, परंतु मोठमोठ्या वृक्षानीं व गुल्मलता-दिकानीं तें असें व्यापून गेले होतें, कीं, प्राचीन दंडकारण्यासारख्या प्रचंड व भीषण अरण्याला तें पूर्णपणे योग्य अपत्य

शामण्यासारखें होतें. या अरण्यात एक अगदीं मोडकळीस आलेली लहानशी मशिद होती. मशिदीचें भयान स्वरूप भोंवता-लच्या भयंकर जंगलाला सर्वथैव साजण्या-सारखेंच होतें. या भग्न मशिदीत आज अनेक वर्षांपासून सेलीमशहा नावाचा एक वृद्ध फकीर रहात असे. सेलीमशहा हा सर्वज्ञ असून भूतभविष्य पूर्णपणें जाणतो अशी जिकडे तिकडे त्याची ख्याती होती, परंतु अशा उलंग फकीराना साजेशा लहरी व तामसी स्वभावाचा सेलामशहा असल्या-मुळे त्याच्याकडे भूतभविष्य जाणण्यासाठीं फारसे कोणीही येत नसे. अगोदरच तें जंगल भयंकर, त्यांतून भूताखेताची रथा अरण्यात वरती असून भर दिवसाही तेथें त्याचा यथास्थित धुडगूस सुरू असतो असा चहुंकडे प्रवाद होता. या दोन तीन कारणांमुळे सेलीमशहाला लोकांकडून कधीं कारसा उपसर्ग पोचत नसे. भर दोन-प्रहरींही त्या अरण्याकडे जावयाला मोठ-मोठ्या ‘थैथै’ची छाती होत नसे, मग लुग्यासुंग्या मेकडरावाची काय कथा ?

सेलीमशहा हा विलक्षण प्रकृतीचा मनुष्य होता, यात संशय नाही. तो धर्मशास्त्रात मोठा प्रवीण असल्याबद्दल त्याची चहुंकडे कीर्ति होती. अकबर बादशहा मोठमोठ्या धर्मज्ञ पंडितांची सभा भरवीत असे, त्या सभेला सेलीमशहा कधीं कधीं जात असे. त्या सभेत त्याचा फार उच्च दर्जा होता. अक-बर बादशहा मृत्यु पावल्यानंतर मात्र सेलीम-शहाला शहरात प्रवेश करताना कोणी कधीं पाहिले नाही. तो जरी मुसलमान फकीर होता, तरी हिंदु-ज्योतिषशास्त्रात त्याची विलक्षण गति होती. मात्र त्याच्या या पारंगततेचा उपयोग फारसा कधीं कोणाला

होत नसे. झालाच तर अगदी एखा-
धासच होईल !

सूर्य मावळून दोन-अडोच घटका
होऊन गेल्या होत्या. भर दोनप्रहरीं सूर्य
नारायण पूर्ण दिमाखानें तळपत असताही
ज्या ठिकाणीं अंधकार त्याची पर्वा करीत
नव्हता, त्या ठिकाणीं, सूर्य अस्तास
गेल्यानंतर त्याने आपलें करडें साम्राज्य
स्थापल्यास नवल तें काय ? आपल्या कृष्ण-
वर्ण वस्त्रांनीं रात्रीनें सर्व प्रदेश झाकून
टाकला होता. रात्रिकीटक व कोल्हे,
भाळू वगैरे पशूंनीं आपल्या कर्कश शब्दांनीं
तो भयाण वनप्रान्त अधिकच भीषण करून
सोडला होता.

अशा भयंकर वेळीं, भग्न मर्शिताल्या
एका लहानशा दालनात एका मिणमिण
करणाऱ्या दिव्याजवळ सेलीमशाहा बसला
होता. त्याच्याजुळे एक धुळीची पाटी
असून तीवर आपल्या हाताजाल काष्ठशला
केनें आकडे माडण्यात व पुनरपि ते पुसून
टाकण्यात तो अगदीं गढून गेला होता.
त्या मिणमिणणाऱ्या दिव्याच्या क्षोण प्रका-
शामुळे फकीराचें गंभीर मुखभंडल अधि नच
गंभीर दिसत होते. फकिराजवळच एक
अत्यंत रूपशालिनी कोमलांगी तरुण रमणी
बसली असून त्याच्या प्रत्येक हालचालीकडे-
विशेषतः त्याच्या मुखावरील क्षणोक्षणीं
बदलणाऱ्या भांगकडे-अगदीं लक्षपूर्वक
पहात होती. या सुंदरीचें रमणीय मुख-
भंडल चित्ताक्रांत दिसत होतें खरें, परंतु,
त्या चित्तेमुळें व स्तिमित दीपप्रकाशामुळें
तें फारच गोड दिसत होते. जणू काय,
त्या लावण्याभ्रमेच्या अपूर्व रूपप्रभावा-
मुळेंच तो दिवा लजित होऊन आपलें

लजास्पद अस्तित्व खिन्न हृदयानें कसें तरी
कठीत होता !

कार्दो वेळानें सेलीमशाहाचें गणित पुरें
झाले. हातातील शलाका खाली ठेवून,
आपलें मुख वर करून स्थिर दृष्टीनें त्याने
त्या सुंदरीकडे पाहिलें व इळूच एक
निःवास सोडला.

कोकिलेच्या स्वराळाही लाजविणाऱ्या
आपल्या मधुर कठानें सुंदरीनें सेलीम-
शाहाला विचारिलें:-“काय ? झालें का
आपलें गणित ?”

“होय माई !”

“आपलें गणित काय सागतें आपणाला ?”

फकीर गंभीर भाषानें झणाला:-“तुझा
इष्ट हेतु कधींही सिद्धास जाणार नाहीं,
असें मला आढळून आलें.”

एक दीर्घ उसासा टाकून खिन्न स्वरानें
तिने विचारिलें:-“तर मग दिल्लीच
सिंहासन माझ्या अदृष्टांत नाहीं, अस
आपलें झणण ?”

“होय माई ! दिल्लीचें सिंहासन तुला
कधींही प्राप्त जाणार नाहीं !”

“का बरं नाहीं ?”

“तुसरी एक परम भाग्यवती स्त्री
तुझ्या अदृष्टाच्या आड येत आहे. ती
आली नसती तर कदाचित् तूं राजसिंहा-
सनाची अर्धभागिनी झाली असतीस-ती
भाग्यवती स्त्री तुझ्या भाग्यपथातून दूर-”

ती सुंदरी कर्कश स्वरानें मध्येच
झणाली:-“तो माझ्या मार्गातून दूर होईल.
रस्त्यातील काटा आपण ज्याप्रमाणे दूर
फेकून देतो, त्याप्रमाणे तिला ठेंचून मी
दूर फेकून देईन !”

सेलीमशाहा दृढ स्वरानें झणाला:-
“अशक्य, अशक्य ! माई ! या मान-

गडांत तूं विलकुल पडूं नकोस—ही गोष्टही तूं मनात आणूं नकोस. ”

“ का बरं ? ”

“ तें तुला कधीही साध्य होणार नाही. ”

“ तें मी साध्य करीन—दैवालाही मी फसवूं शकेन ! ”

“ माई ! त्या नुसत्या बोलायच्या गोष्टी आहेत. मोठमोठे मी मी ह्मणविणारे राजे, अविराजे, बादशहा दैवापुढं हार खातात, तेथें तुझ्यासारख्या यशस्विता अवलेचा पाड काय ? तो नाद तूं सोडून दे—दिल्लीचें सिंहासन तर तुला कधीही प्राप्त होणार नाही—त्या हवेंतील बुडबुडयाकरितां नारीहत्येचें भयंकर पातक जोडून तू नरकाचें साधन करून ठेवणार काय ? ”

सेलीमशाहाचे हे शब्द ऐकताच त्या तरुणीच्या अंगावर काटाच उभा राहिला ! ती खिन्न स्वराने अडखळत अडखळत म्हणाली:—“ तर मग प्रभो ! माझं पुढं होणार तरी काय ? माझ्या अदृष्टात कोणता परिणाम लिहिला आहे ? साईजी ! मनस्तापाच्या प्रचंड घगधर्षांत माझं हृदय जळत आहे ! ”

“ परिणामाची गोष्टही काढूं नकोस—ती ऐकलीस तर भयानें तुझा येथल्या येथेच अंत होईल ! ”

खिन्नतेनें किंचित् हंसून ती रमणी फकिराला ह्मणते:—“ महाराज ! माझ्या हृदयात भयाचा जर लवळेश असता तर रात्रीच्या अशा या भयंकर वेळीं या पिशाचपूर्ण किर्ति अरण्यांत दिल्लीश्वराची ही प्रियतमा आपल्याकडे आलीच नसती ! रमणीचं कोमल हृदय प्रत्यक्ष प्रलयकाळीही भय पावणार नाही. साईजी ! कस-

लीही शंका मनांत न धरितां माझ्या नशिबी काय आहे, तें मला सांगा. ”

सेलीमशाहा गंभीरपणानें ह्मणाला:—

“ असें असेल तर मी माझ्या गणिताचें फल तुला सांगतां. तुझ्या अदृष्टात अपघातानें भयंकर मरण दिसत आहे. ”

“ अगवाई ! ”

“ विधानें किंवा तीक्ष्ण खंजिरानें तुझें जीवन नष्ट होईल. ”

फकिराच्या यां शब्दांनीं रमणीच्या अंगावर शहारे उठले ! तिच्या सर्व शरीरांतून विद्युत्तरंगाचे झटके खेळूं लागले. तिचें मस्तक भ्रमूं लागलें. भूगर्भातील प्रचंड उच्चापानें आतील पदार्थांमध्यें ज्याप्रमाणें मोठी खळबळ सुरू होते, त्याप्रमाणें काहीं अनिर्वचनीय अशा यातनाच्या तापानें तिच्या हृदयात खळबळ उडाली !

बसत्या जागेवरून ती ताडकन उठून उभी राहिली व फकिराला ह्मणाली:—“ महाराज ! आपणाला ही दासी वंदन करिते. हिच्यावर आपली कृपादृष्टि असावी. मी येतें आता. ”

सेलीमशाहाही उठून उभा राहिला व करुण स्वराने ह्मणाला:—“ काय ? तूं एकटीच जाणार माई ? रात्र बरीच झाली आहे. ”

“ हो, एकटीच जात्ये. त्यांत कसलं भय आलं आहे ? येथून जवळच माझी पालखी आहे. ”

“ नाही तर पाहिजे असल्यास मी येतों बरोबर. ”

“ नको साईजी ! या दासीसाठीं इतकी तसदी घेण्याचें काहीं कारण नाही—मी येत्ये आता. ”

असें झणून सेलीमशाहाला पुनः एकदा वंदन करून ती तरुणी हळूहळू जडपदाने तेथून निघून गेली.

सेलीमशाहाच्या मशिदीपासून एक लहानसा नागमोडी रस्ता अरण्यातून बाहेर निघून राजमार्गाकडे मिळत होता. त्या मार्गाने ती स्त्री जडांतःकरणाने हळूहळू चालली होती. तिच्या हृदयात नानाविध विकारांनी कळोळ उडविला होता. त्या कळोळामुळे रात्रिकीटकांच्या व इतर पश्यांच्या शब्दांकडे तिचे लक्ष जाणे विल कुल शक्य नव्हते. या विकार-युद्धाकडे तिचे अंतःकरण पूर्णपणे वेचले गेल्यामुळे तिला त्या गहन वनातही कसली भीति वाटत नव्हती. ती आपला मार्ग सरखा तोडीत होती.

मशिदीपासून कांही अंतरावर गेल्यावर आपल्या अंगावरील बहुमूल्य ओढणी मागून कोणी तरी ओढल्याचा तिला स्पष्ट भास झाला. परंतु त्याकडे लक्ष्य न देता ती तशीच पुढे निघाली.

ती दोन चार पावले जाते न जाते तोंच पाठीमागून पुनः तिची ओढणी ओढून कोणी मृदु शब्दाने तिला हाक मारलीः—
“ बेगम पियारी ! ”

रमणी चमकून तेथल्या तेथे थबकली. या गंभीर अरण्यांत अद्या वेढी आपणाला आपल्या नावाने स्पष्ट हाका मारणारा कोण असावा, याची तिला कल्पनाच होईना. तिच्या हृदयात चर्रे शाले !

इतक्यात त्या अज्ञान व्यक्तीने पुनरपि तिला हांक मारलीः—“ पियारी—” रमणीने वळून मागे पाहिले, तो आपादमस्तक वस्त्राने परिवेष्टित अशी एक उंच मनु-

ष्यमूर्ति तिच्या दृष्टीस पडली. ती दृष्टीस पडताच रमणीचे हृदय मात्र थरारले !

कंपित स्वराने तिने त्या मूर्तीला विचारलेंः—“ तूं आहेस तरी कोण ? एवढ्या रात्री या भयंकर ठिकाणी माझी वाट अडविणारा तूं कोण आहेस ? ”

घनगंभीर स्वराने या मूर्तीने तिला उत्तर दिलेंः—“ पियारी बेगम ! तूं मला ओळखीत नाहीस काय ? मी जाणीही असलों तरी तुझा शत्रु खास नाही. मी तुझा हिताकांक्षी परम मित्र आहे, असें समज. पियारी ! दिलोखराची प्रियतमा तू ! एवढ्या रात्री अंतःपुरांतून बाहेर पडून तूं कोणाकडे गेली होतीस ? ”

पियारीने किंचित् कर्कश वाणीने त्या मूर्तीला विचारलेंः—“ दिल्लीश्वराची बेगम कुठे वाटेल तिकडे जायला तिची ती मुल-त्यार आहे. मी कुठे गेल्ये होत्ये याची तुला काय पंचाईत ? ”

मनुष्यमूर्ती विकट हास्य हसून म्हणालीः—
“ मला काय पंचाईत ? पंचाईत आहे, म्हणून तर या वनमार्गात गाढून तुला मी विचारतो. पण त्याबद्दल व्यर्थ वाटाघाट पाहिजे कशाळा ? तूं कुठे गेली होतीस, तें मला ठाऊक आहे. पियारी ! मी तुला एवढे खात्रीपूर्वक सागतो, की, प्रत्यक्ष सेलीमशाहाला तुजवर जे उपकार करता आले नाहीत, ते मला सहज करता येतील. तुझ्या मार्गातील काटा मी नाहीसा करतो. यापेक्षा तुला मी अधिक काय सांगूं ? ”

पियारी बेगम आश्चर्याने थक्क होऊन गेली ! आपली गुष्ट गोष्ट पूर्णपणे माहीत असणारी ही विलक्षण व्यक्ती आहे तरी कोण ? पियारीला कांही सुचेना. अशा संकटांत ती कधीही सापडली नव्हती,

तरी ती बळेंच धैर्य धरून त्या विलक्षण व्यक्तिला मृदु स्वरानें म्हणते:- “तू कोणीही ऐस. एखाद्या अजाण पथिकावर सहजासहजा विश्वास ठेवण्याइतको काहीं मी भोळी नाही हो ! इथें सगळ्या गोष्टी बोलणें मला काहीं बरें वाटत नाही. चल, मजबरोबर शहरात चल. ”

ती व्याक्ति व्यंगोक्तीनें हंसून ह्मणाली:- वा वा ! छान युक्ति ! मी तुजबरोबर शहरात यावें अन् तूं मला अचानक राजपुरुषांच्या स्वाधीन करावेंस ! युक्ति पण युक्ति आहे तुम्ही ! पियारी ! तूं जशी भोळी नाहीस, तसा मी देखील भोळा नाही. समजलीस ? छे ! तूं ह्मणतेस तसें होणें बिलकुल शक्य नाही. पियारी ! हे पहा. वर अनंत नीळिमामय नभोमंडल विराजमान झालें आहे-त्या नभोमंडलाच्याही वर एक सर्वत्र अन्तर्यामी शक्ति वास करीत आहे. तिला साक्षी ठेवून तिच्या नावानें आपण दोघेजण शपथ घेऊ या, कीं, कोणताही प्रसंग आला तर कोणी कुणाचें अनिष्ट करायचें नाही ! चल ये. ”

पियारी विचारांत पडली. बराच वेळ मनाशीं भवति न भवति केल्यावर तिनें अशी शपथ घेण्यांत काहीं दोष नाही असें ठरविलें.

नंतर ती त्या अज्ञात व्यक्तीला ह्मणते:- “तूं ह्मणतेस तसें का होईना. त्या अनंत शक्ति प्रभूला साक्षी ठेवून मी शपथ घेत्ये कीं, कोणताही प्रसंग आला तरी तुझें मी कधींही अनिष्ट करणार नाही. झालें आता ? बरें, तुला आता मजपासून पाहिजे काय अन् तूं आहेस कोण, तें तरी मला सांग. ”

ती व्याक्ति किंचित् कालपर्यंत अगदीं निस्तब्ध होती. नंतर काहीं वेळानें ती पियारीला ह्मणते:- “तुला आठवतें काय पियारी ? तू मेहेरउन्निशाला पहायला जेव्हां वर्धमानाला गेली होतीस, तेव्हा वृद्ध सेनापति रहमतखाच्या हुकुमानें वर्द्धमानपर्यंत तुला पोचवायला तुजबरोबर कोण आला होता ? मला वाटतें, तुम्ही स्मृति इतकी भंद खास नसेल ! ”

काहीं वेळ विचारात पडल्यासारखें करून पियारी ह्मणाली:- “हो, न आठवायला काय झालें ? सेनापति रहमतखाच्या हुकुमानें त्या वेळीं मजबरोबर वर्द्धमानला आला होता, त्याचें नांव रुस्तमझली. होय. सेनापति रुस्तमच ! परंतु तो मरण पावला, असं आमच्या ऐकण्यांत आलें होतें. ”

ती व्याक्ति हंसून ह्मणते:- “सेनापति रुस्तमझली मरण पावला नाही. बेगमस हेव ! हा पहा सेनापति रुस्तम तुमच्या समोर उभा आहे. ”

रुस्तमला पाहून व त्याचें हें भाषण ऐकून पियारी बेगमेच्या अगावर शहारे आले ! सेलीमशहाच्या भग्न मस्जिदी समोवतालच्या अरण्यांत भुनेखेतें रात्रंदिवस धुडगस घालीत असतात, हा जनप्रवाद या वेळीं तिच्या डोळ्यासमोर उभा राहिला. तेचें सर्व शरीर थरथरा कापू लागले. भयभीत हृदयानें तिनें एकवार रुस्तमच्या धिप्पाड भव्य मूर्तीकडे निरखून पाहिलें. मनातल्यामनात पियारी नवीगणाच्या पवित्र नावाचें स्मरण करू लागली !

आरल्याशींच विचार करण्यांत निमग्न होऊन गेल्या रुस्तमला पियारी बेगमेची ही स्थिति कळून आली नाही. तो तिला काहीं वेळानें ह्मणतो:- “पियारी ! मी मेलों

नाहीं. ज्याच्या हृदयात प्रेमसंजीवनी चिर काळ वास करते, तो कधीही मृत्यु पावत नाही. त्या येरझ्या रहमतने मला कारा गृहात बंदिवान करून ठेविले होते. परंतु प्रेमाचे पालख बंदिवान स्थिति कधीही राहात नाही. बेमालूम युक्ति लढवून मी कारा गृहातून पळून गेलो व तेव्हापासून मी या गुप्तवेशाने चंद्रकडे भटकतो आहे. रस्त्याच्या झणजे माझ्याच मृत्युची बातमी मीच जिंकडे तिकडे पसरून दिली. ज्याला आशा असते, ती मरणार तरी कसा पियारी?"

पियारी हंसून झणाली:—"अस्स-अस्स-आता आरंभ माझा सारं लक्षात ! बरं रस्तम ! तुला पाहिजे तरी काय आता ? तूं भूत नाहीस रे खास !-परंतु सैतान मान आहेस ! अशा, तुजवर आता विश्वास टाकायला काही हरकत नाही. रस्तम ! तुला काय पाहिजे ?"

रस्तम उत्तेजित स्वरात झणतो:—"मला काय पाहिजे ? जिच्यासाठी माझे हृदय पळवडी घडवडी जळत आहे, जिच्यासाठी मानापमान व गौरव यांच्यावर मी जलाजलि दिला, जिच्यासाठी एखाद्या मुरट्या चोरा मीगे नी रस्तोरस्ती सारखा वणवण भटकतो आहे, जिच्यासाठी मला लपून आयुष्य कंठावे लागत असून दिवसाउजेडी लोकान्या वर्तत मला तोंडही दाखविण्याची सोय राहिली नाही, -ती मला पाहिजे ! ती मला पाहिजे ! पियारी ! जिची तूं सातत शत्रु बनली आहेस, ती-ती-मला पाहिजे !"

"कोण ती रस्तम ?"

"मेहेरउजिसा !"

रस्तमच्या तोंडून 'मेहेरउजिसा' हे नाव ऐकताच पियारीचे हृदय चरकले. रस्तमला खरोखर नेह लागले असावे,

असे तिला वाटले. रस्तम म्हणतो काय, हे तिला मुळीच कळना !

ती कंपित स्वरात रस्तमला म्हणाली:—"तूं म्हणतोस ते काम मजकडून कथं होणार ? माझ्या हातून या बाबतीत तुला काय साहाय्य होणार ? रस्तम ! तुला वेड तर नाही लागलं ?"

"होय ! मला मेहेरचे वेड लागून राहिले आहे. पियारी ! तूं मला सहाय्य हो. बेगम पियारी ! अजूनपर्यंत तुझी कुणावर मोहवत जडली नाही. तुला प्रेमाचे पवित्र रहस्य कसे कळणार ? ऐश्वर्यावा, धन-रत्नावर, सिंहासनावर तुझी प्रीति ! म्हणूनच अशा या गंभीर निशाकालीं हे साहस कर्म करायला तूं प्रवृत्त झालीस ! माझे प्रेम मेहेरवर-त्या रमणीरत्नावर-जडले आहे, म्हणून तिच्यासाठी, मेहेर मला प्राप्त व्हावी म्हणून, हे दुःसाध्य दिसणारे काम मी करीन. तूं मला फक्त दुर्गात येऊन जा अन् मेहेरचा महाल मला दाखवून दे, झणजे मी बाकीचे काम उरकतो, पियारी ! माझे एवढे काम तूं फेलेस, की तुझ्यासाठी मी प्राणविसर्जन करायलाही तयार आहे."

रस्तमच हे भाषण पियारी अगदी शांतपणे ऐकत होती. तिच्या मनात नुक-तीच एक सैतानी कल्पना उगम पावली होती, इतकेच नव्हे, तर त्या कल्पनेला चांगले परिणत स्वरूपही येत चालले होते. त्या कल्पनेची भाषा सिद्धी तिच्या मनश्चक्षुपुढे आताच दिसू लागल्यामुळे तिचे हृदय त्या वेळी आनंदाने प्रफुल्ल होऊन गेले होते. एकंदरीत आपल्या कल्पनेला खरोखरीची सिद्धी प्राप्त व्हावी म्हणून सैतान रस्तमला सहाय्य घेण्याचा त्या

सैतानीने निश्चय केला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी जगताच्या दृष्टीने जर भेहेरउन्निचा कलंकित ठरली, तर राजसिंहासनाप्रत नेणारा आपला मार्ग पूर्ण निष्कटंक झाला, हे उघड आहे—या एका कल्पनेच्या पायावर पियारीने केवढी तरी जंगी इमारत रचली.

याप्रमाणे मनार्थी ठाम निश्चय करून ती रस्तमला झणाली:—“समज, तुझं झणण कबूल करून, कोणती ना कोणती तरी युक्ति लढवून मी तुझा दुर्गात प्रवेश कर-विला, तर पुढे तू करणार काय ?”

रस्तम अत्यंत करुणापूर्ण स्वरांने झणाला “पियारी ! मी दुसरे काय करणार माझ्या हृदयवल्लभेचें एकवार डोळे भरून दर्शन घेऊन मी घन्य होईन. जें दर्शन घडत नसल्यामुळे मी आजपर्यंत मृतप्राय बनलों होतो, तें दर्शन—एकवारच का होईना,—मला मिळेल तर मी पुनरपि नरकलोकांतून मनुष्यलोकात येईन. पियारी ! तुला प्रणयाचें रहस्य काय कळणार ? तुला सांगितलें तर तू माझी कांय न करता उलट थट्टा करशील मात्र ! हे पहा—माझ्या हातांने लावलेल्या एका जातीवंत गुलाबाचें मनोहर फूल ! याचा प्रेमोपहार माझ्या मनोगत प्रियेला देण्या-साठी मी हे बरोबर घेतलें आहे. भेहेरजा-नचा या पुष्पाला एकदा तरी स्पर्श झाला झणजे माझे जीवन मी घन्य मानिन ! पियारी ! केवळ एकवारच त्या रमणीचें मी डोळेभरून दर्शन घेईन आणि जिकडे वाट फुटेल तिकडे मी निघून जाईन. हे काळें तोंड पुनरपि मी कोणालाहि दाखविणार नाही. ”

पियारी उल्लासित चित्तानें झणाली:—“ठीक ठीक ! चल तू मजबरोबर, मी तुझा हरयुक्तीने दुर्गात प्रवेश करून देत्ये अन् त्या

चेटकणीचा महालही तुला दाखवित्ये. पण तू या फकीर वेधानंच का येणार तिकडे रस्तम ?”

रस्तम झणाला:—“ होय. मा वेधानेंच मी तिकडे येतो. मी सेलामशहाचा शिष्य आहे. निदान या नात्याने तरी काहीं लोकाना मी परिचय दिला आहे, जस माझ्या चौर्यकृतीत मी पकडला गेलों तर या वेधान्या योगानें माझ्या अपरा-धाची तीव्रता लोकाना पुष्कळ कमी भासेल.”

सेनापति रस्तम प्रणयसमरागणातही चा-गला कसलेला योद्धा आहे अशा पियारी वेगभेची खात्री झाली. त्याची ही युक्ति चागली आहे असें तिला वाटलें.

“चल तर. ”

तो सैतान आणि ती सैतानी त्या घन-दाट वनांतून गंभीर अंधकारातून, आपला मार्ग काढित दुर्गाकडे निघाली ! कोणा-च्याही तोंडून एक शब्दाहि फुटत नव्हता. उभयतांच्या अंतःकरणात बाहेरील अंधका-राला साजेसे कृष्णविचार चालले होते !

काहीं वेळानें हे दोघे पथिक राजमा-गांला येऊन मिळाले. जवळच बाजूला एक श्रीमान् अभीर एक नूतन मशीद बांधीत होता. मशिदीचें काम चाललें असल्यामुळे ठिकठिकाणी लाकुडसामान, दगड वगैरे सरंजाम पडला होता, रस्त्याला लागूनच काहीं मोठमोठे दगड पडले होते. त्यापैकी एकदोन चौकोनी तिकोनी दगड भारी जड होते.

जातां जातां पियारी त्या दगडांजवळ एकदम यवकली व रस्तमकडे पाहून ती गंभीरपणानें त्याला म्हणते:—“रस्तम ! जरा उभा रहा. तुझ्या बाहुंत शक्ति किती आहे, तें मला एकवार प्रत्यक्ष पाहूं दे.”

पियारीचे हे उद्गार एकून रस्तमला भारी आश्चर्य वाटले. तिच्या म्हणण्याचा अर्थ काय तें त्याच्या लक्षांत येईना ! चंचल दृष्टीनें इकडे तिकडे पहात तो पियारीला म्हणाला:-“युद्धाचा व्यवसाय सोडून आज मला किती तरी दिवस झाले आहेत. प्रत्यक्ष प्रसंग आल्याशिवाय माझ्या बाहुंत हल्लीं किती शक्ति आहे तें आज मलाहि सांगतां येणार नाही.”

“मी तुला तो प्रसंग आणून देतें. हा तिकोनी दगड उचलून पलीकडे टाक पाहू.”

पियारीच्या मनात काय आहे, त्याचा अजूनही रस्तमला याग लागेना. तरी बेगमेच्या आज्ञेप्रमाणें तो प्रचंड दगड त्याने सहज उचलून पलीकडे उडवून दिला !

रस्तमच्या बाहुंत प्रचंड बल वास करीत आहे, हे पाहून पियारीला फार आनंद झाला असावा, असें दिसलें. ती त्याला क्षणाली “रस्तम ! दुर्गात प्रवेश करण्यापूर्वीच माझ्यासमोर तुला एक प्रतिज्ञा केली पाहिजे.”

रस्तमने आश्चर्याने विचारलें “कसली प्रतिज्ञा पियारी ?”

“दुर्गात जावयाचा रस्ता मी तुला खुला करून देईन, त्याप्रमाणेंच दुर्गातून बाहेर जावयाचा मार्गहि मी तुला खुला ठेवीन. मेहेरुर्लासाला घेऊन ह्या मार्गांनें तुला रात्रीच्या रात्रीं दुर्गाच्या बाहेर पडलें पाहिजे. या प्रचंड दगडापेक्षा एका कुसुमकोमल स्त्रीचा भार काहीं अधिक नसता. त्यातूनहि त्या स्त्रीवर तू प्राणापलीकडेहि प्रेम करतोस—”

रस्तम मध्येच क्षणाला—“पियारी ! मला असें करायला लावण्यात तुझा काय

उद्देश आहे, तें माझ्या स्पष्टपणें ध्यानांत आलें. निष्कलंक मेहेरजानच्या विमल कार्तीला निघ कलंक—मग तो खोटा का असेना—लावून तू आपला राजसिंहासनाचा मार्ग निष्कलंक करूं पहात आहेस, परंतु पियारी ! माझी त्या रमणीरत्नावर पवित्र मोहबत जडली आहे. माझ्या प्रियवल्लभेच्या जन्माचा सत्यनाश माझ्या हातून होणें तुला संभवनीय वाटतें काय ? चिक्कार असो तुझा !”

ता कालसर्पणी क्षणमात्रात रस्तमवर उलटली ! ती क्रोधकंपित स्वरोने ओरडली “तर मग तू इथच रहा—दिल्ली-पतीच्या दुर्गात त्याच्या अन्तःपुरात—तुझ्या-सारख्या नीच हुजऱ्याचा प्रवेश होण कवीं तरा संभवनीय आहे का ?”

तेथून समोरच बादशाही दुर्गाचें कृष्ण प्रस्तरमय प्रचंड सिंहाद्वार स्पष्टपणें दिसू लागलें होतें. आता धर्मोधमीची चिकित्सा करावयाला रस्तमला अवधि राहिला नव्हता. एके बाजूला घोर विरह दुःखा बाजूला मथुरा मीठन ! एका बाजूला बेहेस्त, दुसऱ्या बाजूला जहालम ! एके बाजूला पवित्र नवीवृंद—दुसऱ्या बाजूला परमपापिष्ट सैतान ! ही युग्मे रस्तमच्या मानसेनत्रापुढें स्पष्टपणें उभी राहिली. एका निमिषार्धाच्या अस्पावकाशात या युग्माच्या दोन बाजूंपैकी एक बाजू स्वीकारणे रस्तमला अवश्य होतें. शेवटीं सैतानाचा विजय झाला ! रस्तमनें सैतानाच्या चिरकाळीन दास्याचा स्वीकार केला. पियारीच्या पापी प्रस्तावाप्रमाणें त्या पापिष्ठानें शेवटीं प्रतिज्ञा केली !

काहींही संकट न येता पियारीच्या शाहाण्यानें रात्री रस्तमचा बादशाही दुर्गात प्रवेश झाला !

प्रकरण वारावें.

प्रणयोपहार.

आणखीं दोनतीन प्रहर गेले, एक-दांची ही दीर्घ रात्र सुरून दुसरा दिवस उजाडला, कीं दिल्लीपतीच्या जन्ममहोत्सवास प्रारंभ होऊन सर्व आग्रा शहर आनंदसागरात नुसतें पोहू लागेल. वास्तविक पहाता दुसऱ्या दिवशीं बादशहाचा जन्मोत्सव, परंतु त्या रात्रीही जन्मोत्सवाच्या पूर्व तयारीनिमित्त सर्व शहरभर सारखी चळवळ सुरू होती. ठिकठिकाणी ध्वजापताका, लतापल्लवांची मंगलमय तोरणे वगैरे उभीं करण्यात प्रजाजन रात्रभर खपत होते. ती रात्र महोत्सवाची नसताही महोत्सवाचीच असल्याचा निदान एखाद्या परकी वाटसरू मुशाफरास तरी नास होण्यासारखा होता.

खुद्द बादशही रंगमहालात तर खूपच धामधूम चालली होती. जी ती बेगम आपल्या महालाचा याट इतर बेगमाच्या महालापेक्षा नयनाकर्षक व्हावा, त्याच्या झकमकीने व सौंदर्याने बादशहानें चित्त आपल्याकडे आकर्षिलें जाऊन त्याची मर्जी आपणावर सुप्रसन्न व्हावी, हाणून फार खटपट करित होता. प्रत्येकीचा खरा हेतु हा, कीं, इतर सर्व बेगमाची पिछेहाट होऊन रंगमहालात सर्वस्वी आपला एकटीचा वरचष्मा व्हावा ! त्या रात्री कोठल्याही बेगमेला क्षोप हाणून नाहीं. उद्या अमुक प्रसंगी कोठले वस्त्र केठे परिधान करावें, ओढणी निळ्या रंगाची घ्यावी कीं किरमिजी घ्यावी, कोणता लहंगा आपल्या सोदर्याला ज्यास्त शोभा आणील, उद्या हिव्याच्या, पाचव्या कीं मोत्याच्या

दागिन्याचा साज घालावा, कोणता अलंकार कोणत्या तऱ्हेनें कोतें घातला हाणजे आपलें अप्रतिम लावण्य इतर भिकारी बेगमाच्या भिकार रूपाचा तोरा नाहींसा करून त्यांना खालीं माना घालायला लावील, आपलें सकल भूषणालंकृत मधुर सौंदर्य घासून पुसून नीटनेटकें कसे करून ठेवावें, हाणजे बादशहा आपल्या महालाकडे घाव घेईल, इत्यादि प्रकारच्या सौंदर्यमूलक नानाविध चिंतांनीं रंगमहालातील असख्य रूपशालिनी बेगमाना अगदीं नासवून सोडलें होतें. सारास, त्या रात्री सर्व आग्रा शहरात कोणाला क्षोप हाणून लागली नाहीं ! उद्या आपणाला यथास्थित घनप्राप्ति होईल या आशेनें दीन दगिद्री लोकाना क्षोप आली नाहीं. आपला मानमरातब वाढेल, पदगौरवाची वृद्धि होईल, बडी 'खेलाट' प्राप्त होईल या आशेनें अभीर-उमराव व श्रीमंत लोक यांच्या डोळ्यांना डोळा लागला नाहीं ! मात्र या सार्वजनिक जागरणात दुःखाचा लेशही नसून सुख प आशा हीच त्याला कारण होती !

सर्व रंगमहालात एक अभागिनी मात्र नेहमीं प्रमाणें स्वस्थपणें क्षोपी गेली होती. बिचारीआ एकटीलाच जन्मोत्सवाचें निमंत्रण नाहीं, प्रियकराचें दर्शन नाहीं, प्रेम नाहीं, आदर नाहीं—कादा नाहीं ! नाहीं हाणावयाला तिच्या वाढ्यास त्या दिवशीं अनादर व उपेक्षा हीं मात्र भरपूर आलीं होती ! याचा सर्वच साठा तिच्या नशिबी आला होता. परंतु हा माटा साठा तिच्या मित्राच्याबद्दल कोणतीही मत्सरी बेगम तिचा मत्सर करित नव्हती.

सर्व जगानें अनादर दाखविलेली अभागिनी मेहेरजान आपल्या महालात

शय्येवर निजळी होती. शय्येशेजारीच एक लहानसा दिवा मंदपणें तेवत होता. त्या दीपाच्या स्तिमित मंद प्रकाशात मेहेरउज्जिसाचें सुंदर, रमणीय परंतु चिंता रेखांकित मुखमंडल अधिकच शोभा धारण करीत होतें ! खरा असल हिरा 'कज्जलघनयुत' अशा अंधकारातही स्वमकावयाचाच !

मेहेरच्या महालाचा दरवाजा उघडाच होता. उपक्षित वेगमेच्या महालाकडे पहातो कोण आणि त्याच्याकडे लक्ष्य तरी कोणाचें जातें आहे ? पियारी वेगमेच्या साहाय्यानें अन्तःपुरात प्रवेश झालेला पापिष्ठ रस्तम त्या उघड्या दरवाजातून इकडे तिकडे पहात पहात हळुहळू चोर पावले टाकीत टाकीत मेहेरच्या महालात शिरला ! महालांत शिरलाच त्या पापिष्ठाच्या पापी डोळ्यांना जें काहीं दिसलें त्यानें त्याला भूल पडली—त्या भुलीने तो वेडा बनला—त्या वेडानें तो चेतनाशून्य झाला ! त्या वेडाच्या भरात त्या सौंदर्यलतिकेचें अगदीं निकट जाऊन दर्शन घ्यावें या हेतूनें रस्तम एक पाऊल पुढें घाली—परंतु दहा पावले तो मागे होई ! त्याची दर्शनाची प्रबल पिपासा काहीं केल्या शांत होईना ! त्या अनिष्ट रमणीकडे निश्चल दृष्टीनें पहात असतां त्याच्या डोळ्यांची पापणीही लवेना ! जणुं काय, कदाचित् तेवढ्या अ-दर्शनाबद्दल आपणाला परमेश्वरांनीं जाब द्यावा लागेल, अशीच रस्तमाला भीति वाटत होती ! अनिभिष दृष्टीनें किती वेळ पाहिले तरी त्याच्या आतून हृदयाची तृप्तीच होईना ! अहाहा ! ब्रह्मदेवाच्या ताब्यात असणारे सारे सौंदर्य-यानें याच मुर्शीत ओतले

काय ? असेंच असेल तर या लावण्य-खनीच्या लावण्यपानात सर्व जन्म घालविला झणून हृदयाची तृप्ति कशी होणार ? रस्तम त्या मोहिनीनें पुरा पागळ बनला !

रस्तमच्या हातात दिव्य मुग्धाच्या प्रकुल गुलाब फुलाचा मनोहर गुच्छ होता. त्या उन्मादग्रस्ताच्या दुर्दमनाय हृदयाच्या दुराकांक्षांनीं परिपूर्ण असा तो प्रणयोपहार आपल्या हृदयवळमेली अर्पण करण्यासाठीं त्यानें आणला होता, हे वाचकांना माहीत आहेच. मेहेरच्या महालांत शिरल्यापासून रस्तमला शंभर वेळा अशी प्रबल इच्छा झाली, कीं, तो कुसुमगुच्छ तिच्या हातीं देऊन तिच्याशीं प्रेमानें निदान दोन शब्द तरी बोलावे ! मेहेरशीं तो बोलायला जाणार तो कोणी तरी अदृश्य शक्ति त्याचा गळा दाबून धरून त्याला जणूं काय झणे "छे छे ! या देवरमणीच्या निद्राभंगाचें पातक आपल्या मस्तकावर घेऊं नकोस !" मेहेरच्या पुष्पकोमल अंगाला हळूच स्पर्श करून जगातील स्वर्गमुख मिळवावे अशी त्या पापिष्ठाला किती तरी वेळ उत्कट इच्छा होई ! परंतु ती होताच कोणी तरी वैशुतिक प्रचंड शक्तीनें जणुं काय त्याचा हात आंखडून घरीत असे ! त्या रमणीच्या निसर्ग-सुंदर, सदोदित प्रकुलावस्थेंत असणाऱ्या कोमळ कपोलभागावर आपल्या गंभीर प्रेमाची खूण झणून आपल्या ओष्ठद्वयानें एक नाजूकशी चुबनरेखा अंकित करावी अशी त्या अधमाला शतवार इच्छा होत असे—परंतु कोणी जणुं काय 'हां—पापिष्ठा ! इतक्या दूरवर मजल नेऊं नकोस !' असा प्रबल शक्तीचा मूर्त भंज त्याच्या कर्णभ्रांत ओतीत असे !

शेवटी, उन्मादग्रस्ताच्या प्रबल इच्छा-
शक्तीचा क्षणकालिक विजय झाला ! तो
प्रणयोरहार-कुसुमगुच्छ-धेऊन रस्तम हळू-
हळू मेहेरजानच्या शय्येपार्शी गेला व
तिच्या उशीवर, तिच्या गालाजवळ त्याने
तो ठेवून दिला. तिच्या गालाजवळ ठेव-
तांच जणू काय रजेमुलेंच तो गुच्छ
क्षणाधार्त म्मान दिसूं लागला ! मेहेरच्या
अगदीं जवळ जाऊन रस्तम डोळे भरून
तिजकडे पाहूं लागला-त्या भुवनमोहन,
वेड लावणाऱ्या, सौंदर्यपूर्ण मुखमडलावरून
त्याच्याने दृष्टि काढवेचना ! प्रतिक्षणीं
त्याच्या कलंकित हृदयात वासनाचे विद्यु-
त्तरंग आदोशित होऊ लागले !

परंतु निमिषाधार्त त्याच्या मनानें उलट
खाल्ही ! पियारीपार्शी जी प्रतिज्ञा करून
तो येथें आला होता, तीप्रमाणे आचरण
करण्यास रस्तमच्या हृदयात धैर्यच नाहीं
झालें ! नव्हे, ती प्रतिज्ञा अमलात आणू
नये असाच त्याने मनात दृढनिश्चय केला.
मेहेर निद्रावस्थेत असता तिला उचलून
धेऊन तेथून निघून जाण्याची गोष्ट तर
दूरच राहो, परंतु तिच्या शरीराला नुसता
स्पर्श करणेंही त्याला अशक्य वाटूं लागलें.
जणू काय कोणी तरी त्याच्या दृष्टीसमोरील
पडदा उचलून नरकाचा भयंकर देखावा
त्याच्या दृष्टीस पाडला असावा, अशीच
तत्क्षणीं त्याची वृत्ति बदलली ! नरकाचा
तो भीमत्स देखावा पाहून पापिष्ठ रस्तमच्या
शरीरावर रोमाच उभे राहिले.

परंतु मनार्शी एक निश्चय ठरवून
त्याप्रमाणें आचरण करावयास त्याला आता
पुरेसा वेळही नव्हता. आणखीं यत्किंचित्
विलंब झाला तर आपण येथल्या येथें
ठार होणार अशी रस्तमची पक्की खात्री

होती. त्याच्यासाठीं पियारी थोडा अविक
वेळ बाहेर यावून राहील हें तर शक्यच
नव्हतें. मेहेरच्या सुंदर मुखकमलावरून
मोठ्या कष्टानें दृष्टि काढून रस्तम आशा-
पूर्ण अतृप्त हृदयानें तेथून परत फिरला.
त्याच्या हृदयात वासनाचा प्रचंड अग्नि
धगधगूं लागला ! परंतु या वेळीं त्याच्या
मनानें दृढनिश्चयच केला होता. पियारी
बेगमेजवळ थोडक्या वेळापूर्वी केलेल्या
प्रतिज्ञेला त्यानें लायेनें दूर झुगारून दिलें !

तो अस्फुट स्वरानें झणाला “ पियारी !
राखसी ! सैतानी ! तुझ्यासमोर केलेल्या
प्रतिज्ञेवर हा भी लक्षाग्रहार करतो पहा !
मेहेर ! मेहेर ! प्यारी ! हाय ! तुजें सौंदर्य
स्वर्गाच ! तूं पवित्रतेची प्रत्यक्ष मूर्ति !
तुजवर माझें किंती प्रेम-पण जाउं दे !
मेहेर ! त्या राखसणीच्या चियावणीनें
तुझा सर्व नाश भी कसा करूं ? हें तुजें
शेवटचेंच दर्शन असेल तर असो !
तुझ्या दर्शनाशिवाय सर्व जन्मभर भी
मनाच्या तीव्र यातनांच्या अग्नीत दग्ध
होईन-क्षणोक्षणीं होणाऱ्या मर्मान्तक तीव्र
यातना सोशीन-परंतु त्या सैतानीच्या-
पियारीच्या-प्रलोभनाला बळी पडून तुझा
भी सर्वनाश कधीही करणार नाहीं ! ”

निद्रित मेहेरजानकडे पुनः एकवारही न
पहाता रस्तम तेथून द्रुतपदानें निघून गेला !

* * *

मेहेरउजिसाच्या महालांतून रस्तम बाहेर
पडला. तो इकडे तिकडे न पाहतां ज्या ठिकाणीं
पियारी बेगम त्याची वाट पहात रहाणार
होती, त्या ठिकाणीं तडक आला. मेहेरच्या
महालात प्रवेश करताना त्याच्या अन्तःकर-
णात जी चळविल्ले चालली होती, तिचा या
वेळीं नेथें मागमूसही नव्हता, मनात केलेल्या

हृदनिश्चयामुळें त्याला एका प्रकारचें धैर्य आलें होतें व त्याची छटा यावेळीं त्याच्या मुखमंडलावरहि चागली उमटली होती.

महालाच्या प्रवेशद्वाराशींच एक व्यक्ति उभी होती. ठरल्याप्रमाणें पियारी बेगम आपली मार्गप्रतीक्षा करीत तेथें उभी आहे असें रस्तमला वाटले. आपणाला विलंब झाल्यामुळें पियारी वेव्हाच निघून गेली असेल असें जें आपणाला वाटलें होतें, तें खरें ठरलें नाहीं याबद्दल त्याला आनंद झाल्यासारखें दिसलें. यावेळीं पियारीची आपणाला भेट झाली तर फार चागलें होईल, असें त्याला महालातून निघाल्या पासून वाटत होतें.

‘पियारी’ जवळ जाऊन रस्तम हृद स्वरानें झणाला:-“ पियारी ! तेथें मला ठरल्यापेक्षा अधिक विलंब लागला याबद्दल मला क्षमा कर. मी असाच अलों याबद्दल तुला आश्चर्य वाटेल. मी तुला आता साहाय्य करणें सर्वथैव अशक्य आहे.”

पियारीला उद्देशून रस्तम जें बोलला तें जणू काय अरुण्यरुदितवत् झालें ! पियारी एक शब्दही बोलली नाहीं. वास्तविक झटलें तर पियारी रस्तमचें हे भाषण निमृ-
टपणें ऐकून घेण्यासारखी बायको नव्हती !

रस्तम पुनः म्हणाला:-“ पियारी ! बोलत का नाहींस ? ”

तरीही पियारी स्तब्ध ! रस्तमला भारी आश्चर्य वाटलें. तो पियारीकडे निरखून पाहूं लागला.

मेहेरच्या महालाबाहेर दीपप्रकाश नसल्यामुळें अंधकार होता. त्या अंधकारात उभी असलेली व्यक्ति पियारी नव्हे अशी तत्क्षणीं रस्तमची खात्री झाली. पियारी तर टेंगणी-
तुसकी व कृशांगी होती. ही व्यक्ति उंच,

चिप्पाड व बलिष्ठ दिसत होती. त्या व्यक्तीनें स्त्रीला उचित असा वेष केला नसून पुरुषवेष चढविला होता. तर मग हा पियारी नव्हे. हा कोणी तरी पुरुष ! रस्तमच्या हृदयात भयाने घडकीच भरली ! तो थरथर कापु लागला !

तेथें आल्यापासून रस्तमची इतकी हालचाल आणि चलबिचल झाली-परंतु तो पुरुष अगदीं निश्चल होता. आपले तोंड भेदक नेत्र त्यानें रस्तमकडे लावले होते.

त्या अपरिचित पुरुषानें घनगंभीर स्वरानें रस्तमला विचारलें, “ तूं कोण आहेस ? ”

रस्तमच्या अंगावर काटा उभा राहिला. अपरिचित व्यक्तीच्या प्रश्नाला उत्तर न देता तो खालीं मान घालून स्तब्ध उभा राहिला.

त्या व्यक्तीनें पुनः दरडावून विचारलें, “ कोण तूं ? ”

रस्तमनें कंपित स्वरानें त्याला उलट प्रश्न केला, “ आपण कोण आहा ? ”

त्या अपरिचित पुरुषानें रस्तमच्या प्रश्नाचा काहीं जबाब दिला नाहीं. चवताळलेल्या वाचाप्रमाणें तो रस्तमजवळ गेला आणि आपल्या वज्रमुष्टीनें त्याने त्याचा हात पकडला व क्रोधकर्मक स्वरानें तो ओरडला, “ पापिष्ठा ! सैताना ! एवढ्या रात्रीं मेहेरउजिसाच्या महालात तूं कशांला गेला होतास ? ”

हाय ! सर्व नाश झाला ! रस्तमला तत्क्षणीं त्या मूर्तीची ओळख पटली. ती मूर्ति आणि तो स्वर त्याच्या पूर्ण परिचयाचा होता. त्या मूर्तीचें शेंकडों वेळा त्याला दर्शन झालें होते; तो स्वरही त्याच्या कर्णरंभात शेंकडों वेळा शुभला होता ! आपला मृत्यु आता फार दूर नाहीं अशी त्या हतभाग्याची क्षणार्धात खात्री झाली !

नरकलोकांचे भयंकर द्वार त्याला आत घेण्यासाठी खाडकन् उघडलें !

कापत कापत हात जोडून अरुकुट कंपित स्वरानें तो झणाला:—“ जहापनाह ! दुनियाके मालिक ! शहानशहा ! या पापी अधमाधमाचा आपण अत्यंत क्रूरपणानें वध करावा. माझ्यासारखा नांच नराधम सर्व त्रिभुवनात कोणीही नसेल, मी विश्वासघातकी—प्रभुद्रोही—पापिष्ठ—मला धोर मृत्युशिवाय दुसरे प्रायश्चित्त नाही ! ”

मेहेरच्या महालाच्या दाराशी उभी असलेली व्यक्ती कोण असावी, हें आता बाचकाच्या ध्यानात आलेंच असल, ती छद्मवेषधारी ब्याक्ती दुसरी कोणी नसून, खुद्द दिल्लीपति जहागिराचीच स्वारी होती !

त्या दिवशी संव्याकाळीं जोधवाईच्या महालातून निघून गेल्यावर जहागिराच्या मस्तकात मेहेरबद्दलचे विचार भ्रमण करीत होते जोधवाईच्या उपदेशानें त्याच्या हृदयात लखल प्रकाश पडला होता ! मेहेरचें व आपलें पूर्वकालीन चरित्र त्याच्या स्मृतीपटावर जागृत झालें. तिची नयनमनोहर मूर्ति त्याच्या नेत्रासमोरून काहीं कल्या हालेना ! व्यर्थ कुशका घेऊन त्या गुणवती रमणीला आपण हालात ठेवले, या विचारानें त्याच्या अन्तःकरणाला अनंत यातना होऊ लागल्या. या पापाच प्रायश्चित्त घेतलेंच पाहिजे असा जहागिराने दृढ निश्चय केला. आज मेहेरचा आदर सत्कार करून स्वतः तिला जन्मोत्सवाचें निमंत्रण घावयाचें असा विचार करून तो गुप्त वेषानें तिच्या महालाशी आला ! परंतु तुदैवराट्टमें मेहेरच्या भाग्यचंद्राचा पिच्छा अजून सोडला नव्हता ! मेहेरच्या महालातील शयनगृहाच्या दरवाजाशीं जहागीर येता,

तो काहीं विलक्षणच देखावा त्याच्या दृष्टीस पडला ! तो पाहून बादशहा जागच्या जागीं स्तमितच झाला ! शय्यागृहाच दार उघडें आहे व एक फकीरवपधारा तरुण पुरुष मेहेरच्या शय्येजवळ उभा असून त्याचें मुख मेहेरच्या मुखकमलाच्या अगदीं निकट झाले आहे असे त्याच्या दृष्टीस पडले ! आश्चर्यमूढ होऊन जहागीर त्या साइसी फकिराची कृति लक्ष्यपूर्वक पाहूं लागला काहीं वेळाने फकीर वचकरच महालाच्या बाहेर पडणार असें पाहताच तो महालाच्या दरवाजाशीं काळोखात येऊन उभा राहिला. या दाराशिवाय मेहेरच्या महालातून बाहेर पडावयाचा मार्ग नव्हता !

रस्तमनें बादशहाला ओळखलें, तसें बादशहानेंही छद्मवेषधारी रस्तमला ओळखिलें ! तो गंभीर स्वरानें म्हणाला:—“ रस्तम ! तू खरोखरच नीच, कुलागार आहेस. प्रत्यक्ष सैतानापेक्षाही तू अधम आहेस ! ज्या बादशाहा अन्तःपुरात मक्षिकेलाही शिरावयाला मार्ग नाही, त्या अन्तःपुरात कोणाच्या साहाय्यानें तू प्रवेश केलास ? रंगमहालातल कोणती निमकहारक बेगम तुला साहाय्य झाली ? बोल बाल ! पियारी बेगमेचें नाव तूं मघाशीं का घेतलेंस ? ”

रस्तमनें काही उत्तर दिलें नाही ! तो विचारा या प्रश्नाला काय उत्तर देणार ? लजेनें खालीं मान घातून तो मुकाट्यानें जागच्या जागीं उभा होता, त्याचें सर्व शरीर भयानें कापत होतें !

रस्तमच्या तोडून शब्द निघत नाही असें पाहून बादशहाचा क्रोधाग्नि भडकला. आपल्या वज्रपृष्ठीत पकडून त्यानें ठेवलेला रस्तमचा हात हिंसडून त्यानें जोरानें झगारून दिला व कंपित कंठानें तो झणाला:—

“रुस्तम ! तुझ्यासारखा कृतघ्न तूच ! तुझा बाप मोठा कीर्तिमान, दिल्लीच्या गादीची सेवा त्याने इमानेद्वारे केली, त्याचे अनेक अमूल्य गुण स्मरून लहान वधातही मी तुला या योग्यतेला चढविले. आपल्या बापाप्रमाणे तूही माझा व माझ्या गादीचा गौरव वाढविशील अशी मला मोठी आशा होती ! परंतु काळसर्प ! ज्याने आजपर्यंत दूध घालून तुझे पालन केले, त्याच्यावरच तू उलटलास ! तुझ्यावर टाकलेल्या विश्वासाचे तू खरोखर योग्य सार्थक करून दाटाविलेस ! जे माझे चिरवांछित रत्न—ज्याचे नुसते दर्शन ध्यावयाचेही अजूनपर्यंत मला सादस झाले नाही, ते रत्न चोरून न्यावयाचा तू प्रयत्न करीत होतास ! मेहेरउजिसाचे पवित्र शय्यनगृह तू आज कलंकित करून टाकलेस—तिचा पवित्र देह तुझ्या स्पर्शाने—”

रुस्तम उचेलित कंठाने मध्येच म्हणाला:—
“प्रभो ! दिल्लीश्वर ! मी तर पापीच आहेच. परंतु माझ्या शब्दांवर आपला विश्वास बसेल काय ? परम पवित्र पैगंबर प्रभूच्या चरणांचे स्मरण करून रागजो, की, मेहेरच्या पवित्र देहाला या अवमाधमाचा स्पर्श बिलकुल झाला नाही. माझ्यासारख्या नीच कावळ्याला त्या राजहंसीला स्पर्श करण्याचे घादस होणे शक्यच नाही. ना डोळे मरून तिचे दर्शन मात्र घेतले जहापनाह ! नुसते नेत्रांनी दर्शन घेणे यातही पाप आहे काय ?”

एखाद्या उन्मादग्रस्तप्रमाणे रुस्तम या प्रमाणे बोलत असता बादशहाचे लक्ष त्याजकडे होते किंवा नाही हे सांगता येणे मोठे कठीण आहे. त्याची भेदक दृष्टि रुस्तमकडे लागून राहिली होती तरी, परंतु त्याचे लक्ष परस्परविरोधी विचार—यिकारा मध्ये भ्रमण करीत होते, बादशहाने फिरून

एकदा रुस्तमला प्रश्न केला, “बोल, खरे सांग अंतःपुरांत प्रवेश करायला तुला कोणी साहाय्य केले ?”

आपल्या खऱ्या परीक्षेचा वेळ हीच आहे असे रुस्तम समजला. पियारी बेगमचे नाव सांगून आपण चटकन मोकळे व्हावे असे एक वेळ त्याने मनात आणले—परंतु ते क्षणमात्रच ! सर्व मनोवैर्य एकवटून सारा संकटभार आपल्याच शिरावर ध्यावयाचा त्याने निश्चय केला. काही झाल तरी पियारीचा विश्वासघात करावयाचा नाही, असे त्याने ठरविले.

नम्रपणे गुडघे टेकून रुस्तमने बादशहाला प्रणिपात केला व अश्रुपूर्ण नेत्रांनी तो त्याला झणाला:—“शहानशहा ! दीन दुनियाकडे मालिक ! या दीन दासाला क्षमा करा, आणाला वाटेल ती भयंकर शिक्षा या अवमाला आपण द्यावी, ती आनंदाने सोसायला मी तयार आहे. परंतु हा प्रश्न आपण मला करू नये. मी कोणाच्या मदतीने अंतःपुरांत प्रवेश केला, हे माझ्या तांडून कधीही वाढेर पडणार नाही. आजच्या कमरला लटकलेल्या तरवारीने माझ्या देहाचे आपण तुफडे तुफडे करून टाका—परंतु मी विश्वासवात कधीही करणार नाही. ”

बादशहाचे डोळे रागाने गरार फिरून लागले. यःकश्चित् सिपुर्हा आपणापुढे अशी वर्तणूक करील अशी जहांगिराची कल्पना नव्हती ! तो रागांत ओरडून झणाला:—
“जसा सुखकर मृतु तुला देणे झणजे तुझ्या अपरावावहल तुला बक्षीसच देण्यासारखे आहे. तुला योपेक्षा किती तरी पटीने भयंकर शिक्षा केली पाहिजे, तुला जिवंतपणा अर्धा गाडून कावलेल्या कुत्र्याकडून तुला फाडफाडून खाविले पाहिजे, नंतर

तुझे शरीर अग्नीनें अर्घदग्ध करून तुला भर रस्त्यावर फेंकून दिला पाहिजे. हीच शिक्षा मी तुला करतो.”

अन्य प्रसंगां ही क्रूर शिक्षा ऐकून रस्तम भयाने कापू लागला असता. परंतु या वेळी त्याला मनोधैर्याचे अपूर्व बल प्राप्त झाले होते. बादशहाचे शब्द ऐकून तो बिल्कुल डगमगला नाही.

तो शातपणे क्षणाला:—“प्रभो! माझ्या नशिबी हीच शिक्षा असेल तर तीही मी मुकाट्याने सहन करीन. परंतु मी विश्वास घेत कणार नाही. एकवार माझ्या हातून विश्वासघात झाला आहे, हे खरे, परंतु त्याला अन्य कारणे आहेत. या क्षुद्र प्राणाकरिता मी ते पातक मस्तकीं घ्यावयाला आता तयार नाही!”

जहागीर यावर काही बोलला नाही. एक वेळ त्यानें रस्तमकडे तुच्छतनें दृष्टि मात्र फेंकली!

अल्पकालपर्यंत दोघेरी निस्तब्ध होते. नंतर बादशहा तीव्र स्वरांने ओरडला “कोण आहे तिकडे?”

बादशहाच्या आदेशाबरोबर दोघेजण कालेकभिज, धिप्पाड, प्रचंड शक्तीचे शब्द बादशहासमोर येऊन उभे राहिले व त्यांना त्याला नम्रपणे प्रणाम केला. त्यांना पहाताच आपणाला नरकजेकात पांच विण्याकरिता हे प्रत्यक्ष कालदूत आले आहेत असे रस्तम समजला. आता मृत्यु अनिवार्य होता!

त्या शिद्यांना उद्देशून बादशहा क्षणाला:—“आताच्या आता याला धेऊन जा आणि हावूजखान्यात कोडून ठेवा. याच्या दर्जाचा बिल्कुल विचार न करता याच्या पायात जड लोहशृंखला घातून याला डावून

टाका. याचा न्याय काय करावयाचा तो पुढे करू. सध्यां याला ही शिक्षा भोगू द्या.”

रस्तमनें नम्रपणाने बादशहाला कुर्नि-सात केला. ते यमदूत त्याला आहूत नेत असता जहागीराला प्रणाम करून अश्रुपूर्ण नेत्रांनी तो क्षणाला:—“प्रभो! आपण दिलेली शिक्षा मला अगदी शिरसा-प्रमाण आहे. परंतु आपणाला शेवटची एक विनंति करायची आहे. मृत्यु माझ्या शिरावर विराजमान झाला आहे. मी पैगंबराला स्मरून आपणाला त्रिवार सत्य तेंच सांगतो. मृत्यु-च्छाही पळीकडे माझ्या मस्तकावर तो जगदीश्वर-सम्राटाचाही सम्राट्-जागत आहे, तोच सर्व गेष्टींना साक्षी आहे. मेहेर-उज्जिसा पूर्णपणे निष्कलंक आहे. माता तिला स्पर्शही झाला नाही. तो सर्वसाक्षी परमेश्वरच याला साक्षी आहे—”

बादशहाने रस्तमकडे पाहिलेही नाही. ते दोघे शिही त्याला धेऊन कारागृहाकडे गेले.

मेहेरच्या महालाकडे शून्यदृष्टीने एकवार पाहून, आत न जाता बादशहा तेथून जड हृदयाने निघून गेला.

प्रकरण तेरावे.

अनुताप.

जमांतील मनुष्याची-राजाची, रंकाची श्रीमंताची, गरीबाची-स्थिति काहीही असे, त्यांना अनुपम सौख्य प्राप्त होवो, किंवा डोळ्यातून ‘अश्रुजलाचे पाट’ काढणारे भयंकर दुःख प्राप्त होवो, कालाला कोणाचीही पर्वा नाही! कोणाच्या सुखदुःखाची तो तितक्याच क्षिति बाळगीत नाही. त्याचा

प्रवाह शांतपणे सारखा सुरू असतो. कोणाचे दिवस सुखात जातात, तर कोणाचे दुःखात जातात. एखादा सार्वभौम बादशहा सम्राट्-पदावर विराजमान असताही दुःखाने, चिंतेने, आणि नानाविध मनस्तापानीं दग्ध होत, आलेला दिवस कसा तरी कंठीत असतो, तर एखादा गरीब नांगऱ्या निढळाच्या घामाने मिळविलेली चतकोर भाकरी खाऊन मजेंत व आनंदात दिवस काढतो. ज्याचे दिवस सुखात जातात, त्याला वाटत असते, की, सदासर्वदा आपले दिवस असेच सुखात जाणार, ज्याच्या वाटणीला दुःखाचा कटु चषक आलेला असतो, तो मनुष्य आपल्या नशिबी सदासर्वदा दुःखाचेच दिवस आहेत असे समजतो. परंतु कालचक्र हे कोणाच्या इच्छेवर अवलंबून नाही. त्याची गति सारखी—अव्याहत—चालू असते !

आज जहांगीर बादशहाच्या जन्ममहोत्सवाचा दिवस ! आपल्याबरोबर अपरिमित आनंद—आमोद—प्रमोद घेऊनच जणू काय आजच्या दिवसाने आम्हा शहरात प्रवेश केला होता ! सर्व शहर आनंदाने रंगून गेले होते. तो दिवस आनंदाचा, झणून काही तो थोडा वेळ तरी लाभविण्याकरिता कालचक्राने आपली गति थांबविली नाही ! तें सारखे फिरतच होतें. आपल्या गतीबरोबर तें तो आनंदाचा दिवसही घेऊन गेलें ! सूर्यास्त झाला, रात्र आली. उत्सवानिमित्त उभारलेली ध्वज—पताका—तोरणे व नगरातील इतर सर्व शृंगार अजूनही बहुतेक जशाचा तसाच होता. सर्व आम्हा शहराला जो दिवस अत्यनंदाचा व सुखाचा गेला, तोच दिवस केवळ दोन व्यक्तींना फार दुःखाचा गेला ! सर्वात महदाश्चर्याची गोष्ट ही की, ज्याच्या जन्मोत्सवानिमित्त जिकडे तिकडे आनंदी-

आनंद चालला होता, तो खुद्द जहांगीर बादशहा या दोन दुःखी व्यक्तींपैकी एक होता ! आणि दसरी व्यक्ति झटली झणजे, अनादराने उपेक्षलेली, जिच्या वाटणीला निराशेची जहांगीर आली होती, ती अभागिनी मेहेरउन्निसा ! आश्याच्या अतुल्यैश्वर्य-संपन्न भव्य राजप्रासादात वास करणाऱ्या दोन व्यक्तींना—त्यातूनही अखिल दोन दुःखेचा मालिक जो सम्राट् जहांगीरबाहा, त्याला—आजचा दिवस अत्यंत दुःखाचा जावा हे आश्चर्य नव्हे काय ! यालाच दुर्दैवाविलास झणतात !

एक प्रहर रात्र होऊन गेली होती. बादशहाच्या जननोत्सवाची दगळ शहरांत अजूनपर्यंत थोडीबहुत चालूच होती. खुद्द रंगमहालातील उत्सवाला आता बरीच उतरती कळा लागली होती, असे झटले तरी चालेल. बादशहाची मर्जी आपणावर ओढून घेऊन इतर बेगमांचीं नाके चागलीं टेंचून टाकावयाची असा प्रत्येक बेगमाचा भेत असताही जहांगीरच्या उदासीनेमुळे रंगमहालात निराशेची छाया पसरली होती. आजच्या मंगळ दिवशी खुद्द बादशहाने अशी उदासीन वृत्ति का कारण केली असावी, याचा कोणालाही पत्ता लागेना ! रंगात भंग झाला !

या वेळीं मेहेरउन्निसा आपल्या महालात सुखासनावर बसली होती. तिच्या हृदयात सुखाचा लवलेसही नसता ज्या आसनावर ती बसली होती, त्याला 'सुखासन' असे नांव देणें हा वास्तविक त्या शब्दाचा दुष्प्रयोग करण्यासारखेच आहे ! मेहेरच्या मनांत चाललेल्या खिन्न विचाराची छाया तिच्या विषण्ण मुखामंडलावर पडली होती,

मेहेरच्या मनांतील विचारमालिका या वेळीं पुढीलप्रमाणे होती:—

“ हाय ! आज अगदीं कळसच झाला ! सर्व सुखाचेचा आज पूर्ण लोप झाला ! आज सुखाचा दिवस मला येईल, उद्या येईल, अशी आजपर्यंत मला आशा होती, परंतु आज शेवटचा आघातितु तूटून गेला ! सर्व आग्रा शहर आज आनंदसागरात बुडाले आहे. रंगमहालातील प्रत्येक बेगम आज सुखशिखरावर विराजमान झाली आहे. प्रत्येक बेगमेला सुखी करण्यासाठीं शहानशाहीची स्वारी झटत आहे, अन् मी मात्र दुःखाच्या डोहात बुडवें, असें मीं कोणतें पातक केले आहे ? मी अभागिनीनें बादशहाचा असा अपराध तरी काय केला आहे ? परमेश्वरा, नको— ! या जन्माचा मला आतां अगदीं वीट येऊन गेला.—ज्यानें त्यानें माझा अपमान करावा, जिकडे तिकडे माझा अनादर व्हावा, सर्वांनीं मला उपेक्षेच्या दृष्टीन पाहावं, हेच माझ्या अदृष्टात असावं काय ? या अनादराच्या स्थितीत, शुद्ध बंदिवासात हे कंटाळवाणे आयुष्य कठण्यापेक्षा नरकवासात दिवस कंठणें खास वाईट नाही. हाय ! अदृष्ट !

“ आजपर्यंत मी अशा स्थितीत दिवस काढले, तसे यापुढेही प्राणान्त होईपर्यंत मी दिवस काढले असते; परंतु कोणच्या आशेवर मी जिवंत राहावं ? मती ! प्रियसखी मतिलाही माझ्या बुद्धेवामुळे माझा विसर पडला. आभ्यात येऊन मी तुला वारंवार भेटत जाईन अशीं तिनें मला अनेकदा वचनें मात्र दिलीं, परंतु आपलें तोंड मात्र तिनें कधीं दाखविले नाही.—माझे नकाबिच फिरले आहे. तेव्हा

माझ्या जिवाची सखी देखील मजवर फिरली यात नवल नाही !

“ ज्या जीवनांत कांहीं आशा राहिली नाही, तें आतां तसेच कंठण्यांत तरी काय अर्थ आहे ? अनंत यातनाची ज्वाळा हृदयांत घडघड पेटत असता मनुष्य जिवंत रहाण खरोखरच अनिष्ट आहे. या यातना सहन करण्यापेक्षा एका क्षणात जर त्याला आपल्या जीवनाबरोबर यातनाचा अंत करता येत आहे, तर त्याने तो का करून घेऊं नये ? मला आतां आशा, भर्तृहृत्, प्रेम, आदर, सुख यापैकी कसलाही आधार राहिला नाही. मग हे जड झालेले प्राण आता मी कोणत्या आधारावर धारण करावे ?—छे ! तें काहीं नाही. अगदीं ठरलें—खास ठरलें. आजच्या आज हा जीवनदीप मालवून टाकावयाचा ! अन् मतियानं तरी मला काय सांगितलें आहे ? बादशहांनीं तुला अनादर दाखविला तर तूं खुशाल प्राणविसर्जन कर. आता यापेक्षा अधिक अनादर तरी कोणता असणार ? आता मी आत्महत्या केली तरी मतिया काहीं मला दोष देणार नाही. ”

असे विचार चालले असता मेहेरचा गळा दाटून आला. डोळ्यातून अश्रुप्रवाह वाहूं लागला. तिनें हात जोडून सजल नेत्रांनीं एकवार वर पाहिले. तिच्या चिंताकृश गंडयुगुलावरून जलधारा वाहत होत्या. तिचे हृदय मर्मभेदी यातनांनीं विदीर्ण झाले होते—जीवन निराशेनें परिपूर्ण होऊन गेलें हातें—तिच्यासमोर एक लहानसा विषपूर्ण रौप्यपात्र होतें.

मेहेरची विचारमालिका पुनरपि चालू झाली:—“ या वेळीं जिकडे तिकडे घात हात आले आहे. जवळपास कोणीही नाही.

सर्व दासींना आनंदोत्सवात मग्न होण्याकरता मी सुटी दिली आहे, त्या विचाऱ्यांना आपल्या धनिण्याच्या मनाची आजची स्थिति ठाऊक असती, तर त्या मला इथं अशी एकटी सोडून गेल्या नसत्या. योपेक्षा अधिक सुंदर योग आतां मला कुठून मिळणार आहे ? आजच्या आज या अनादरातून, उपेक्षेतून, दारुण यातनातून आपली सुटका करून घेऊली पाहिजे, हे जगदीश्वर ! हे अंतर्धामिनि ! हे दयामय ! तूं अनार्थाचा नाथ—अगतिकांची गति आहेस. तुझ्यापुढे राजे, महाराजे, बादशहा अन् हीन दीन कंगाल दोन्ही सारखेच आहेत ! मी जगताच्या दृष्टीने अनार्थ उपेक्षित दीन अवला आहे, तरी तुझ्या दृष्टीने काहीं तशी खास नाही ! हे कृपासिंधो ! तूं मजवर दयाच दाखविशील ! आता हे दुःख, यातना, अनादर मला सहन होत नाहीत. या पात्रातील हे सर्वदुःखहारी अमृत पिऊन मी तुझ्या चरणापाशी येथे. या अभागिनीला तिथे तरी स्थान मिळो, एवढीच तुला माझी दीन प्रार्थना आहे.

“हृदयेश्वर ! जीवितनाथ ! आपण या प्रसंगी कुठे आहां ? एक पळही आपण मला विसरला नाही. या दासीची योग्यता नसताही सदासर्वदा आपल्या हृदयात हिला आपण स्थान दिलं. हाय ! दिव्य—सुखपूर्ण, आपल्या प्रणयस्मृतिचिन्हांनी सुशोभित अशा त्या वर्षमान नगरांत आपल्या पवित्र शात समाधीवर पडून, आपलं शेवटचं वंदन करून प्राणविसर्जन करण्याचं या मंदभागिनीच्या नशिबी नाही, याबद्दल मला फार दुःख होतं !

“हे दिल्लीपते ! आपण दीनदुनियेचे सम्राट, आपलं सामर्थ्य अचाट आहे !

आपली कीर्ति दिग्दिगंतराल व्यापून राहिली आहे ! खरोखर, स्वजनाविषयी, आपलं प्रेम अतुलनीय आहे ! धन्य आपलं प्रेम—धन्य आपली करुणा—धन्य आपल्या कोमल हृदयाच्या प्रवृत्ति ! आपलं मनुष्यत्व खरोखर प्रमंसा करण्यासारखं आहे ! ”

समोरच्या विषपूर्ण रौप्यपात्राकडे मेहेरची दृष्टि लागली होती. त्या लहानशा पात्रातील पेय पितांच जीविताच्या सर्व ज्वाळा, अपमान, उपेक्षा हीं सारीं विलयाळा जातील असा तिला भंरंवासा होता. मेहेरला हा मोह आवरला नाही. त्या विषपात्राच्या प्रलोभनाला तो बळी पडली ! एकवार तिने हात जोडून जगदीश्वराची प्रार्थना केली व ते विषपात्र दळूदळू ओंठाशी धरलं. त्या तीव्र विषाचा तिच्या जिठ्ठेला स्पर्श झाला. त्याचा किंचित् अंश तिच्या पोटांतही गेला. मेहेरचें आधीच हलकें झालेलं मस्तक अमूं लागलं.

इतक्यात कोणीं धावत धावत येऊन मेहेरच्या हातातून तें विषपूर्ण रौप्यपात्र दूर उडवून दिलं !

ते तीव्र विष पोटात गेल्यामुळं त्याचा परिणाम होऊं लागून जरी मेहेरच्या बुद्धीला भ्रंश पडत चालला होता, तरी तिची शुद्धि अद्यापि पूर्णपणें गेली नव्हती. तिला अजूनही चैतन्य होतं. ज्या व्यक्तीने द्रुतपदानें महालात येऊन आपल्या हातांतून तें विषपात्र फेंकून दिलं, ती व्यक्ती कोण आहे, तें मेहेरनें तत्क्षणीं ओळखलं. ती व्यक्ती दुसरी कोणी नसुन मेहेरची प्रियसखी मतिया होती !

स्वहस्तानें मरणाच्या दाराशी पडलेल्या मेहेरजवळ येऊन मतिया तिचें मुखमंडल

निरखून पाहूं लागली. मेहेरच्या गळ्याला घट मिठी मारून अश्रुपूर्ण नयनांनीं स्फुदत स्फुदत मतिया क्षणाली:-“ मेहेर ! प्रिय सखि ! हे तूं काय केलेस ? असा सर्वनाश करायला तुला कारण तरी काय झालं ? तुला ही दुर्बुद्धि कुणीं शिकविली ? हाय ! जर मी अभागिनी थोडीशी अगोदर आले असतें तर-”

त्या यातनांतही जिवलग मैत्रिणीच्या भेटीमुळे झालेल्या उत्कट आनंदाची छटा मेहेरच्या म्लान मुखकमलावर चमकूं लागली ! ती क्षीणस्वरानें मतियाला क्षणाली:- “मतिया ! शेषटी आलीस तूं ? माझा देवानं अगदीं अंतर्च पाहिला, झणून मी असा आपला अंत करून घेतला मतिया ! पण तुला इयं आलेली पाहून मला किती आनंद झाला आहे झणून सांगू ! तुझ्या मांडीवर मस्तक ठेवून मला आतां प्राण सोडना येईल, ही कल्पना मनात येऊन माझ हृदय आनंदानें भरून आलं आहे. तूं काळ इयं यायची होतीस, असं मी एकल होतं-मतिया ! जर तूं थोडीशी अगोदर आली असतीस-”

मतियानें एक दीर्घ निःश्वास टाकला व गद्गद कंठानें ती क्षणाली:-“ मेहेर ! देवा-पुढं कुणाचा इलाज चालणार ?-काळच मी येणार होत्ये-परंतु देवघटनेनं काल मला येता आलं नाहीं. राजासाहेब एकाएकीं आजारी पडले-मेहेर ! अजूनही मृत्युच्या हातून तुझी सुटका करतां येईल. तुझ्या पोटात फारसं विष गेलं नसावं, अजूनही उपाय चालतोळ. मी हकिमाना बोलावून आणत्ये. ”

अर्ध्या घटकेपूर्वीं जे ओष्ठ स्निग्ध व चिकण होते, ते विषप्रभावानें आता शुष्क

व काळे झाले ! तरीही त्यावर मधुर स्मित चमकूं लागलें. मोतिराणीचे हे शब्द ऐकून मेहेर एकदा निराशेचें करुण हास्य इसली व क्षणाली:-“ मतिया ! ती आशा आतां व्यर्थ आहे. मी आतां वांचणार नाहीं. माझ्या पोटात किती विष गेलं आहे, तें मला सांगतां येत नाहीं. परंतु मला अतिशय यातना होत आहेत-गळा अगदीं सुकत चालला आहे. मस्तकांत तीव्र वेदना होत आहेत. आता हकीम येऊन काय करणार मतिया ? तुझ्या मांडीवर मस्तक ठेवून तुझ्या मुखाकडे पहात मला शातपणं मरूं दे, एवढीच मी तुला विनंति करत्ये. ”

परंतु मतियानें मेहेरची ही विनंति मान्य केली नाहीं. महालाबाहेर धावत जाऊन पहिल्यानें आपल्या दासीला तिनें जोधवाई-कडे पाठविलें व सर्व वृत्तान्त संक्षेपतः तिला सांगून ताबडतोब हकिमाला बरोबर घेऊन यावयाला महाराणीला निरोप धाडला.

याप्रमाणें व्यवस्था करून मतिया आत येते, तीं मेहेर पूर्णपणें बेशुद्ध पडली होती. मतिया घाईघाईनें तिला शुद्धीवर आणावयाचा प्रयत्न करूं लागली. तिचे डोळे महालाच्या दरवाजाकडे लागून राहिले होते.

मतियाला फार वेळ वाट पाहावी लागली नाहीं. अस्पावर्षीतच हकिमाला बरोबर घेऊन जोधवाई घाईघाईनें तेथे आली. मतियाच्या मुखावर किंचित् आशेचें चिन्ह दिसूं लागलें.

हकिमाने मेहेरची नाडी, ओंठ, जीभ, तोंड वगैरे अत्यंत लक्ष्यपूर्वक तपासून पाहिली. त्याच्या गंभीर मुखावर हर्षाचें चिन्ह दिसूं लागलें. बरोबर आणलेल्या

औषधापैकीं एक औषध त्यानें मेहेरच्या मस्तकावर सपाटून चौळले व तो क्षणालाः—
“आतां फारशी भोति नाही. बेगमसाहे-
बांच्या पोटात विष थोडें गेलें आहे व तें
जाऊन फारसा वेळही झालेला नाही.
झणून याच्या जगण्याची खात्री वाटते. मी
हें औषध देतो आहे, हें यांच्या नीट
पोटांत जाऊन एकदोनदां उलटी झाली
कीं ताबडतोब या शुद्धीवर येतील. भिण्याचे
काही कारण नाही.”

हाकिमाचे हे शब्द मोतिराणी व जोघ-
बाई यांना अमृताप्रमाणें मधुर वाटले. त्या-
च्या जीवांत आता जीव आला. मतिया
मेहेरला आपल्या माडीवर घेऊन बसली.
क्षणाक्षणी ती मेहेरचे हातपाय व श्वास
तपासूं लागली. स्वतः दिल्लीपतीची पट्टराणी
जोघबाई हाकिमानें दिलेलें औषध तयार
करूं लागली. अल्पावकाशात औषध तयार
होऊन मतियाच्या साहाय्यानें महाराणीनें
तें मेहेरच्या तोंडात घातलें—बहुतेक सर्व
औषध रुग्ण स्त्रीच्या पोटांत गेलें. औषध
पोंचून थोडा वेळ न होतो तों मेहेरला
एक सपाटून उलटी झाली. त्यांतून पोटात
गेलेलें सारें विष बाहेर पडलें. मेहेरच्या
काळवंडलेल्या चेहेऱ्यावर पुनः प्रफुल्लता येऊं
लागली. थोड्याच वेळानें तिळा पुनः एकदां
उलटी झाली. दोन उलट्या होऊन पोटा-
तील सारें क्लिप्त बाहेर पडल्यावर मेहेरला
पुष्कळ बरें वाटलें—तिची उत्तमाय झालेली
चेतना परत आली. नंतर मतिया व जोघ-
बाई यांनीं मेहेरला उचलून पळंगावर ठेविलें
व त्या दोघीजणीं तिचे हातपाय चोळूं ला-
गल्या. काही वेळानें तिळा स्वस्थपणें निद्रा
लागली.

मेहेरचा अपमृत्यु टळला ! मतिया व
जोघबाई यांचा आनंद गगनांत मावेना.
मेहेरला चांगली झोप लागलेली पाहून
महाराणी उठली व क्षणालीः—“मतिया !
मी जायें आतां—पुनः लवकरच येईन. परंतु
मध्यंतरीं मेहेरची स्थिति मला कळीव.”

असें झणून जोघबाई प्रफुल्ल हृदयानें
तेथून निघून गेली.

* * *

मध्यरात्र उलटून गेली होती. मेहेरला
स्वस्थ झोप लागून बराच काळ लोटला
होता. आपल्या निद्रित सखीजवळ बसून
तिच्या चेहेऱ्यावरील प्रत्येक हालचालिकडे
मतिया अगदीं बारीक नजरेनें पाहता होती.
मतिया व जोघबाई यांच्या कल्पनेपलीकडे
मेहेरला गुण पडला होता.

काही वेळानें मेहेरजान जागी होऊन
तिने डोळे उघडले. आपली जीवाची जिव-
लग भैत्रीण मृत्यूच्या कराळ दाढेंतून परत
आलेली पाहून मतियाला जो हर्ष झाला
आहे, त्याचें योग्य वर्णन करणें आमच्या
शक्तीबाहेर आहे.

प्रेमभरानें मेहेरचें एक चुंबन घेऊन
मतिया तिळा क्षणालीः—“मेहेरजान !
प्यारी ! आता कस वाटतं तुला ? चांगली
गाढ झोप लागली ना तुला ?”

मेहेर क्षीण स्वरानें क्षणालीः—“होय,
सखी ! मला चांगली झोप लागली, अन्
मला आता फार बरें वाटतं आहे. पण मतिया !
ही अभागिनी भेली असती तर काही दुनिया
ओष पडली नसती. इतकी खटपट करून
कशाला या मंदभाग्येला वाचविलंस तूं ?
उपेक्षेच्या, अवहेलनेच्या, अनादराच्या यात-
नाच सोसायला ना ? त्यापेक्षा आज जर माझा

अतः झाला असता तर माझ्या या सान्या हालअपेष्टा चुकव्या असल्या, मतिया ! मैत्रिणीच्या उपकाराचं यातना हेंच काग फळ मिळावं ? त्यापेक्षा मृत्यु—”

मेहेरचें मुखकमळ प्रेमाने कुरवाळून मतिया मध्येच हणाली “छींछी ! मेहेर ! अस बोल्द नये गोडे ! अशी भयंकर गोष्ट तू पुनः मनातसुद्धां आणुं नकोस. संकटांना भिऊन आत्मघात करून घेण्यांत विशेष तें काय आहे ? अनु असं जालीस विप घेतल्यावर ताबडतोब मरण आलं तर त्यांत काय मोठंसं नवल आहे ? मी आणखी एक अर्ध घटका जर उशीरा आल्यें असल्यें, तर सारा ग्रंथ आटोपलाच होता ! मेहेर ! तूं शांत हो. असल्या गोष्टी तू मनात आणुं नकोस, स्वस्थ पड अनु झोंप घे, हणजे तुझी प्रकृति ताळ्यावर येईल. तूं नीट बरी झालीस कीं या पापपुरीतून आपण निघून जाऊं—झोंप आतां.”

मेहेरनें पुनरपि बोळे मिटले. मतिया तिला वारा घालं लागली. मेहेरची प्रकृति अगोदरच नाजूक, त्यांतून यमराजाशीं नुकत्याच झालेल्या झटापटींत तिला जिवपाड श्रम झालेले ! त्या श्रमानें तीं अगदीं गळून गेली होती. यामुळें तिला पुनः ताबडताब झोंप लागली. तिला गाढ झोंप लागली असं पाहून मतिया हळकेच तेथून उठली व आपल्या दासीला मेहेरजवळ बसवून व तिला लक्ष्यपूर्वक पाहून करावयाला सांगून बाहेरच्या दालनांत येऊन अस्वस्थ अंतःकरणानें ती इकडे तिकडे येरझारा करूं लागली. योज्याच वेळापूर्वी घडलेल्या मोष्टीची ताजी आठवण आणि मेहेरची मधिविष्कालीन स्थिति यानीं मतियाचें हृदय हळवून सोडलें होतें.

अष्टमीच्या चंद्राकलेचे मलिन क्षीण किरण मेहेरउन्निसाच्या त्या एकान्त महालाच्या विशाल स्तंभावर पडले होते. जणू काय त्या चंद्राननेच्या प्रकृतीची चौकशी करावयालाच या वेळीं भगवान् रजनीवल्लभानें त्यांना घाडलें होतें ! या चंद्रकिरणाशिवाय तेथें मुळीच कसला प्रकाश नसल्यामुळें तो महाल बहुतेक अंधकारात बुडून गेला होता. इतस्ततः पडलेल्या म्लान चंद्रकिरणानीं महालातील अंधकाराची गंभीरता व धनता जणू काय अधिकच वाढली होती !

त्या अंधकारमय दालनांत मतिया इकडून तिकडे येरझारा घालीत होती. याप्रमाणें काहीं वेळ गेल्यावर तिनें सहज बाहेर पाहिलें, तों एक वस्त्रावृत मनुष्यमूर्ति मेहेरच्या महालाकडे येत आहे अस तिच्या दृष्टीस पडलें ! त्याबरोबर मतिया चमकली ! दिल्लीपतीच्या रंगमहालातही सुतेपिशाचें वावरत असतात कीं काय, अशी तिला क्षणमात्र शंका आली. परंतु अशा असंभवनीय गोष्टीविषयी शंका आल्याबद्दल लगेच तिचें तिलाच हंसूं आलें. ती मूर्ति गंभीर पदनिक्षेप करीत मेहेरउन्निसाच्या महालाच्या दरवाजाकडे येत होती. ती मूर्ति स्त्रीची नसून पुरुषाची होती हें मोतिराणीनें ताबडतोब ओळखलें. त्या मूर्तीला त्या महालाकडे येतांना पाहून तिच्या अंगावर हाहारे आले ! परंतु धैर्य धरून ती त्या मूर्तीकडे टवकारून पहात महालाच्या दाराशीं उभी राहिली.

ती मूर्तीही धीरपदानें महालाकडे येत होती. दरवाजापासून काहीं अंतरावर येताच दरवाजापाशीं एक स्त्री उभी आहे असं तिच्या दृष्टीस पडली. ती स्त्री कोणालाही आत प्रवेश करूं घावयाचा नाहीं, या

उद्देशाने तेथे उभी राहिली असावी असे त्या मूर्तीला वाटले. त्या स्त्रीला तेथे पाहताच मनुष्यमूर्तीला किंचित् आश्चर्य वाटले असावे असे दिसले. परंतु तिने आपली धीर गति थाबविली नाही—ती तशीच पुढे पुढे येत होती. अस्प क्षणात ती अगदी दरवाजा-पाशी येऊन ठेपली. ती जवळ येताच चंद्र-प्रकाशाच्या साहाय्याने मतियाने झटकन तिला ओळखिले, परंतु तिच्याशी एक शब्दही न बोलता ती तशीच दडतेने तेथे उभी राहिली.

एका स्त्रीने आपला मार्ग रेंवून घरावा हे त्या आंगुतुकाळा सहन झाले नाही. त्याच्या एकंदर हालचालीवरून त्याची मनःस्थिति शांत नसावी असे पहाणाऱ्याला, सहज कळण्यासारखे होत.

दरवाजात उभ्या असलेल्या स्त्रीला उद्देशून आंगुतुकाने कर्कश स्वराने विचारले “कोण आहेस तू ?”

मतियाने आंगुतुकाच्या प्रश्नाला उत्तर दिले नाही. ती कठोरपणाने खदखदा हसली मात्र!

तिचे हे चमत्कारिक वर्तन पाहून आंगुतुकाला राग आला. ही वीट स्त्री कोण आणि ती असे वर्तन का करते हे त्याला कळेना. त्याने आस्थिरतेने मतियाला फि रून विचारले, “अशी विळक्षण स्त्री तू आहेस तरी कोण ?”

मतियाने हसून उत्तर दिले, “मी कोण ते आपणाला ठाऊक नाही काय जहाप-नाह ? माझे आपणांला इतक्यात विस्मरण झाले वाटते ?”

त्या स्त्रीच्या आवाजावरून व इतर चिन्हावरून जहागिराला या वेळी तिची

चटकन ओळख पटली. ओळख पटताच त्याचा अविकाराचा स्वर एकदम मवाळला. त्यात प्रेम, करुणा व मादव ही प्रकट झाली !

जहागिराने कोमल स्वराने तिला विचारले, “कोण ? मतिया तर नव्हे ?”

मोतिराणी हसून झणते, “होय जहापनाह ! मतियाच मी.”

“मतिया ! मतिबिबी ! कधी आलीस तू ? तू इथे का झणून या वेळी ?”

मतिया गंभीरपणाने झणाली:—“शहान-शहा ! या सर्व दुनियेत जिचे मायेचे असं एकही मनुष्य नाही—इतकंच नव्हे, तर जिच्यावर सर्व जग फिरले आहे, तिची सेवाशुश्रूषा करायला परमेश्वरानंच मला इथे पाठविले. परंतु सरकार ! या अशा अपरात्रां आपली स्वारी इथे काय झणून ?”

अत्यंत करुणापूर्ण स्वराने, गद्गद कंठाने, बादशहा तिला झणाला:—“मतिया ! मला खरे सांगशील ?”

“काय गरीब परवर ?”

“काही वेळापूर्वी विषपान करून मेहेरने आत्महत्या केली अशी मी कुजबूज ऐकली—मतिया ! खरी का ही गोष्ट ?”

मोतिराणी पदराने डोळे पुशीत पुशीत खिन्न स्वराने झणाली:—“होय जहापनाह ! आपल्या कानावर जी बातमी आली, ती अगदी खरी आहे. मी इथे येऊन पोच-ण्यापूर्वी मेहेरने अभिमानाच्या भरांत विष-पान केले—मी उशीरा येऊन पोचल्यां—जव-ळपास कुणी नव्हतं. पुष्कळ उपाय केले. परंतु देवानं यश दिले नाही. योडया वेळा-पूर्वी मला दुःखसागरात ओढून माझी सखी निष्ठुरपणाने स्वर्गी निघून गेली ! दुनियाके मालिक ! आपल्या निष्ठुरपणाचा विजय

झाला ! आपली कीर्ति मेहेरच्या मरणाने अधिकच उज्ज्वल झाली आहे जहापनाह !”

मतियाचे हे विषदग्ध शब्दवाण बाद-
शहाच्या बरोबर मर्मस्थानी लागले !
अगोदरच त्याच अतःकरण मेहेरच्या
मृत्युच्या बातमीने शतधः विदीर्ण झाले
होते. त्याला मतियाचे शब्दवाण सहन
झाले नाहीत, तो जेथल्या तेथे दुःखाने
खाली बसला, त्याच्या नेत्रद्रयातून झरझरा
अश्रुप्रवाह वाहू लागला, त्याचा गळा
भरून आला. तो रडत रडत मतियाला
झाणाला:—“ काय ? मतिया ? शेवटीं ती
हृदयविदारक वार्ता खरीच ठरली अं ? मेहे-
रजान गेलीच ना या हतभाग्याला टाकून ?
मतिया ! खरे साग-भलत्या वेळीं माझी
यष्टा करू नको. मेहेरने अभिमानाने प्राण
विसर्जन केले ना ? ”

“शहानशहा दिल्लीश्वराची भलतीसळती
यष्टा करण्याइतकं या दासीच्या अंगी सामर्थ्य
नाही,मी सांगितल तेंच अक्षरशः खरं आहे.”

एखाद्या लहान मुठाप्रमाणे जहागीर
आता स्फुंदू लागला, अनुतापाने त्याचे
हृदय जळत होतें. केवळ आपल्या अभि-
मानाने आणि मूर्खपणाने मेहेरसारख्या स्त्री-
रत्नाचा असा शोचनीय अंत झाला, या
कल्पनेने त्याचे मस्तक भणाणून गेलें. ही
कल्पना क्षणमात्र त्याला सोडीना. काही वेळ
तो स्तब्ध होता.

कांही वेळाने मनात कांही दडनिश्चय
करून तो उठला व मतियाला उद्देशून
म्हणाला:—“ मतिया ! रस्ता सोड. त्या
रत्नाचे शेवटचे दर्शन घेऊन माझ्या नेत्राचे
मळा समाधान करून घेऊं दे. मी चाडा-
ळाने आजपर्यंत तिला सुखाचा एकही

दिवस दृष्टीस पडूं दिला नाही. तिचा
अनादर केला. अभिमानाच्या भरांत
तिच्याशी एकादांही प्रेमाचा शब्द बोललो
नाहीं. इतक्या दिवसात तिचे मी दर्शनही
घेतलें नाहीं. आज मी तिला ढोळे भरून
पाहणार. इतक्या दिवसाच्या भयंकर अप-
राधाचे—अत्याचाराचे—मला प्रायश्चित्त घेऊ
दे. त्याच उद्देशाने या वेळीं मी इथे आलों
आहे. मेहेरचे शेवटचे—हाय ! आता या
जन्मी पुनः ती या हतभाग्याच्या कर्भाहि
दृष्टीस पडणार नाही—दर्शन घेऊन, तें
सुंदर मुखकमल ढोळे भरून पाहून घेऊन
सर्व जन्मभर मर्मयातनाच्या ज्वालात दग्ध
होईन, अशी प्रतिज्ञा करून या वेळीं मी
येथे आलों आहे. मतिया ! दार सोडून
मला रस्ता दे. ”

मतियाने काहीच उत्तर दिलें नाहीं
आणि तिने बादशहाचा रस्ताही सोडला
नाहीं. बादशहाच्या लहरी स्वभावाचे तिला
मोठे आश्चर्य वाटलें. जहागिराला मेहेर-
बद्दलच्या प्रेमाची उकळी आजच इतकी
का फुटली असावी ? ही याची लहरीही
इतर बादशाही लहरींप्रमाणे क्षणस्थायीच
असेल काय ? हा प्रबल अनुरागवन्दि, मेहे-
रच्या दर्शनाविषयी ही प्रचंड लालसा इतके
दिवस कोठे लपून राहिली होती ? आजच
या मनोविकाराना एवढी प्रबळता कोटून
आली ? जी जिवंत असतां तिचे दर्शन
याने एकवारही घेतलें नाहीं, उलट तिला
शक्य तितका अनादर दाखविला, तिचा
अभिमानमदाने उपमर्द केला, ती आज
मृत झाली म्हणून तिच्या दर्शनाविषयी
याला इतकी प्रबल आतुरता उत्पन्न झाली

काय ? हे व अशाच तऱ्हेचे अनेक प्रश्न अत्यल्प कालांत मतियाच्या मनांत उद्भवले.

मतिया जों जों मार्ग मोकळा करावयाला वेळ लावूं लागली, तो तो जहांगिराचा धीर सुटत चालला. त्याला आतां क्षणमात्र विलंब सहन होईनासा झाला. मनांतल्या मनांत तो मतियावर अतोनात रागावला. मतिया आजच अशी हट्ट कां करीत आहे, हे त्याच्या लक्षांत येईना. इकडे मतियाच्या अंगीं आज जणूं काय एखादे पिशाचच सचरलें होतें ! जो जों बादशहाची अधीरता वाढूं लागली, तो तो मतियाचा हट्टही हट्ट होत चालला. बादशहाला किती वेळ तरी वाटलें, कीं, दांडगाई करून आपला आंत प्रवेश करून घ्यावा ! परंतु तसें करावें तर शिष्टाचाराचा अतिक्रम होतो, असें वाटून त्या विचारासुन तो निवृत्त होई. मतिया अगोदर स्त्री, त्यातून आपला परममित्र व हितकर्ता जो काटयाचा ठाकुर गजपतिसिंह, त्याची ती पत्नी—तेव्हा तिच्याशीं दांडगाई करणें सर्वथैव अनिष्ट होय, असा विचार करून जहांगिराला जागच्या जागीं उभें राहायें लागे !

परंतु विचार तरी करावयाचा कोठ पर्यंत ? जहांगिराच्या अधीरतेचा कळस झाला. अभागिनी मेहेरनें प्राणविसर्जन केलें तें केवळ आपणासाठीं ! आपल्या मूर्खपणाच्या अभिमानाचा असा शोचनीय परिणाम झाला. त्या रूपगुणगाली रमणीचें शेवटचें दर्शन घ्यावयाचा संकल्प करून आपण तिच्या महालाजवळ आलों असता तिची सखी आपणाला—खुद्द हिंदुस्थानच्या सार्वभौम बादशहाला—आंत जावयाला अवरोध का करते ? त्यात तिचा हेतु काय असावा ? एका सामान्य

स्त्रीची इतका चीटपणा ? बादशहाच्या मस्तकांत हे प्रश्न एकदम उभे राहिले—परंतु त्यांचें त्याला उत्तर देतां येईना.

बादशहा अधिकाराच्या स्वरांत मतियाला दरडावून झणालाः—“ मतिविधि ! वाट सोड. मी दिल्लीचा सार्वभौम बादशहा—जहांगिराहा—तुला हुकूम करतो, कीं, माझी वाट सोड ! मला उगीच अत्याचार करायला लावूं नकोस.”

बादशहाच्या अधीरपणाची तार याप्रमाणें जरी अगदीं तुटणाऱ्या स्थितीपर्यंत चढली होती, तरी मतियाला त्याची फारशी भीति वाटली नाहीं. मेहेरबद्दल बादशहाच्या मनांत अगदीं अत्यल्प वेळांत जो प्रेमरसाचा पवडा मोठा थोरला पुर लोटला होता, तो कितपत जोराचा आहे हें नीट सूक्ष्मपणे पहावयाचा मोह मतियाला आवरेना ! कांहीं झालें तरी—बादशहानें आपणाला कितीही धाक दाखविला तरी त्याच्या हातून रागानें तडफडण्यापेक्षां अधिक कांहीं होत नाहीं, ही तिची पक्की खात्री होती. धूर्त मतिया का बादशहाच्या शुष्क दरडावणीला या वेळीं भीक घालते ? ती महालाच्या दरवाजांत निश्चिन्तपणें उभा होती. बादशहाला वाट मिळाली नाहीं !

अजूनही चंद्राचे ते भ्रान्त किरण नाहींसे झाले नव्हते. मतिया व बादशहा या उभयतामध्यें चाललेल्या द्वंद्वीत शेवटीं कोणाचा विजय होतो, हे पहाण्याकरताच जणूं काय ते अजूनही तेथे दबा धरून राहिले होते ! बादशहा जेथें होता तेथें वरान पक्षाग पडला होता. त्याच्या मुख-मंडळावर कांहीं चंद्रकिरण पडून त्याला कुरवाळित होते.

त्या चंद्रप्रकाशांत मतियानें बादशहाच्या वेहेऱ्याकडे निरखुन पाहिले. त्याचे डोळे पाण्यानें भरून आले होते. ओठ कांपत होते. मुखावर अधीरता, क्रोध, शोक, करुणा इत्यादि विकार दिसून येत होते. जहांगिराची अशी स्थिति पाहून मतियाला मोठे कौतुक वाटले. मेहेरउजिसाबहल्लचा तिचा अभिमान अधिकच उज्ज्वल झाला.

दिलीश्वराकडे पाहून मतियानें एकवार रिमत केले व नंतर लगेच गंभीरपणाचा आविर्भाव दाखवुन ती बादशहाला उद्देशून झणाली:—“जहांपनाह ! मरणापूर्वी माझ्या प्रिय सखीनें मजपाशीं आपली शेवटची इच्छा प्रदर्शित केली होती—”

जहांगिरानें मध्यच आतुरतेनें प्रश्न केला, “काय ती ?”

“ती मला झणाली—‘मतिया ! माझ्या प्रेमाची आजवर उपेक्षा झाली—मी तर जाल्येच—परंतु माझी शेवटची एक इच्छा आहे ती तूं पुरी कर—तुझ्याशिवाय माझी हतभागिनीची इच्छा कोण बरे पुरी करील?’”

मेहेरच्या या काल्पनिक शब्दांनीं बादशहाच्या हृदयांत खळबळ उडविली. व्याकुल अन्तःकरणाने तो झणाला:—“मतिया ! लवकर सांग—तुझ्या प्रिय सखीची इच्छा काय आहे ?”

“मेहेरनें शेवटीं मला निश्चून सांगितले, कीं, ‘वाहीं झालं तरी प्रेमशून्य पुरुषाला माझ्या मृत देहाला स्पर्श करूं देऊ नको !’ जहांपनाह ! आपण आजपर्यंत माझ्या प्रिय सखीची अवहेलना केलीत. अयहेलनेंतच तिचा अंत झाला. परंतु आतां तिची शेवटची इच्छाही आपण पूर्ण नाही का करणार ? मृत मनुष्याची शेवटची इच्छा पूर्ण

न करणं यासारखा भयंकर निष्ठुरपणा दुसरा कोणताच नाही !”

जहांगिराची स्थिति या वेळीं फारच अनुकंपनीय झाली होती ! एखादी वस्तु प्राप्त करून घ्यावयाला बालक ज्याप्रमाणे अधीर होऊन जातो, त्याप्रमाणे मेहेरच्या दर्शनाविषयी बादशहा अधीर होऊन गेला होता. सर्व शिष्टसांप्रदाय बाजूला ठेवून, बलपूर्वक मतियाला बाजूला करून, महाकांत आपला प्रवेश करून घ्यावा असा त्यानें निश्चय केला. व्याकुलतेबरोबर क्रोधानेही या वेळीं त्याच्या हृदयावर आपला अंमळ बसविला होता.

क्रोधकंपित स्वरानें तो मतियाला झणाला, मतिया ! तुझे बोलणें मी प्रमाण मानीत नाहीं. मी मेहेरचे शेवटचे दर्शन घेणार ! अजून तरी दरवाजा खोडून मला आंत जावयाचा मार्ग मोकळा करून दे. तूं जर आतां येथून बऱ्या बोलानें हलणार नाहीस, तर बलपूर्वक मी आपला मार्ग मोकळा करून घेईन. या तरवारीच्या साहाय्यानें रस्ता खुला करायला मी आतां मार्गेपुढें पहाणार नाहीं हें नाटकानांत ठेव. ”

बादशहाचे हे दरबाबणीचे शब्द ऐकून मतियाला भीति वाटण्याऐवजीं हंसू मात्र आले. ती मोठमोठ्यानें हंसू लागली, तें हास्य विनोदाचें नसून त्यात केवळ तिरस्कार आणि उपेक्षा ही भरून राहिली होती. बादशहाला मतियाचे हास्य विषाप्रमाणें कड लागले.

बादशहाकडे तिरस्कारपूर्वक पहात मतिया हंसून झणते, “जहांपनाह ! आपल्या या भयप्रदर्शनानें मी कांहीं थायची नाहीं हो ! मरणाचें भय आपण मला कां बरे

दाखवितां ? मरणाचं जर मला भय वाटत असतं तर दिल्लोच्या बादशहांभरोबर अद्या घोटार्हेनं बोलण्याचं साहस मजकडून म्हा लेंच नसतं ! आपण सर्वं मरतखंडाचे सार्वभौम बादशहा, आपला पराक्रम अचाट, आपली शक्ति मोठी—मी तर एक यःक-श्चित् संस्थानिकाची पत्नी ! अनेक श-स्त्रांन घारण करणारे आपण वीर—मी एक निःशस्त्र अवला ! आपल्याभरोबर घोटार्हेनं वागून जिवंत राहण्याची आशा मी करीत नाही. परंतु आम्ही स्त्रिया मरणाळा विलकूल बरत नाही. जहापनाह ! मी क्षणत्ये याचं प्रत्यंतर पहायला काहीं दूर जायला नको. जवळच पलीकडच्या दाल-नात आपण गेला क्षणजे मरणाळा रमणी कशा भीत नाहीत, हें आपणाला चांगलें आढळून येईल. मरणाचं भय नसल्यामुळेच मेहेर आपणांला टाकून अभिमानानं चाली म्हाली. शस्त्रानं आपणाला मार्ग मोकळा करून ध्यायचा असेल तर मी आपण होऊन आपली मान आपल्यापुढं करेलें. कमरेच्या तरवारानं माझा देह भिन्न करून आपण आपला मार्ग खुशाल मोकळा करून ध्यावा. परंतु मी जिवंत असता माझ्या प्रिय सखीची —मेहेरची—हच्छा मी—”

परंतु मेहेरचें हे वाक्य पुरें झालें नाहीं. बादशहानें क्रोधोन्मत्त होऊन आपल्या कमरेला लावलेली लहानशी तरवार सरकन म्यानाबाहेर काढली. क्षीण चंद्रकिरणात ती तरवार लखलखू लागली. बादशहाचा क्रोध आता अनावर झाला होता. त्याचे डोळे लालबुंद होऊन भिवया वर चढल्या होत्या. त्याचो विवेकबुद्धि त्याला यावेळीं पार सोडून गेली ! मतियाचें वक्षःस्थल विद्ध कर-

प्याकरतां तरवार उभारून बादशहा एक दोन पावलें वेगानें पुढें सरला. आपल्या विनोदाचा फळस होऊन गेला. त्याचें मृत्यु रूपी फळ चाखल्याखेरीज आपणाला आतां गत्यंतरच नाही असे मेहेरला वाटलें. क्षण-मात्र तिचें हृदय भीतीनं थरारलें—परंतु ते क्षणमात्रच ! घट्ट मन करून आपल्या प्रियसखीसाठीं तिच्या मागोमाग जावयास मतिया सिद्ध झाली !

परंतु काय आश्चर्य ! विलक्षण घटनावै-चित्र्याने बादशहाच्या तरवारीचा मतियावर वार झाला नाहीं ! एका अशात स्त्रीमूर्तीनं तितक्यांत तेथे वेगानें येऊन बादशहाच्या हातातली तरवार वरच्यावर पकडून दूर फेंकून दिली ! मतियाचा अपमृत्यु टळला !

बादशहानें आश्चर्यचकित होऊन मागें वळून पाहिलें. जिचा काळाभोर केश-कलाप स्वच्छंदानें पाठीवर लोळत आहे, अशी एक सुंदर राज-राजेश्वरीची मूर्ति आपल्याकडे भयचकित नेत्रांनीं पहात आहे, असे जहागीराला आढळून आले. आपल्या इष्टसिद्धींत हा नवाच अतगाय आलेला बादशहाला सहन झाला नाहीं. या वेळीं त्याचें मन मेहेरमय बनून गेलें होतें.

बादशहानें महाराणीला रागानें विचारिलें, “राज्ञी ! या वेळीं तूं येथें कां झणून आलीस ?”

जोषवाई हंसत हंसत म्हणाली:—“तूं मी मागाहून सागेन आपणांला जहापनाह ! पण आपणच अगोदर माझ्या एका प्रभाचें उत्तर द्यावें.”

बादशहाने चिह्नन विचारलें, “कसलें उत्तर ?”

“मी आपणांला उलट विचारल्ये कीं, या वेळीं आपण इथं काय झणून यायला झाले ? हा महाल कुणाचा तें आहेंना आपणांला माहीत ? नसला तर सांगल्ये हो. हा महाल आजपर्यंत जिची आपण पूर्णपण उपेक्षा केली, अन् जिने केवळ आपणांकरिता प्राणविसर्जन केलं, त्या मेहेरउजिसाचा हा महाल, बरं का ?—”

बादशहानें राणीला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. तो खालीं मान घालून रतन्वधूने उभा होता.

काहीं वेळ वाट पाहून बादशहाकड तीव्र दृष्टीने पहात जोषबाई त्याला खोंचून झणते:—“शहानशहा ! आपण केलेल्या अवमानांमुळे जिने जाणून बुजून आत्मघात करून घेतला, तिच्यासाठीं आता हा प्रबल अनुराग का झणून ? जोंपर्यंत प्रेमयाचना करीत रमणी वल्लभाचे चरण घरीत आहे, तोंपर्यंत तिच्याकडे हुंकूनही न पहाता तिला अनादरान लत्ताप्रहार करायचा अन् तिचा कायमचा वियोग झाल्यावर तिच्यासाठीं कंठ कोरडा होईपर्यंत आक्रोश करायचा हा तर साऱ्या पुरुषाचा धर्मच आहे ! सरकार ! काल सायंकाळींच, अभागिनी मेहेरजानवर कृपा करावी, तिचा आदर करून जन्मोत्सवाचं तिला प्रेमपूर्वक निमंत्रण घाव झणून मीं परोपरीनं आपली विनवणी केली, त्या वेळीं आपला हा तीव्र अनुराग कुठं लपून राहिला होता ? आपल्या जन्मोत्सवाला इतर बेगमांना निमंत्रण देऊन केवळ मेहेरलाच जर आपण निमंत्रण देणार नाहीं, तर तिला तो भयंकर अपमान वाटून ती अभिमानाच्या भरात आत्महत्या केल्याखेरीज कधींही रहाणार नाहीं, असं मीं आपणांला बजावून

सांगितलं होतं. पण माझं ऐकतं कोण ? कोणत्या झाडाचा पाला मी ? परंतु मी सांगितलेलं अक्षरान अक्षर आज खरं झालं, काय तरी बाई माणसाचा चमत्कार ! काल मीं आपणांला इतकं सांगितलं, तर त्याकडे मुळीं लक्ष्य सुद्धां घायच नाहीं अन् आज मेहेरनं अभिमानान आत्मघात करून जेतल्यावर तिच्या दर्शनाकरिता बेकाम होऊन एका निर्दोष स्त्रीला ठार करायला तयार व्हायचं !”

मेहेर गेली ! नील नभोमंडलांत विराजमान झालेल्या भगवान चंद्राचे स्तिमित क्षीण किरण सांगतात—मेहेर गेली ! नक्षत्ररूपी चक्रचकणाऱ्या हीरकमालानीं भूषित झालेला कृष्णमुकुट परिधान करणारी निशादेवी झणते—मेहेर गेली ! दूर—मेहेरउजिसाच्या महालापासून दूर—असणाऱ्या इतर बेगमांच्या महालातून चमकणाऱ्या दीपरेखा सांगतात—मेहेर गेली ! खुद्द दिल्लीची साम्राज्ञी जोषबाई झणते—मेहेर गेली ! स्वतः मेहेरजानची प्रिय सखी मोतिराणी सांगते—मेहेर गेली ! अभिमानाच्या भरात विपुल राजवैभवाचा त्याग करून मेहेरउजिसानें परलोकां गमन केलं, या गोष्टीला इतके साक्षी—इतकी प्रमाणें ! बादशहाला या वृत्तातावर अविश्वास ठेवणें अशक्य होतें !

अनेक दिवसांची स्मृति विस्मृतिरूपी पडद्याच्या मागे लुप्त झाली होती, तो पडदा आज एकाएकीं वर उचलला गेला. तत्क्षणीं पूर्वकालीन चरिताची सुंदर स्मृति बादशहाच्या हृदयांत आज सहसा जागृत झाली ! मेहेरजानची—त्या रमणीशिरोरत्नाची—स्मृति किती रम्य ! मेहेरउजिसा भर ज्वानीत असता तिच्या उन्मादकारी दिव्य लावण्यानें

आपणाळा बांदिवान करून सोडलें ! त्या मोहानें आपलें सर्व सुख, विलास, शांति नष्ट झाली ! खातापितां, बसताउठता, जागृता वस्थेंत, निद्रा घेत असता तिचें सुंदर स्वरूप आपल्या मानसचक्षुपुढून दूर झालें नाहीं ! तिच्या रूपगुणलालसेनें विवश होऊन आपण सुखसर्वस्वावर जलजलि दिली, इतकेंच नव्हे, तर सर्व राज्यवैभव तुच्छ समजून प्रत्यक्ष सिंहासनावरही लय मारण्यास आपण प्रवृत्त झालों ! सुष्ठु-दुष्ठ उपायांनींही त्या लाभ्यशास्त्रिणीची प्राप्ति करून ध्यावयास आपण सिद्ध झालों. तिच्यासाठीं सर्वस्वी निर्दोष अशा प्रिय जनांच्या रक्तानें हात माखून ध्यावयास आपण मार्गेंपुढें पाहिलें नाहीं ! जिचा लाभ व्हावा झणून आपण इतके कष्ट केले, नरहत्येसारखे भयंकर पातकही मस्तकावर घेण्यास तयार झालो—गपपुण्य, स्वर्गनरक याची तिळमात्र स्थिति बाळगली नाहीं, ती दैवबलानें प्राप्त झाली असतांही मूर्खपणाच्या अभिमानानें आणि संशयाने त्या रमणीचा आपण अन्याय केला, एक दिवसही तिच्याशीं गोड प्रेमाचे शब्द बोललो नाहीं. चिंतेनें पाहुर झालेल्या तिच्या सुंदर मुखकमलाकडे एक वर्षांत आपण डुंकूनही पाहिलें नाहीं. हाय हाय ! पडराणी करण्यासाठीं, ऐश्वर्यसुखाच्या शिखरावर विराजमान करण्यासाठीं, बलपूर्वक आपण तिला येथें घेऊन आलों—परंतु आपल्या अनुपमेय मूर्खपणामुळे तिला दास्यात, हालअपेष्टात, दारिद्र्यात दिवस कंठावे लागले, केवळ आपल्यासाठीं जिनें इतके अनिर्वचनीय हाल वयातना सोसल्या, तिला सुखाचा एक शब्दही आपण बोललों नाहीं. शेवटीं आपल्या अक्षम्य उपेक्षेमुळे तिनें आत्मघात करून घेतला ! केवढा हा

अत्याचार ! आपल्या कीर्तीला केवढा हा कलंक ! हा कलंक आपण जीवेंत आहों तोपर्यंत—छे ! आपल्या पश्चात् यावच्छंदविवाकरी—कर्घाही धुवून निघणार नाहीं ! विष्कार असो आपल्या मनुष्यत्वाला आणि सार्वभौमत्वाला ! अशासारख्या विचारांनीं जहांगिराच्या मनांत काहूर करून सोडलें ! या विचारांच्या असह्य भारानें त्याचें हृदय चूर्ण होऊन गेलें !

हाय ! आपली प्रणयिनी, आपल्या हृदयाची अधिष्ठात्री देवता मेहेरउज्जिसा तर मधुर हास्य करोत स्वर्गलोकाला निघून गेली ! आपण अस्थंत क्रूर, कठोर, निर्लज्ज, झणून ती जीवेंत असतां तिला एकदाही भेटावयाला न येतां ती निघून गेल्यावर तिच्या केवळ मृत देहाचें दर्शन घेण्यासाठीं आलों ! आपल्यासारखा निर्दय पुरुष जगांत एकही नसेल. जहांगिराला आता हे विचार असह्य झाले.

बादशहा जिकडे जिकडे पाहूं लागला, तिकडे तिकडे प्रत्येक पदार्थ—सारें विश्वच आपला तीव्रपणें तिरस्कार करीत आहे, असें त्याला वाटूं लागलें. दुरून, मधून मधून सुगंधित पुष्पांचा परिमल बरोबर घेऊन येणारा मंद वायु झणत होताः—“जहांगीर दिल्लीचा बादशहा, मुत्सद्यां-तला मुत्सद्दी, शहाण्यातला शहाणा, राज्यशकट हाकण्यांत मोठा चतुर ! परंतु त्याला खऱ्या विशुद्ध प्रेमाचें मर्म लवमात्र माहीत नाहीं !” अंधकाराशीं आपलें मुख लपविलेल्या पुष्पकलिका बोलत होती—“छी छी ! विष्कार असो तुला ! बादशहा झालास झणून काय झालें ! तुझ्या हृदयात प्रेमाचा वासही नाहीं !” तेथें पसरलेली मलिन ज्योत्स्ना खिन्नपणें

हंसन बादशहाला उद्देशून क्षणत होती:-
 "छी: ! जहांगीर ! तुझ्यासारखा निर्लज्ज
 तूच ! तुझी मेहेरजान जीवंत असतां
 तूं तिला एकदाही भेटला नाहीस, मायेचा
 एक शब्दही बोलला नाहीस-तिचा शक्य
 तेवढा अनादर केलास ! आणि आता
 केवळ तुजकरितां तिनें प्राणविसर्जन केल्या-
 वर मात्र विव्दल होऊन तूं तिला पहायला
 इथे घांवत आलास ! निर्लज्जा ! अजूनही
 तूं इथेच उभा आहेस ? " यमुना नदीचे
 दुलून पेटू येणारे मधुर कल-संगीत जणू
 काय त्याला सागत होतें-"जहांगीर ! मूर्ख !
 बोलून चालून तूं पुरुष ! तुमची जातच
 निष्ठुर ! तुला रमणीच्या प्रेमाची कल्पना
 काय ? तुला घटिगणाला सुंदरीचा मान
 सन्मान कसा करावयाचा हें कसें ठाऊक
 असणार ? मृदुकोमलाग पुष्पाला डोकी-
 वर उचलून त्याचा मान ठेवावा लागतो.
 आपल्या कठोर लक्षाप्रहाराने त्याला चूर्ण-
 विचूर्ण करणें हें तुझ्यासारख्या अरसिक
 पुरुषाचें काम ! माझ्या या कृष्ण जलांच्या
 लाटांमध्ये किती गाढ प्रेम, किती गंभीर
 स्नेह वास करीत आहे, हें माझ्याजवळ
 येऊन एकवार नीट लक्षपूर्वक पहा बरे !
 त्यांना एक क्षणभरही वियोग सहन
 होत नाही. आणि तूं ? आपल्या प्रिय-
 तमेला पददलित करून इतके दिवस तूं
 निश्चित होतास !"

बादशहाला आतां उभें राहावेना-
 त्याच्या हातापायातील सर्व शक्ति नाहीशी
 झाली. त्याचें सर्व शरीर विकलतेने कांपत
 होतें. जवळच्या दगडी भिंतीवर आपल्या
 शरीराचा सर्व भार टाकून जहांगीर कसा
 तरी तेथे उभा राहिला. भयंकर आशा-
 भंगानें त्याच्या अंतःकरणाला, तसेंच शरी-

रालाही बलहीन करून सोडलें होतें.
 जिकडे पाहवें तिकडे अशांतीच्या भयंकर
 ज्वाला ! शांतीचा कोठें मागमूसही नाही !
 अनुतापानें त्याचें हृदय-हृदयच कां ?-
 सर्व शरीर जळूं लागलें ! विचार-विचार- !
 विचारामुळें बादशहाला वेढ लागण्याची
 पाळी आली !

मेहेर तर निष्ठुरपणाने स्वर्गाकडे चालती
 झाली ! व्हावयाच तें होऊन गेले ! काहीं
 झालें तरी ती परत येणें आतां शक्य नव्हतें.
 हा भयंकर मनस्ताप किंचित् तरी शांत
 होईल, असा काहीं उपाय आढे काय ?
 आता मेहेरचे अत्य दर्शन हाच तो उपाय !
 नत्र भरून तिचें शेवटचे दर्शन घेणें यात
 कोणता दोष आहे ?

बादशहा शरीरानें व मनानें अत्यंत
 विकल होऊन गेला आहे, हें मतिया व
 जोधबाई या उभयतांच्याही लक्षांत आलें.
 त्याचा यापेक्षा अधिक छत्र करणें इष्ट
 नाही. त्याच्या प्रेमपरीक्षेची केव्हाच सीमा
 होऊन चुकली आहे, हें त्याच्या आतां
 ध्यानांत येऊन चुकलें. त्या उभयतांनीं
 एकमेकांच्या कानापाशीं हितगुज करून
 आपसात कांहीं ठरविलें. बादशहाचें
 त्यांच्याकडे लक्ष्यच नव्हते. मतिबिंबी व
 जोधबाई आपसात कांहीं मसलत करीत
 आहेत हे त्याला कळलें नाही.

कांहीं वेळाने मतिया जहांगिरासमोर
 येऊन उभी राहिली व हात जोडून गंभीर-
 पणानें क्षणाली:-"याव तर जहापनाह !
 आपल्या खुद्द मालकीच्या रंगमहालात माझ्या-
 सारख्या परस्थ स्त्रीनें आपणाला आत
 जायला मजाव करणें हें मूर्खपणाचें काम
 होय असं नीट विचार केल्यावर मला
 वाटायला लागल आहे. मघांच्या माझ्या

वर्तनाचा आतां मला फार पश्चात्ताप होत आहे, माझ्या अपराधाबद्दल हुजुरापाशीं मी क्षमा मागत्यें. प्रिय सखी मेहेरचा मृत देह पाहून जर आपणाला क्षांति मिळेल, आपल हृदय त्यामुळें तृप्त होईल असं जर आपणाला वाटत असेल, तर आपण खुशाल मेहेरच्या महालांत येऊन तिचें शेवटचें दर्शन घ्यावें— मी आतां आपणाला हरकत करीत नाहीं.”

मतियाचे हे शब्द ऐकताच बादशहा चटकन आंत जावयास तयार झाला. त्याच्या हातांपायांतील गेलेली शक्ति जणुं काय पुनः परत आली. मेहेरच अंत्य दर्शन घ्यावयाला तो अत्यंत उत्सुक झाला. मतिया पुढें निघाली व मागाहून बादशहा चावूं लागला. एखादा अपराधी न्यायसभेंत ज्याप्रमाणें खालीं मान घालून प्रवेश करतो, त्याप्रमाणें जहांगीर खालीं मान घालून मेहेरच्या महालात शिरला. त्याचें हृदय आणि हृदयाबरोबर शरीर कांपूं लागलें. आपल्या प्राणावर जड दडपण घालून त्याच्या भाराखालीं कोणी तरी त्याना दडपीत आहे, असें त्याला वाटलें.

अल्पकालात मतियाच्या मागून जहांगीर मेहेरच्या शयनगृहात जाऊन पोचला. भिर्ती-शेजारीं असलेल्या पर्लगावर शुभ्र वस्त्रांछादित शय्या पसरली असून तीवर मेहेरचा तो कुसुमक्रोमल देह निजविळा होता. त्या वरून वक्षःप्रदेशापर्यंत एक बहुमूल्य शिर भिरित शुभ्रवस्त्र ठाकलें होतें.

जहांगीराचें हृदय आतां स्थिरावले होतें. प्रत्यक्ष सकटाचा प्रसंग आला, क्षणजे अगोदर विगळित झालेल्या हृदयवृत्ति स्थिरावतात, असें पुष्कळांच्या अनुभवास येतें. जहांगीरार्चाही स्थिति त्या वेळीं अशीच झाली. त्यानें भक्तिभरानें व प्रेमपूर्वक

मेहेरचें दर्शन घेतलें. तिच्या देहाकडे त्याची दृष्टि अगदीं खिळून गेली.

परंतु काय आश्चर्य ! मतिविषी हळूहळू मेहेरच्या पर्लगाजवळ गेली व तिच्या मुखार्शीं आपलें तोंड नेऊन तिनें मृदु-स्वरानें हाक मारली. “ मेहेर—मेहेरजान ! प्रियसखी !—”

मतियाची ही कृति पाहून बादशहा तर आश्चर्यानें स्तंभितच होऊन गेला ! मतिया काय करीत आहे, हें त्याच्या लक्ष्यात येईना ! आपल्या नेहमींच्या यद्धे-खोर स्वभावाप्रमाणें या भक्त्याच प्रसंगीं यद्दा करून आपणाला मतिया फसवीत तर नसेल ना ? असाही जहांगिराला संशय आल्यावाचून राहिला नाहीं. ही मतिया पिशाची आहे, कीं देवी, तें त्याला कळेना ! जिच्या देहातून प्राण निघून गेला, तिला कितीही प्रेमानें अगर मृदु-तेजें हाक मारली, तरी ती का जिवंत होऊन उठणार आहे ?

जहांगिरानें आश्चर्यप्रदर्शक स्वरानें मतियाला विचारले, “ मतिया ! हें तूं काय वरते आहेस ? अजनपर्यंत मला छळलेंस ते पुरे नाहींका झालें ? अशा शोकाच्या प्रसंगींही यद्दा करून तूं मला फसवायेंस हें तुला शोभतें काय ? माझ्या दुर्दैवानें मला विरहात लोटून मेहेर तर केव्हाच निघून गेली ! तर तूं आतां हाक कुणाला मारतेस ? ”

बादशहाचें हे भाषण ऐकून मतियाला हेंसें आवरेना. ती हंसत हंसत त्याला क्षणतेः—“ जहापनाह ! आपली मी यद्दाही करीत नाहीं अन् मेहेर जीवतही पण नाहीं ! आम्हा स्त्रियामध्ये किती अद्भुत शक्ति वास करीत आहे, हें जर आपणाला ठाऊक

असतं, तर आपणाळा आज इतकं व्याकुल व्हावंच लागतं ना ! अजून तरी माझ्या अदभुत शक्तीवर आपला भरोसा बसतो आहे कुठं ? येईल येईल—एक दिवस अक्कीही वेळ येईल, की, आपणाळा आम्हा स्त्रियांच्या शक्तीवरच सर्वस्वी अवलंबून रहाव लागेल. शाहानशाहा ! आपला जर मजवर पूर्ण भरोसा असेल तर इथल्या इथं मी आपणाळा एक अद्भुत चमत्कार दाखविले. प्रेमशास्त्रात असा एक नियम आहे, की, विरहाने ज्यांना मरण येतं, त्यांच्यात प्रेममीळनानं पुनः प्राणसंचार होतो. या आम्हा स्त्रियांच्या सामान्य शक्तीशिवाय मजपाशीं संजीवनीमंत्रही आहे. त्या मंत्राचं फल काय हें थोडक्या वेळात इथल्या इथं मी आपणाळा दाखविले पहा ! ”

एखाद्या निर्जीव मूर्तीप्रमाणे बादशहा स्वप्न उभा होता. मतियाच्या या दीर्घ व्याख्यानावर तो काहीच बोलला नाही.

मतियानें पुनः कोमल कठारने हाक मारली, “ गेहेर—ज्यारी गेहेर ! ”

मतियाच्या प्रेमसंबोधनाचं जणू काय मेहेरउज्जिसाच्या मृत देशाने प्राणसंचार झाला ! गेहेरनें हळूच आपले कनकसदृश डोळे उघडले.

“ मेहेर—मेहेरजान ! ”

पोणाक्षकारालाही भागे टाकणाऱ्या कोमल स्वरानें मेहेरजाननें हाक दिली, “ काय प्रिय सखी ! ”

बादशहाकडे एक दृष्टीनें पहात मतिया हंसत हंसत झणते:—“ उठ मेहेर ! तिकडे पहा बरं तुझा महालात कोण आले आहेत ? ”

मतियाच्या सांगण्याप्रमाणे मेहेर हळूच उठून बसली, तिनें समोर पाहिलें तो खुद्द बादशहाची स्वागी ! दिल्लीपति जहागिरशाहा या वेळीं तिच्यासमोर उभा होता. त्याचें मुखमंडल अगदीं म्जान होऊन गेलें होतें. त्याच्या डोळ्यात नेहमीं चमकणारे तेज आज कोठें विलुप्त झालें होतें ! त्याचे ओष्ठ कंप पावत हेत. तो खाली मान घालून उभा होता.

स्वतः पैंगवर महंमद जर त्या वेळीं मेहेरजानच्या समोर येऊन उभा राहिला असता, तर त्याला पाहून तिला जेवढें आश्चर्य वाटलें असतें, त्यापेक्षा जहागिराला आपल्या महालांत पाहून तिला अधिक आश्चर्य वाटलें ! हें स्वप्न तर नसेलना ? असे वाटून तिनें पुनः डोळे मिटले. मेहेरचा आनंद गगनांत मावेना. इतक्या दिवसांनीं दैवाची आपणावर शुभ दृष्टि वळली, हें पाहून तिला अत्यंत हर्ष झाला. इतका वेळ तिला क्लंतीमुळें गाढ झोंप लागली होती. बाहेर काय काय गोष्टी घडून आल्या हें त्या विचारीला मुळींमुद्दा ठाऊक नव्हतें.

इकडे जहांगीर आश्चर्यानें स्तंभित होऊन गेला, मेहेरच्या मृत देशात प्राणसंचार झालेला पाहताच मतियाला जादूटोणा याची माहिती असावी, असें त्याला एकवार वाटतें, परंतु खरी स्थिति त्याच्या लवकरच ध्यानात आली. मेहेरनें हें विप प्राशन केलें ही गोष्ट खरी; पण मतियाच्या प्रसंगावधानामुळे ती वाचली व तिच्या कुशलतेच्या चुक्तीमुळे आपलें व मेहेरचें मधुर मीलन झालें, हें त्याला लवकरच कळून आलें.

बादसहाने मीगे वळून हांक मारली,
‘‘मतिविबी !’’

परंतु मतिया त्या वेळीं तेथे कोठे होती ?
संधि पाहून तिने तेथून केव्हाच पोषारा
केला होता !

प्रकरण चवदावे.

मधुर मीलन.

दिहलीपति जहागीर व मेहेरउजिया या
प्रणयियुगलांत देवदुर्विलासाने जे जे
अंतराय उत्पन्न झाले होते, प्रीति-देवतेच्या
प्रतापाने ते सर्व नाईसे होऊन किती तरा
दिवसांनी त्याच्या गधुर मीलनाच्या
आज योग आला !

मेहेरच्या महालांत आता
अगदी निर्भक्षिक झाले होते,
तरी सवाईच्या आमावागुळें मेहेरशी
पहिल्याने सात्वनपर प्रेमाचे दोन शब्द
बोलावयाला जहागीराला रजा वाटू लागली.
तरी तसाच धोर घरून तो मेहेरजवळ
गेल व तिच्या हात प्रेमभराने आपल्या
हाती घेऊन त्याने तिला मृदु शब्दांनी
विचारले, ‘‘मेहेर ! प्यारी ! आता कसे काय
वाटते आहे तुला ? वेढे ! काही झाले
झणून माणसाने असा का एकदम त्रास
करावा ? बरे तर बरे, माझ्या सुदैवाने
मतिविबी जवळ होती झणून, नाही तर
केवढा अनर्थ झाला असता ? तें असो
आतां—पण तुझी तम्बेत कशी आहे
आतां प्यारी ?’’

जहांगिरच्या या प्रश्नाला मेहेरला काही
उत्तर देता येईना ! ‘‘आतां बरी आहे
तम्बेत,’’ हे शब्द शंभर वेळा तिच्या अगदी
ओठांशीं आले, परंतु तितक्याही वेळ ते

परत गेले ! तिची या वेळीं अगदी चंमत्कार
रिक्त स्थिति झाली होती. कृतज्ञता, अभि-
मान, प्रेम इत्यादि मनीषिकार तिच्या हृद-
यात प्रबळ आनंदाने प्रज्वलित झाले होते.
लज्जेने तर तिच्या हृदयात आपले साम्राज्य
स्थापन केले होते ! आजपर्यंत मेहेरजानच्या
हृदयराज्यात दुःख व चिंता यांनी जे काय-
मचे ठाणे घेतले होते, त्यांना हर्ष व कृतज्ञता
या विकारानी दूर हाकलून दिले. अभि-
मानांनी मेहेरजानचे अभिमान हे तर मुख्य
भूषण—या मंगलमय व आनंदाच्या प्रसंगांही
या अलंकाराच्या तिने त्याग केला नाही !
परंतु त्या अलंकाराने या वेळीं अत्यंत सुंदर
रूप धारण केले होते. या वेळीं अभिमानाचा
चिरसहचर जो क्रोध, तो काही आला
नाही—आले निपुळ अश्रु !

जहांगिरच्या प्रश्नांनी मेहेरला एकदम
उमाला येऊन तिच्या नेत्रातून सारखा अश्रु-
प्रवाह वाहू लागला. तिचा कोमल गंधप्रदेश
त्या अश्रुगुलाने भिजून गेला. अह !
त्या वेळीं मेहेरच्या नेत्रयुग्मातून जो सखिल
प्रवाह येत होता, तो किती काव्यमय होता !
अनेक वर्षांच्या सुंदर उच्च काव्यकल्पनाना
त्यांनी स्फूर्ति दिली असता ! एतेश्च
मेहेरचे ते अश्रु अनंत प्रेमपूर्ण, भावपूर्ण,
कातरतापूर्ण होते ! त्या अश्रूंचे मृत्यु सर्व
साम्राज्याच्या मृत्पात्राचे शेफळेपट्टीने अधिक
आहे, असे प्रणयी जहांगीराला वाटले !

जहांगीर धोर करून इडूइडू मेहेरच्या
जवळ पलंगावर बसला व त्याने आपल्या
‘‘हुम्ल्य वस्त्राने तिच्या नेत्रातील अश्रु पुस-
काढले. तुणातुर नेत्रांनी तिच्या सुंदर
मुखकमलाकडे दृष्टि लावून तो तिच्या अनंत
काव्यमृताचे पान करू लागला. त्या अमृ-
ताच्या माधुरीला आज तुलनाच नव्हती !

ग्रीष्मऋतूतील प्रचंड चंद्रकिरणांच्या तापाने श्रामलेला पथिक कितीही थंडगार सुवासिक पणी प्याळा, तरी व्याप्रमाणे त्याची तृपा शांत होत नाही, त्याप्रमाणे मेहेरजानाच्या सौंदर्याचे जहागिराने कितीही सेवन केले तरी त्याच्या दर्शनतुणेची आज काहीं केल्या शांति झणून हाईना !

जहागीर पापाणहृदयी खरा—परंतु आज त्याचे तें पापाणाचे हृदय विरघळून फुलापेक्षाही कोमल झाले होते. आज स्वतः प्रेमाने आपला गौरव आणि प्रभाव त्याला चांगला समजून दिवा होता ! त्याचे नयनयुग्म प्रेमोन्मुक्ताने आर्द्र होऊन गेले होते. कंठ रुज होऊन गेल्यामुळे त्याला नाट बोळता येत नव्हते. त्याची दृष्टि प्रेमपुर्ण पक्षार दिशत होती. प्रेमोन्मुक्तासाने जहागिराची आज अशी स्थिति झाली की काही नवल नाही. मरुभूमीत कीर्ती कधी जलवृष्टि होऊन तिला आर्द्रता येते. कठीण पापाणाखालीही कधी कधी जलप्रवाह छुस असलेले आढळून येतात !

जिचा आजवर अत्यंत अनादर झाला, जिची सर्वांनी उपेक्षा केली, त्या मेहेरचे सौंदर्य अनादराळा व उपेक्षेला न जुमानता अधिकच तेजोगय झाले आहे, असे पापाणहाला आढळून आले. जिने तसालेकित्या तिच्या तनुकतिकेत रूपव्योतीचे परंग उडळत आहेत, असे त्याला वाटले. मेहेरचे शांत, तेजोगय नयनयुगल नीरव भाषित प्रेमाच्या अनेक कणकथा बादशहाला सांगत होते ! आजपर्यंत ही गूढकथा बादशहाला समजत नव्हती—आज एकाएकी प्रेमदेवतेच्या प्रभावामुळे त्या भाषिते रहस्य त्याला समजू लागले !

मेहेरजाने जरी इतके दिवस ठावर मनोवेदनात आणि हालओघात काढले होते, तरी तिचे तें कमलतुल्य लोचनयुगल, पाठीवर इतस्ततः रुजणारी वेणी न घाळतां मोकळा सोडलेला, भ्रमराप्रमाणे काळाभोर मनोहर केशकटाप, हत्तीच्या शृंखेप्रमाणे मांसल व सरळ बाहुयुग्म, गोरोचनाप्रमाणे सतेज गौर व पीत वर्णाची मिश्र शरीर—कान्ति, विभवतुल्य रक्त ओघावर नाचणारे तें मधुर हास्य, हीं सर्व पूर्वाप्रमाणेच अजूनही रम्य आहेत, अर्धे जहागिराहाची खात्री झाली. बादशाही रंगमहालात ज्या अनेक रूपवती तरुण रमणी होत्या, त्याचे सौंदर्य मेहेरच्या दिव्य सौंदर्यापुढे जणू काय मलिन होऊन गेले आहे, असे बादशाहाला वाटले. आजपर्यंत मेहेरचे स्वर्गीय लावण्य आपल्या बोक्यासमोर अक्षता त्यातले खरे रहस्य आपणाला कसे समजले नाही याबद्दल त्याला मोठे आश्चर्य वाटले !

रुपाचे काम रूप करून गेले. बादशाहाच्या हृदयावर त्याने पूर्ण जय मिळविला ! यानंतर स्वर्गाने आपला प्रभाव दाखावण्यास प्रारंभ केला. रुपाच्या प्रभावापेक्षाही दमकाचा पराक्रम अधिक आहे, अशी जहागीराची खात्री झाली. भीत हृदयाने, लज्जाभावपूर्ण अंतःकरणाने मेहेरचे दोन्ही हात बादशाहाने मोठ्या प्रेमादराने आपल्या हाती घेतले. त्याचे सर्व शरीर रोमांचित झाले. मयाच्या नेळेप्रमाणे प्रणयप्रसंगांही प्रणयिजनांच्या शरीराला कंप सुटतो. त्याप्रमाणे बादशाहाच्या दहाला कंप सुटला. त्या निःसीम रूपवती रमणीच्या शरीरस्पर्शात अवर्णनीय कोमलता वास करित होती, त्याप्रमाणे तिच्या

सुगंधित श्वासांतही मृदुलता होती ! त्या सौंदर्यात तरी किती मधुरता ! बाद-
शाहान्या हृदयात ज्या अपूर्व प्रेमवन्होचा
उगम झाला होता, त्याला आज चांगलीच
आहुति मिळाली !

अहाहा ! तो दिवस आणि आजचा हा
दिवस ! दोहोंत किती साम्य आणि किती
भेद ! जहागीर आणि मेहेरउजिसा हीं उभ-
यता त्या वेळीं अगदीं प्रथम यौवनस्थितीत
होतीं. त्या वेळीं त्या उभयतांच्या चार
चक्षूंचें प्रथम प्रेममीलन झालें. भर
यौवनात—रूपाच्या पूर्ण कलेंत—ती सुंदरी
विराजमान झाली असता आश्याच्या
राजप्रासादांतच जहागिरानें तिला पहिल्या
प्रथम पाहिले. त्या वेळीं हृदयाची आशा
पूर्ण झाली नाहीं. परंतु ते दिवस गेले !
मन्यतरां उभयतांच्या प्रेमात किती अंतराय
उत्पन्न झाले एकमेकांच्या मनःप्रवृत्तींत
किती फरक होऊन गेले. शेवटीं, परमे-
श्वराच्या कृपाप्रभादानें व प्रेमदेवतेच्या
प्रभावामुळे सर्व सकटे, सर्व अंतराय, सर्व
किल्बिषे नाहींशी होऊन आजच्या या
नृनर्मीलनाचा योग आला ! आजचा
दिवस तरी किती सौख्याचा ! शयनी
स्नानां, आहार—विश्रांत, बसता उठता
त्या मोहिनीची रमणीय मूर्ति अतिशय
गुप्तपणानें जहागीरानें आपल्या हृदयातील
गुप्त कैदरात आजपर्यंत लपवून ठेविली
होती, आपल्या मानसचक्षूंनीं जिचे तो
नित्य दर्शन घेत असे, त्या मोहिनीच्या
भोजार्थी आज तो बसला होता ! त्या
मोहिनीचे दोन हात त्याच्या हातात होते !
दिल्लीपति जहागीर आज आश्यातील
राजप्रासादातील मेहरच्या महालात होता
कीं स्वर्गातील नंदनवनात बसला होता !

नंदनकाननांतील एका एकांत लज्जानि-
कुंजांत, स्वर्गातील एका देवांगनभोजार्थी
बसून तिच्या मधुर सहवासाचें सौख्य
आपण सेवन करीत आहों असें बाद-
शाहाला वाटलें !

तें प्रणयियुग्म किती वेळ स्तब्ध बस-
णार ? बादशाहानें पहिल्याने स्तब्धतेचा
भंग केला. प्रेमपूर्ण मृदु स्वरानें तो मेहेरला
म्हणालाः—“मेहेर ! मी अघमाघम आहे.
मी तुझे अनंत अपराध केले आहेत. मी
तुझी क्षमा मागायला आज तुझ्याजवळ
आलों आहे. मेहेर ! प्यारी ! या याच-
काला तूं क्षमेची भिक्षा घालणार नाहींस का ?
कोमल हृदयाच्या स्त्रीवृंदाची तूं शिरोमणि !
तुझें हृदय खास हतके कठोर नसेल !”

मेहेरनें आपल्या हातांनीं डोळे पुसके
बादशाहार्थी बोलण्याचा तिचा प्रयत्न या
वेळीं सफल झाला. खालीं मान घातून तीं
कोकिल स्वरानें म्हणालीः—“जहापनाह !—”,

मेहेरच्या मनात आणखीही काहीं बोळा-
वयाचें होतें असें दिसळें. परंतु कंठ दाटून
आल्यामुळे आणि लजेच्या प्रभावामुळे
तिच्या तोंडून शब्द कुठेना. तोंडाशीं आलेले
शब्द तसेच लजेमुळे मागे जात ! त्या
एकांत मशालात प्रियकराशिवाय दुसरे
कोणीही नव्हतें तरी हतकी लज्जा ! जहा-
गिराशीं बोळावयाची अत्यंत आतुरता
असताही कोणी अज्ञातशक्ति जणूं काय
तिचा गळा चेंपून घरीत हाती !

प्रेमभरानें मेहेरची हनुवटी चरून जहागि-
रानें आदरानें हाक मारली, “हृदयेश्वरि !”

मेहेर लज्जाशील नववधूप्रमाणें खालीं
मान घालून स्तब्ध बसली होती. तिच्या
तोंडून शब्द येईना !

हंसत हंसत तिच्याकडे पहात बादशहा म्हणाला:—“मेहेर ! प्राणेश्वर ! मी तुझे अनंत अपराध केले आहेत हे तर खरेच आहे. परंतु माझ्या शुद्ध हृदयाकडे दक्ष्य देउन तू मला क्षमा कर. मी जरी दिल्लीचा बादशहा, सर्व हिंदुस्थानच्या सम्राट्याचा सम्राट असलो, तरी मी एक मनुष्यच आहे. मनुष्याच्या मनःप्रवृत्तीमुळे तो कधी कधी भ्रमाने अंध होतो. मनुष्याला जन्म देतानाच परमेश्वर त्याच्या ठिकाणी अशा मनोधर्मी उत्पन्न करीत असतो. या नैसर्गिक धर्मांमुळे माही भ्रमांध झालो होतो. स्वापराधण, असापण, दुष्ट अशा पियारी वेगमच्या हांगण्यावरून मी फसलो. तिच्या दुष्ट कृतीचाच इतका हा दाखण परिणाम झाला. त्या पापिष्ठ झाला तिच्या नपाचे फल भोगण्यावरिता मी वायरात पाठवून दिली आहे. सर्व जन्मभर तो राहून दाता पायातील शृंखलाशीं हितगुज करीत पियाराला पश्चात्ताप करू दे ! प्यारी मेहेर ! मजकडून तुला आजपर्यंत जो ताप झाला त्याची भरपाई झणून आजपासून तुला मी दिल्ली श्वरी करतो, परंतु मेहेर—मला सांग—या अधमाला तू पूर्ण क्षमा केलीस ना ?”

मेहेरउजिसा गद्दर कंठाने परंतु विनम्र स्वराने बादशहाला म्हणाली:—“जहापनाह ! आपल्या पायाच्या बटवीचीही बरी व्हायची माझी योग्यता नाही. या शुद्ध दाधीकरता स्वतःला बसाला बरं वर्ये दुषण लावून घ्यायची ? मी तर क्षुद्राहुनही क्षुद्र आहे. क्षुद्र जनांच्या ठिकाणी उच्च दर्जाच्या लोकांचा अपराध होणं संभवनीय तरी आहे का ? मग आपण माझी क्षमा कसली बरं मागायची ? आपला लवमात्र अपराध नसतही आपण अपराधी

आहो, असं स्वमुखाने आपण मला झणायचं ही आपल्या मनाची निःसंमि उदारता—आपल्या हृदयाचा हा योरपणा आहे. अहंताच्या खेळांमुळे ज्या ज्या काही गोष्टी घडून आल्या, त्या मी विसरूनही गेल्यं. त्याबद्दल आपण आतां काही मनांतमुळां आणू नये. आपल्या मुखातून पुनः कधी देखील ही गोष्ट येऊ नये, अशी या दासीची आपणला विनंति आहे. नाही तर मजवर आपलं खरं प्रेम नाही असच मी समजेन !” असं झणून रिंग्म दृष्टीने आपल्या प्रियकराकडे पहात मेहेर-जाननं गुधापूर्ण मुर रमित केलं.

प्रिय—प्रियेच्या हृदयातील सारे किल्मिष नाहीत झल्ले. त्यानंतर त्या उभयतांमध्ये विती किती प्रेमाच्या गोष्टी झाल्या. वाचकरो ! प्रणयियुग्माच्या त्या गोष्टी ऐकावयाचं तुझातला जहाला काही पयोजन नाही. जहागीराने मेहेरला दहालिंगन दिले ! उभयतांच्या मुलमंडळावर मधुर आनंद उदय पावला. उभयतांमध्ये हास्यरसाचे फवारे उडू लागले.

* * *

मतिवा व महाराणी जोधवाई त्या प्रणयियुग्माचें प्रेमरहस्य दरवाजामागे उभ्या गहून स्वयंपर्ण पहात होत्या. आपल्या सर्व भ्रमाचें सार्थक होऊन आपल्या प्रिय सखीवर बादशहाचें लुत प्रेम पुनरपि जडलें, याबद्दल त्यांना जो आनंद झाला त्याचें वर्णन करणें व्यर्थ आहे !

काही वेळाने मतिवा महलात गेली. जहांगिरापुढे जाऊन हात जोडून हंसत हंसत ती त्याला म्हणते, “जहापनाह ! आमच्या साहाय्याशिवायच आपण आपला गांधर्व-गिवाह उरकून घेतला आहे. आपल्या

दृष्टीनं मी तर मोठीच अपराधी आहे. पंतु विशेष आनंदाच्या प्रसंगी भूयतीं कडून अपराधाना त्यांच्या अपराधाची माफी होत असते. या शिष्टाचाराला अनुसरून या अभागिनीलाही अपराधाची क्षमा मिळेल अशी मी आशा केळी, तर मला वाटतं ती परिपूर्ण होण फारसं कठोर नाही!”

मतियाला एकदम महालांत आलेली पहाताच जहांगीर व मेहेर या उभयतांनाही लजा वाटली. मतियाबद्दल उभयतांचे हृदय कृतज्ञतेने भरून आले. केवळ मतियाच्याच प्रसंगावधानाने व चातुर्याने त्या प्रणयिजनाचे आज मीलन झाले होते !

हंसत हंसत लज्जित भावाने जहांगीर मतियाला दृष्टाळीः—“ मति बेबी ! आज तूं मोठी चतुराईच केलीस ! याबद्दल राजेसोद्देवापाशीं मी तुझी चांगली शिफारस करीन हो ! मतिया ! तुझ्या प्रिय सखी जवळ मी क्षमा मागितलीच आहे, तुजपाशींही मी क्षमेची भिक्षा मागतों, मघाशीं तुझ्याशीं जें मी दाढगाईचे व शिष्टाचाराला सोडून वर्तन केले, त्याबद्दल मला फार लाज वाटते.”

हंसत हंसत मतिया दृष्टाळीः—“ जहाप नाह ! तिकडच्यापाशीं माझ्या चतुरतेची आपण शिफारस करणार अहां, हे मजवर आपले डोंगराएवढे उपकार आहेत. सरकार ! दासीच्या घोरिष्टाची क्षमा असावी. आपला मजवर निःशमि अनुग्रह आहे, झणूनच इतक्या दूरपर्यंत थट्टाविनोद करव्यांचे या दासीला साहस होतं. ”

इतक्यांत महाराणी जोधबाईहि प्रफुल्ल मुखाने हंसत हंसत तेथे आली व जहांगिराच्या डाव्या बाजूला जाऊन बसली.

स्निग्ध दृष्टीने मेहेरजानकडे पाहून, ती दृष्टाळीः—“ प्रिय सखी मेहेर ! तुज्या मी ! सिंहासन अर्पण केले आहे. आपल्या अमूल्य सद्गुणसमूहामुळे त्या उच्च स्थानाला तूं सर्वथैव योग्य आहेस. तो दयालु परमेश्वर तुजवर सदासर्वदा सौख्याची विपुल वृष्टि करील, असा माझा तुला आशीर्वाद आहे. ”

महाराणी महालात आलेली पहाताच मेहेरउन्निषा तातडीने उठून तिच्यापाशीं गेली व तानें तिचे पाय धरले. मेहेरला वर उचलून व हृदयाशीं धरून जोधबाई तिला दृष्टाळीः—“ छे छे ! भगिनी ! माझे का पाय धरावेस तूं ? ”

मेहेरउन्निषा अश्रुपूर्ण नेत्रांनी दृष्टाळीः—“ देवि ! कापल्या चरणधूळीच्या कणाचीही मला योग्यता नाही. जोपर्यंत माझ्या देहांत प्राण आहे, तोपर्यंत आपलं निःसीम महत्त्व अन् योग्यता याच मज्जा कधीही विस्मरण पडणार नाही. दिल्लीचे उच्च सिंहासन मला मुळीच योग्य नाही. माझ्या स्पर्शानें तें कलंकित मात्र होईल. आपण महाराज्ञि ! सर्व प्रकारानें तें आपणांलाच योग्य आहे. आपण दिल्लीच्या सिंहासनाला चिरकाल भूषण अहां.”

जोधबाईने यावर मेहेरला कांहीं उत्तर दिले नाही. आपल्या वस्त्राखालून तिने एक लहानशी नकशीचे काम केलेली सुंदर सुवर्णाची पेटो काढली व त्यांतून एक बहुमूल्य हीरक—वलय बाहेर काढून तिने स्वहस्तानें तें मेहेरच्या सुंदर हातांत चढविलें. त्या बहुमूल्य हीरक—वलयानें मेहेरच्या हाताला शोभा प्राप्त झाली, किंवा मेहेरच्या हातानें त्या हीरक—वलयची

शोभा वृद्धिगत झाली, हें सांगणें मोठें कठिण आहे.

हीरक-वलय मेहेरच्या हातांत घालतां जाळतां महाराणी हंसून तिला म्हणाली:-

“ हें हीरक-वलय तुम्हां उभयतांच्या मझुर मीळनाची आठवण म्हणून मी तुला अर्पण करत्ये, याला तूं कधी विसरू नकोस हो ! ”

जोंपर्यंत मेहेरच्या देहांत प्राण होता, तोंपर्यंत त्या सुंदर रमृति-चिन्हाचें तिला कधीही विस्मरण पडलें नाहीं.

याप्रमाणें त्या सर्व मंडळीला ती रात्र अत्यंत सुखाची गेली. दुसऱ्या दिवशी सकाळीं प्रातःसूर्याच्या किरणरेखांनीं आग

शहर भूषित झालें नाहीं तोच, ‘ नूरजहान ’ असें नांव घाण करून मेहेरउजिसा पट्ट-राणीच्या पदावर विराजमान झाल्याचें बादशहानें शहरांत दौडो पिटविली !

* * *

नूरजहान बेगमेच्या उदारतेमुळें सेनापति रुस्तम कारागृहातून मुक्त होऊन पुनरपि आपल्या पदावर विराजमान झाला; आणि सर्वनाशी, राक्षसी पियारा बेगम ? कारागृहांत विषपान करून सर्व यातनांपासून तिने आपली मुक्तता करून घेतली ! तिच्या मुक्ततेविपर्या नूरजहाननें पुष्कळ प्रयत्न केला असताहो तिचें रक्षण करण्यात तिला

